SOSIALE OG ØKONOMISKE STUDIER 70

Sosialt utsyn 1989

Social Survey 1989

STATISTISK SENTRALBYRÅ
CENTRAL BUREAU OF STATISTICS OF NORWAY

SOSIALE OG ØKONOMISKE STUDIER 70

Sosialt utsyn 1989

Social Survey 1989

STATISTISK SENTRALBYRÅ
OSLO - KONGSVINGER 1989

ISBN 82-537-2776-3
ISSN 0801-3845

Emnegruppe
20 Generelle sosiodemografiske emner

Andre emneord
Boforhold
Demografi
Forbruk
Fritid
Kriminalitet
Levekår
Utdanning

ISBN 82-537-2776-3
ISSN 0801-3845

Omslag og grafisk design ved Åsmund Lindal
Forsidefoto: Ola Røe
Redaksjonell bistand ved Ad Notam forlag
Sats: Alfabeta a.s, Halden
Trykk: Aktietrykkeriet, Trondheim

Forord

Sosialt utsyn gir et oversiktlig og allsidig bilde av befolkningens levekår. I tekst og tall framstiller vi hva den offentlige statistikken forteller om hvordan vi lever mot slutten av 1980-tallet, og om utviklingen i levekårene det siste tiåret.

Det er nå femte gang siden 1974 at Statistisk sentralbyrå utgir publikasjonen *Sosialt utsyn*. I hovedtrekk er publikasjonen en videreføring av de tidligere publikasjonene. Boken har i alt ti kapitler. I det første kapitlet gis det en oversikt over de samfunnsmessige rammer levekårene må sees i lys av, sammen med en framstilling av utviklingen i de samlede levekår. De øvrige ni kapitlene dekker hvert sitt levekårsområde: Befolkning, helse, utdanning, arbeid, inntekt og forbruk, boforhold, sosial kontakt, fritid og ferie og kriminalitet og konflikt.

Det er lagt vekt på en framstillingsform som ikke krever at leseren har erfaring i å bruke statistikk. Nysgjerrighet om hvordan vi lever er et godt utgangspunkt for å ha utbytte av publikasjonen. Kapitlene kan leses hver for seg.

Gunvor Iversen, Arne Støttrup Andersen, Jan Erik Kristiansen, Bjørg Moen og Marit Wårum har som redaksjonsutvalg ledet arbeidet med publikasjonen. Anne Lise Ellingsæter deltok i redaksjonsarbeidet fram til høsten 1988.

Statistisk sentralbyrå, Oslo, 12. april 1989

Gisle Skancke

Preface

Social Survey presents a comprehensive overview of the level of living of the Norwegian population. In text and figures we present what official statistics tell about the level of living in Norway towards the end of the 1980s, and about trends in living conditions.

This is the fifth edition of *Social Survey* from the Central Bureau of Statistics since 1974. In its main features the publication is a continuation and development of the previous publications. The publication contains ten chapters. The first chapter presents an overview of the context in which people's living conditions may be analyzed. It also contains a description of the development in overall living conditions. The remaining nine chapters cover the following areas: Population, health, education, employment, income and consumption, housing, social relations, leisure and vacations and crime and conflict.

Efforts have been made to give the presentation such a form that readers do not have to be experienced in the use of statistics. Curiosity regarding how people live is a good starting point for reading the book. The chapters can be read separately.

The editorial work has been carried out by a committee consisting of Gunvor Iversen, Arne Støttrup Andersen, Jan Erik Kristiansen, Bjørg Moen and Marit Wårum. Anne Lise Ellingsæter participated in the editorial committee work up to autumn 1988.

Central Bureau of Statistics, Oslo, 12 April 1989

Gisle Skancke

Innhold

1. LEVEKÅR I NORGE
Innledning 9
Økonomiske rammer for velferdspolitikken 11
Noen utfordringer for velferdspolitikken 12
Markedskrefter påvirker fordeling av levekår 13
Det offentliges rolle i velferdsfordelingen 14
Samlede levekår: Har ulikheten blitt mindre? 17

2. BEFOLKNING
Befolkning og levekår 27
Folketall og folketilvekst 27
Fødselstall og fruktbarhet 31
Flyttinger til og fra utlandet 33
Befolkningens sammensetting 34
Regionale trekk ved befolkningsutviklingen 37
Husholdninger og familier 40
Etablering av familier 42
Familieoppløsning 45
Barns familieforhold 46

3. HELSE
Helse og levekår 49
Hovedtrekk i utviklingen av befolkningens helsetilstand 50
Ulikheter i helse 58
Helse og livsstil 60
Ressurser i helsetjenesten 62
Bruk av helsetjenesten 65

4. UTDANNING
Utdanning og levekår 69
Ressurser til utdanningsformål 70
Noen viktige utviklingstrekk 72
Mer om ulikhet i utdanning 78
Studiefinansiering 84
Voksenopplæring 85
Utdanning og andre levekårsgoder 87

5. ARBEID
Arbeid og levekår 91
Hovedtrekk i utviklingen på arbeidsmarkedet 91
Økningen i kvinners yrkesaktivitet 94
Ulikheter i arbeidstid 97
Fagorganisering og arbeidsmiljø 100
Regionale ulikheter 103
Problemer på arbeidsmarkedet 105

6. INNTEKT OG FORBRUK
Økonomi og levekår 111
Hovedtrekk ved inntektsutviklingen 112
Lønn 118
Frynsegoder 120
Fattigdom 121
Forbruk 122
Formue 129

7. BOFORHOLD
Boforhold og levekår 133
Hovedtrekk i utviklingen av boforholdene 134
Boforhold i ulike bostedsstrøk 138
Boforhold i ulike familiefaser 142

8. SOSIAL KONTAKT
Fellesskap og velferd 147
Hovedtrekk i utviklingen 148
Forskjeller mellom by og land 150
Familiefase og sosial kontakt 151
Skilsmisse og sosial kontakt 152
Barn formidler kontakt mellom voksne 153
Sosial isolasjon 154
Sosial kontakt som økonomisk og praktisk ressurs 156

9. FERIE OG FRITID
Fritid og levekår 161
Materielle rammer for fritiden 162
Omfang og bruk av fritiden: Hovedtrekk i utviklingen 165
Organiseringen av fritiden 168
Fritidsaktiviteter 169
Mediebruk 172
Organisasjonsdeltaking 174
Ferie 176

10. KRIMINALITET OG KONFLIKT
Kriminalitet og levekår 181
Hovedtrekk i utviklingen av kriminalitet 182
Utvikling i ulike typer forbrytelser 183
Kriminalitet som særlig rammer kvinner og barn 190
Lovbryterne 191
Økonomisk kriminalitet 193
Konflikter i samfunnet 194

LITTERATUR 197
DETALJERT INNHOLDSREGISTER 201
FIGURREGISTER 218
TABELLREGISTER 226

Standardtegn i tabeller

. Tall kan ikke forekomme
.. Opplysninger mangler
: Tall kan ikke publiseres
0 Mindre enn 0,5 av den brukte enheten

Contents

1. LEVEL OF LIVING IN NORWAY
Introduction 9
Economic context of welfare politics in Norway 11
Some challenges to welfare politics 12
Market forces influence the welfare distribution 13
The role of government in welfare distribution 14
Overall living conditions:
Has inequality decreased? 17

2. POPULATION
Population and level of living 27
Population and population growth 27
Number of births and fertility 31
In- and out-migration 33
Population structure 34
Regional characteristics of the development of population 37
Households and families 40
Family building 42
Family dissolution 45
Family situation of children 46

3. HEALTH
Health and level of living 49
Main trends in the development of health 50
Inequalities in health 58
Health and lifestyle 60
Resources for the health services 62
Use of the health services 65

4. EDUCATION
Education and level of living 69
Resources for educational purposes 70
Main trends in education 72
Inequalities in education 78
Study financing 84
Adult education 85
Education and other aspects of level of living 87

5. EMPLOYMENT
Employment and level of living 91
Main trends in the labour market 91
Increased female labour force participation 94
Working hours 97
Trade unions and working environment 100
Regional differences 103
Problems of the labour market 105

6. INCOME AND CONSUMPTION
Household economy and level of living 111
Main trends in income development 112
Wages and salaries 118
Fringe benefits 120
Poverty 121
Consumption 122
Wealth 129

7. HOUSING
Housing and level of living 133
Main trends in the development of housing 134
Housing conditions in different areas of residence 138
Housing condition in different familiy phases 142

8. SOCIAL RELATIONS
Social relations and level of living 147
Main trends in the development of social relations 148
Urban – rural differences 150
Family phase and social relations 151
Divorce and social relations 152
Children bring about contact among adults 153
Social isolation 154
Economic and practial aspects of social relations 158

9. LEISURE AND VACATION
Leisure and level of living 161
Material resources for leisure 162
Main trends in the development of leisure 165
The structure of leisure 168
Leisure activities 169
Media consumption 172
Participation in organizations 174
Vacations 176

10. CRIME AND CONFLICT
Crime and level of living 181
Main trends in crime development 182
Development in various types of offence 183
Crime victimizing women and children 190
Offenders 191
Corporate crime 193
Conflicts in society 194

LITERATURE 197
DETAILED TABLE OF CONTENTS 209
INDEX OF FIGURES 222
INDEX OF TABLES 228

Explanation of symbols in tables

. Category not applicable
.. Data not available
: Not for publication
0 Less than 0.5 of the unit employed

1. Levekår i Norge

INNLEDNING

Sosialt utsyn beskriver levekårene i Norge

Sosialt utsyn skal gi en oversiktlig beskrivelse av våre levekår. Framstillingen berører mange spørsmål som er sentrale i den politiske debatten. Levekårsbeskrivelser skal ideelt kunne gi oss svar på spørsmål av typen: Bedres eller forverres helsetilstanden? Blir arbeidsmiljøet bedre eller verre? Sakker noen grupper akterut i velferdsutviklingen?

Tekst og tall viser virkningene som aktiviteten til stat, kommuner, næringsliv, organisasjoner og enkeltpersoner har for befolkningens levekår, fordelingen av levekår mellom ulike befolkningsgrupper og utviklingen over tid. *Sosialt utsyn* vil kunne vise om virkeligheten er i samsvar med de politiske mål. Gjennom *Sosialt utsyn* beskriver vi hvordan levekårene er, hvordan vi har det. Men boken vil også gi et grunnlag for diskusjoner om hvordan forholdene burde være og hva som bør gjøres for å nå de mål vi setter oss.

Hva er levekår?

Levekår er et generelt begrep. Hvilke levekårsområder som er viktige, og hva som anses som gode eller dårlige levekår, vil variere – både over tid og mellom ulike kulturer. Levekår er med andre ord et normativt begrep, og det konkrete innholdet er kulturelt og historisk bestemt. Å beskrive folks levekår vil si å beskrive samfunnsforhold ut fra de vurderinger samfunnet – eller folk selv – har. Vurderingen av hva som er gode og hva som er dårlige levekår bygger på oppfatninger som enten deles av et flertall i befolkningen eller springer ut av rådende politiske målsettinger.

Hvordan måler vi folks levekår?

Vi beskriver folks levekår ved hjelp av mål som tar utgangspunkt i enkeltpersoners situasjon på mange områder. I *Sosialt utsyn* tar vi for oss levekårsområdene helse, økonomi, fritid, boforhold, sosiale kontakter, utdanning, arbeid og kriminalitet.

Som mål på levekår bruker vi opplysninger om enkeltpersoners levekår. Vanligvis går det fram hva som er gode eller dårlige levekår. Dermed sies det også noe om i hvilken retning det er ønskelig at utviklingen går. Andelen med kronisk sykdom er et eksempel på et slikt mål. Jo høyere denne andelen er, jo dårligere er levekårene. Gjennom et sett av slike mål forsøker vi å beskrive hvordan sluttresultatet av ulike markedsmessige forhold og velferdspolitiske tiltak blir for den enkelte.

Levekårsbeskrivelser kan omfatte mer enn beskrivelsen av enkeltpersoners levekår

Forskjeller i levekår mellom enkeltpersoner og grupper er et resultat av flere forhold, blant annet av hvilke ressurser det offentlige setter inn på ulike områder, f.eks. innen helse- og sosialvesen. Vi forsøker å trekke slike forhold inn i levekårsbeskrivelsene. Det er viktig å ta utgangspunkt i de rammebetingelser folks levekår blir utformet innenfor og hvordan velferdsproduksjonen er organisert.

Unias Journfotografi/annuu

Ikke alle forskjeller er et problem

Et hovedsiktemål med levekårsbeskrivelser er å gi en systematisk beskrivelse av ulikheter i levekår mellom mennesker. All form for ulikhet er imidlertid ikke alltid et levekårsproblem. Forskjeller som bunner i personlige preferanser eller kulturell tradisjon kan være en ressurs både for den enkelte og samfunnet. Mangfold har ofte en positiv egenverdi og skaper valgfrihet for enkeltpersoner og pluralisme i samfunnet. Forskjeller mellom folk blir først og fremst et problem når de skyldes andre forhold enn fritt valg, som f.eks. maktforhold eller systematiske ulikheter i individuelle ressurser.

Levekår og livsstil

Levekår og livsstil er to begreper som ofte blir brukt for å skille nettopp mellom forskjeller som utgjør et problem, og forskjeller som er uttrykk for mangfold. Enkelte levekårskomponenter er mer livsstilspregede enn andre. Eksempler på dette kan være forbruk og fritid. Forskjeller i levekår framstår ikke som individuelle valg, men skyldes prosesser som den enkelte ikke alene har herredømme over.

Levekårsforskjeller skyldes både individuelle egenskaper, f.eks. hvilke ressurser en rår over i form av utdanning, inntekt eller arbeid, og egenskaper ved omgivelsene, f.eks. hvor en bor, hvilke arbeidsplasser som er tilgjengelige og hvilken politikk som blir ført på områder av sentral betydning for levekårene. Forhold som har med livsstil å gjøre kan ikke rangordnes på samme måte. Vi kan ikke si at en tilstand er bedre enn en annen, bare at de er forskjellige. Årsaken til forskjellene ligger som regel i private vurderinger og valg, og det står en person fritt å velge det ene framfor det andre.

Forskjellen mellom de to begrepene kan eksemplifiseres på følgende måte:

Mulighet for å ta ferie er et levekårsmål, om en velger å feriere ved sjøen eller på fjellet er et uttrykk for livsstil. Om en er sosialt isolert eller ikke, er et levekårsmål, men om en velger å omgås venner, naboer eller familie er et uttrykk for livsstil.

Sosialt utsyn bygger på tre hovedprinsipper

– Ulikhetsbeskrivelser er like viktige som elendighetsbeskrivelser

Levekårsbeskrivelser har i betydelig grad vært konsentrert om å beskrive det «onde liv» og har ofte hatt karakter av elendighetsbeskrivelser. Det har vært vanlig å presentere andelen som faller under visse minimumsstandarder, f.eks. når det gjelder bostandard og inntekt. Med den velstandsutvikling vi har hatt i Norge de siste tiårene er det etter hvert viktigere å beskrive ulikheter i levekår mellom grupper. Dette betyr at levekårsbeskrivelsene også må omfatte det gode liv.

– Utvikling i levekår over tid er viktig

Beskrivelsen av utviklingen i levekår over tid kan gjøres på to måter. Vi kan se på utviklingen i levekårene både for befolkningen som helhet og på utviklingen i levekår for ulike grupper. Men tid er også viktig ut fra enkeltpersoners synspunkt. Det er av betydning om levekårsgoder og problemer er varige eller forbigående tilstander for den enkelte. Den enkeltes vurdering av egne levekår vil være svært avhengig av forestillinger om varigheten av tilstanden. Forventet vekst i realinntekt over livsløpet er antakelig av like stor betydning som sammenlikningen med inntekten til andre grupper på nåtidspunktet.

– Helhetsbeskrivelser av levekår er viktige

Stort sett vil framstillingen av folks levekår i *Sosialt utsyn* gi en beskrivelse av hvordan folk har det på hvert enkelt levekårsområde. Levekårsbeskrivelser ved hjelp av et stort antall enkeltmål gir imidlertid et oppstykket bilde av folks levekår. Menneskers levekår bestemmes av deres totale livssituasjon, og det er vanskelig å bedømme levekårene eller velferden uten en helhetlig beskrivelse.

Innholdet i *Sosialt utsyn*

Først og fremst viser vi hovedtrekk i utviklingen av levekårene fra slutten av 1970-tallet og fram til midten av 1980-tallet. Men fordelingen av levekår mellom ulike grupper er også viet stor oppmerksomhet. Vi legger vekt på spredning og variasjon. Det er vanskelig å gi

helhetsbeskrivelser av folks levekår. Det finnes ikke noen allment akseptert metode for å veie sammen så ulike ting som helse, arbeidsmiljø, inntekt og boforhold. Vi gir likevel helhetsbeskrivelser av levekårene til enkelte grupper, og beskriver hvordan levekårene samlet har endret seg så langt på 1980-tallet. Både utviklingen av gode og dårlige levekår blir beskrevet. Et viktig spørsmål er om det å ha gode eller dårlige levekår er et varig eller forbigående fenomen.

Det er viktigere å beskrive levekårene for noen grupper enn for andre, noen fordelingsmekanismer tillegges særlig vekt. Det gjelder fordelingen etter kjønn, bosted og posisjon på arbeidsmarkedet. I tillegg bringer vi inn et dynamisk perspektiv: Hvordan endres levekårene etter som vi blir eldre eller når familieforholdene endres?

Som nevnt er samfunnets ressursinnsats på ulike områder også av betydning for folks levekår, og vi gir derfor en oversikt over ressursbruken på flere av de levekårsområder som beskrives.

Ikke alle gruppers levekår blir like godt beskrevet i *Sosialt utsyn*. Vi belyser hovedsakelig normalbefolkningens levekår. Vi har i liten grad kunnet belyse levekårene for de gruppene som kanskje er aller dårligst stilt. Grunnene til dette er flere. Det gjelder for mye av den statistikken som er grunnlaget for levekårsbeskrivelser at noen grupper faller utenfor fordi de ikke er med i datagrunnlaget. Andre grupper er så små at vi ikke kan analysere deres situasjon ved hjelp av utvalgsundersøkelser, og for atter andre grupper reduseres kvaliteten av opplysningene på grunn av stort frafall i disse undersøkelsene. Dette dreier seg f.eks. om folk som bor på institusjon – sykehjem er et eksempel – folk uten fast bosted, eller unge narkomane. Derfor kan vi også si at vi undervurderer levekårsproblemene i Norge i dag.

Folks levekår utformes innenfor gitte samfunnsmessige rammer: Økonomiske forhold, endringer i befolkningens størrelse, sammensetning og aktivitet, påvirkning av fordelingsresultatet gjennom markedskrefter og det offentlige og organisering av velferdsproduksjonen. Vi gir derfor aller først en beskrivelse av de samfunnsmessige forhold som en må se de konkrete levekårsanalysene i lys av.

ØKONOMISKE RAMMER FOR VELFERDSPOLITIKKEN

Samfunnets økonomiske ressurser legger rammene for velferdspolitikken. Økonomisk vekst gjør det lettere å bedre folks levekår og å gjennomføre en jamnere fordeling av godene. Med økonomisk vekst kan nye tiltak for å bedre enkeltgruppers levekår lettere settes i verk uten at ressursene må tas fra andre områder. Innen gitte økonomiske rammer vil det likevel være rom for politiske prioriteringer, både med hensyn til hvor stor andel av ressursene som skal brukes til fellesgoder, og hvilke velferdspolitiske tiltak som skal prioriteres.

Sysselsetting og inntektsforhold, som har sentral betydning for enkeltmenneskers levekår, er for en stor del et resultat av utviklingen i hele den norske økonomien.

Økonomisk utvikling i Norge

Mens den økonomiske veksten i andre vesteuropeiske land avtok fra begynnelsen av 1970-årene, har veksten i norsk økonomi holdt seg på et høyt nivå. I perioden 1973–1986 økte bruttonasjonalproduktet (BNP) i OECD-landene i Europa med om lag to prosent i gjennomsnitt pr. år, mens veksten i Norge i samme periode lå over fire prosent.

Siden slutten av 1970-årene har det vært betydelige svingninger i den årlige økonomiske veksten i Norge. Dette skyldes for en stor del den norske økonomiens avhengighet av oljevirksomheten. Den sterke stigningen i oljeprisen i 1979–1980 gav et viktig bidrag til den sterke veksten i disponibel realinntekt for Norge i disse årene, mens oljeprisfallet i 1986 hadde stor betydning for reduksjonen i Norges disponible realinntekt det året.

Det har vært gjennomført store investeringer i oljesektoren. Norge ligger på topp i Europa også når det gjelder andre investeringer. Det høye investeringsnivået i Norge burde ha gitt en sterkere økonomisk vekst, men det er nesten bare i oljesektoren at investeringene har gitt høy avkastning. Derfor blir verken det private eller det offentlige forbruket spesielt høyt i Norge sammenliknet med andre vestlige land (NOU 1988:21).

Den sterke veksten i innenlandsk etterspørsel i perioden 1984–1986 bidrog til sterk økning i importen

og forverring av driftsbalansen overfor utlandet. Importen skyldtes først og fremst de store investeringene i oljesektoren og på fastlandet. Veksten i det private forbruket bidrog også til økt import. Importen gjaldt særlig personbiler og andre varige konsumgoder.

I de siste par årene har Regjeringen gjennomført en betydelig innstramming i den økonomiske politikken for å redusere innenlandsk etterspørsel, også det private forbruk. Dette har skjedd ved en stram finanspolitikk og ved nye skatteregler som har gjort det mindre lønnsomt å låne.

Denne omleggingen har ført til en klar bedring av driftsbalansen overfor utlandet, og pris- og rentenivået er på vei nedover. Men omleggingen har også ført til en sterk økning i arbeidsledigheten vinteren 1988/89 (se kapitlet om arbeid). Ledigheten er stort sett kommet i skjermede næringer. Den forventede sysselsettingsveksten i konkurranseutsatte næringer er foreløpig uteblitt. En må regne med at omstillingene i norsk økonomi vil ta noe tid.

NOEN UTFORDRINGER FOR VELFERDSPOLITIKKEN

Mens den økonomiske utviklingen setter rammer for omfanget av offentlige velferdsoppgaver, påvirker befolkningsutviklingen i stor grad behovet for ulike velferdstilbud. Særlig gjelder det ordninger som er rettet inn mot enkelte aldersgrupper i befolkningen. Endringer i størrelsen av ulike aldersgrupper og i størrelsesforholdet mellom dem, er vesentlig for planlegging innenfor en rekke sektorer. Utviklingen av omfanget av ulønnet omsorgsarbeid er også en viktig forutsetning for behovet for offentlige velferdstilbud og hvordan de bør organiseres.

Mindre tid igjen til ulønnet omsorgsarbeid

Den sterke økningen i yrkesdeltakingen blant gifte kvinner i 1970-årene skjedde i stor grad i form av kort deltid (se kapitlet om arbeid) og lot seg derfor kombinere med stor ubetalt innsats i barnepass, eldreomsorg og annet arbeid i nærmiljøet. 1980-tallet er karakterisert ved at både menn og kvinner bruker mer tid på lønnsarbeid. Dette har fått og får mange konsekvenser og synliggjør alle de ulønnede oppgavene som heltids- og deltidshusmødrene utførte.

Besøkskontakten mellom voksne familiemedlemmer har holdt seg stabil de siste årene (se kapitlet om sosial kontakt). Likevel kan det bli vanskelig å yte stor privat innsats i eldreomsorgen både for kvinner og menn, siden lønnsarbeid krever en større del av tiden enn tidligere.

Behovet for organisert barnepass i barnehager og fritidshjem øker. Selv om antallet førskolebarn skulle holde seg lavt, øker behovet for barnehager sterkt. Det er fortsatt bare 30 prosent av barna som har plass i barnehage (se kapitlet om arbeid). Ulempene ved den korte skoledagen og det korte skoleåret på de laveste trinnene i grunnskolen blir mer merkbare, og det er et økende behov for ressurser til fritidshjem eller andre måter å forlenge skoledagen og skoleåret på.

Det blir flere av de eldste

Det er blitt flere eldre i den norske befolkningen. Antallet personer i alderen 67 år og over har økt gjennom flere tiår, fra 336 000 i 1960 til 590 000 i 1987. Det er altså blitt flere alderspensjonister. Antallet av de eldste, 80 år og over, har også økt, fra 71 000 personer i 1960 til 149 000 i 1987. Særlig denne veksten har mye å si for behovet for eldreomsorg.

Veksten i antallet alderspensjonister sett under ett vil likevel stoppe opp på begynnelsen av 1990-tallet. Men økningen i trygdebudsjettene vil fortsette også etter den tid fordi stadig flere av alderspensjonistene opparbeider seg rett til tilleggspensjon. Pensjonsutbetalinger vil derfor utgjøre en økende del av de offentlige budsjettene, dersom ikke budsjettrammene økes i samme takt.

Selv om antallet eldre i befolkningen er stort, vil det likevel bli flere yrkesaktive i forhold til yrkespassive fram til bortimot år 2010. Etter dette tidspunktet vil forholdet bli motsatt, men framskrivninger viser at selv i år 2040 vil forsørgelsesraten fortsatt være lavere enn den var i 1970- og 1980-årene (Ljones og Sørlie 1985). Det er det reduserte antallet barn og unge i befolkningen, i tillegg til den økte yrkesdeltakingen for kvinner, som fører til dette resultatet.

Selv om veksten i det samlede antallet alderspensjonister vil stoppe, vil antallet personer 80 år og over øke

gjennom hele 1990-tallet (se kapitlet om befolkning). Sykeligheten øker med alderen, og det tar ofte lengre tid å bli frisk for eldre enn for yngre mennesker. Vekst i antall eldre fører derfor til at behovet for helsetjenester øker. Det gjelder både for institusjonshelsetjenester i sykehus og sykehjem og i åpen omsorg (hjemmesykepleie o.l.). Veksten i antallet eldre, og særlig i antallet av de eldste, er derfor en sentral forutsetning for planleggingen av helsesektoren i framtida. Utbyggingen av f.eks. sykehjemsplasser har hittil på 1980-tallet ikke holdt tritt med økningen i behovet (se kapitlet om helse).

Også hjelpe- og omsorgsbehovet øker i takt med at det blir flere personer i de eldste aldersgruppene. I løpet av de siste par tiårene har det offentlige overtatt en del av dette arbeidet bl.a. gjennom utbyggingen av hjemmehjelpsordningen (se kapitlet om helse). Det offentliges del av den totale innsatsen er likevel beskjeden i forhold til det ubetalte arbeidet som utføres av pårørende. Det er særlig kvinner som utfører de tyngste omsorgsoppgavene, men deres mulighet for å yte ubetalt innsats i eldreomsorgen blir stadig mindre etter hvert som flere er yrkesaktive på heltid eller lang deltid.

Økt sentralisering av bosetningen

Flyttemønsteret har ført til en sentralisering av bosetningen. Det er de unge som flytter. Foreldregenerasjonen bor igjen i fraflyttingsområdene. Den geografiske avstanden mellom nære pårørende kan derfor ofte være stor, noe som begrenser nære pårørendes mulighet for å yte en innsats i eldreomsorgen.

Høyere utdanning er etter hvert blitt mer desentralisert, særlig etter at distriktshøyskolene ble opprettet. Likevel må mange unge flytte hjemmefra om de ønsker utdanning utover videregående skole. Etter fullført utdanning opplever mange fra utkantområdene at de ikke får arbeid i hjemkommunen, selv om de skulle ønske det. Ektepar som ønsker å bosette seg på et mindre sentralt sted, kan få store problemer med å skaffe passende arbeid til begge ektefellene. Sentrale strøk med et variert arbeidsmarked, særlig de større byene, kan i større grad tilby arbeidsplasser for begge ektefellene. Resultatet blir at en stor andel av yngre ektepar etter hvert bor i de mest sentrale strøkene. På den måten bidrar økt yrkesdeltaking blant kvinner til økt sentralisering av bosetningen. Veksten i fødselstallene de siste årene er da også kommet i byene og sentrale strøk.

Nye folkegrupper i Norge

Med unntak av samene var befolkningen i Norge tidligere lite preget av kulturelle forskjeller i språk, verdier og normer. Bildet er noe endret, men fortsatt er innslaget av utlendinger langt mindre enn i mange andre land, og de fleste med utenlandsk bakgrunn er skandinaver.

På 1980-tallet har innslaget av mennesker fra andre verdensdeler økt. Av dem som flytter til Norge hvert år, er det blitt forholdsvis flere fra Asia og Afrika enn tidligere (se kapitlet om befolkning). Vi vil i økende grad få andre kulturelle impulser enn dem vi får fra andre vestlige land.

I samfunnsplanleggingen må det tas hensyn til det økte innslaget av nye folkegrupper. Selv om en stor del av innvandrerne er unge voksne med variert utdannings- og yrkesbakgrunn og dermed representerer en stor ressurs for landet, må det offentlige legge forholdene til rette innenfor utdanning, arbeidsmarked og boligsektor slik at innvandrernes ressurser utnyttes på best mulig måte.

MARKEDSKREFTER PÅVIRKER FORDELING AV LEVEKÅR

Arbeidsmarkedet, boligmarkedet og kredittmarkedet påvirker i stor grad befolkningens levekår og fordelingen av levekår mellom ulike grupper. Utviklingen i markedene påvirker både inntektsnivå og -fordeling og husholdningenes utgifter. Arbeidsmarkedet er den mest grunnleggende fordelingsmekanismen for folks velferd. Det er derfor særlig bekymringsfullt når det er ungdom som har problemer med å komme inn på arbeidsmarkedet.

Sterk vekst i sysselsettingen

Den relativt sterke veksten i norsk økonomi de siste 10–15 årene kommer bl.a. til uttrykk i stor vekst i samlet sysselsetting sammenliknet med mange andre land. Den samlede sysselsettingen økte med 280 000 perso-

ner eller med 16 prosent fra 1976 til 1986. Det har aldri før vært registrert en så stor andel yrkesaktive i befolkningen. Samtidig har arbeidsløsheten i Norge vært lav i forhold til andre OECD-land. Sysselsettingsveksten har vært særlig stor blant kvinner, slik at kjønnsforskjellene på arbeidsmarkedet har avtatt. Men når det gjelder arbeidstid og lønn er det fortsatt store forskjeller mellom kvinner og menn. Selv om svært mange kvinner i dag arbeider deltid, går utviklingen i retning av mer heltidsarbeid. Det gjelder også mødre med små barn. Til tross for generelle arbeidstidsforkortelser har arbeidstiden økt også for menn. Dette skyldes at stadig flere menn arbeider overtid, og andelen er høyest blant småbarnsfedre (se kapitlet om arbeid). Denne utviklingen har ført til at den samlede tid til lønnet arbeid har økt sterkt i husholdningene.

Den sterke veksten i kvinners yrkesaktivitet har ført til vekst i antall familier med to inntekter. De siste ti årene har denne andelen økt fra i overkant av halvparten av alle ektepar til over tre fjerdedeler. Dette har økt inntekten for mange husholdninger.

Den enkeltes inntekt er avhengig av arbeidstid og lønnsnivå. Lønnsnivået varierer betydelig mellom ulike yrkesgrupper (se kapitlet om inntekt og forbruk). Det er systematiske lønnsforskjeller mellom menn og kvinner og mellom personer med ulik utdanning (Album 1988). I tillegg til inntekt fordeler også arbeidsmarkedet andre forhold som har betydning for den enkeltes velferd, som frynsegoder og arbeidsmiljø.

Posisjon på arbeidsmarkedet er et viktig velferdsgode i seg selv, men har også betydning for andre levekårsområder. Inntektsnivået som yrkesaktiv påvirker bl.a. størrelsen av trygdeytelsene. I tillegg vil mulighetene for å påvirke utviklingen i egne levekår i bred forstand være bedre for dem med høy posisjon. Det viktigste levekårsskillet går likevel mellom de som er sysselsatt og de som ikke er det (Iversen m.fl. 1987).

Dyre boliger og store lån for de nyetablerte

Boligmarkedet og kredittmarkedet påvirker levekårene på ulike måter. Boligforhold er i seg selv et viktig levekårsområde. Samtidig påvirker forhold ved bolig- og kredittmarkedet den personlige økonomi.

Liberaliseringen av kredittmarkedet i 1980-årene førte til større konkurranse om kundene, og det ble enklere å få lån. Fradragsretten for gjeldsrenter og de lave skattetakstene på bolig førte til høy etterspørsel etter kreditt. Sammen med færre reguleringer av boligmarkedet bidrog dette til sterk prisvekst på boliger og dermed til større låneopptak, særlig i sentrale strøk. Det ble bygget færre og større boliger på 1980-tallet enn tidligere, og flere ble selveiere (se kapitlet om boforhold). Den sterke etterspørselen etter kreditt bidrog til å øke rentenivået.

Økningen i antallet toinntektsfamilier har antakelig også bidratt til økte boligpriser. Det har gjort det vanskeligere for husholdninger med én inntekt å etablere seg på boligmarkedet. Problemene med å skaffe seg bolig er størst for enslige, enslige forsørgere og ungdom.

Utviklingen på boligmarkedet har ført til økt gjeldsbyrde for mange husholdninger. En stadig større del av forbruket går med til å dekke boutgiftene (se kapitlet om boforhold). Etter hvert som omleggingen av skattesystemet gjør fradragsposter mindre gunstige, vil boutgiftene øke for mange nyetablerte, selv med uendret gjeld og rentenivå. Det gjelder i første rekke for dem med høye inntekter og store lån. På lengre sikt kan omleggingen føre til fall i boligprisene.

DET OFFENTLIGES ROLLE I VELFERDSFORDELINGEN

En sentral politisk målsetting er å utjamne levekårsforskjeller mellom ulike grupper i samfunnet både mellom generasjoner, mellom kvinner og menn og mellom ulike deler av landet. En godt utbygd velferdsstat og effektive utjamningstiltak er en forutsetning for en jamnere fordeling av samfunnsgodene.

I det siste har det vært lagt økt vekt på at en utjamning av levekår vil virke forebyggende på helse- og sosialproblemer, og dermed bidra til å dempe utgiftsveksten innen disse sektorene.

Omfordeling kan skje gjennom ulike tiltak

En offentlig omfordeling av ressursene i samfunnet er bl.a. nødvendig for å jamne ut ulikheter som skapes av markedet. En offentlig omfordeling kan skje på ulike

måter. Det kan skilles mellom tre hovedgrupper av tiltak:

– Offentlig politikk rettet mot samfunnsområder som i hovedsak er markedsstyrt.

Eksempler på dette er arbeidsmarkeds-, bolig- og kredittpolitikk. Dette er sektorer som i stor grad påvirker den enkeltes levekår. Vi kan skille mellom en mer langsiktig politikk for å forebygge den ulikheten som kan skapes av markedet, f.eks. tiltak med sikte på omlegging i næringslivet, og mer kortsiktige tiltak i krisesituasjoner, f.eks. arbeidsmarkedstiltak i perioder med stor arbeidsløshet.

– Økonomiske overføringer til husholdninger og enkeltpersoner.

For de økonomiske overføringene kan vi skille mellom langtidsytelser og ytelser som gis i krisesituasjoner.

Langtidsytelsene gis gjennom folketrygden som skal sikre en forsvarlig minsteinntekt for alle som har rett til langtidsytelser uten hensyn til tidligere inntekt. I tillegg skal den enkelte pensjonist sikres en inntekt og levestandard som står i et rimelig forhold til den standard som er bygget opp gjennom et yrkesaktivt liv. Folketrygden omfatter nå om lag 900 000 pensjonister. De aller fleste er alderspensjonister (St.meld. nr. 12 1988/89).

Økonomisk sosialhjelp er et eksempel på hjelp som skal gis i krisesituasjoner. Denne formen for økonomisk stønad virker først og fremst som et sikkerhetsnett for dem som faller utenfor andre hjelpeordninger, eller som får utilstrekkelig hjelp der. Lov om sosial omsorg er utformet som en rammelov der både tildelingskriterier og virkemidler i stor grad er overlatt til den enkelte kommune.

Ytelser gitt etter lov om sosial omsorg, har etter hvert kommet til å omfatte stadig flere. Antall stønadsmottakere som økte kraftig fram til midten av 1980-tallet, ser nå ut til å ha stabilisert seg noe. Det var ca. 120 000 stønadsmottakere i 1987 (se kapitlet om inntekt og forbruk).

– Utbygging av offentlige velferdstjenester.

Et viktig velferdspolitisk prinsipp er at tjenester som er grunnleggende for den enkeltes levekår i det store og hele skal ytes av det offentlige. Dette gjelder spesielt tjenester innen helse- og sosialsektoren og utdanning. Trygghet for alle og fordelingspolitiske hensyn har vært hovedbegrunnelsen for den offentlige innsatsen på disse områdene. Likhetsmålsettingen har kanskje vært mest grunnleggende innenfor helsevesenet. Der er målene både bedre og mer lik helsetilstand i ulike befolkningsgrupper og et mer likeverdig behandlingstilbud.

Det offentliges utgifter til ulike formål

Hoveddelen av de offentlige utgiftene er knyttet til undervisning, helsevesen, trygder og andre stønader. Men utgiftene til subsidier, næringsstøtte, offentlig forretningsdrift og andre næringsøkonomiske formål utgjør også betydelige beløp. Sammensetningen av de offentlige utgiftene er endret. Det er særlig økonomiske stønader til personer og husholdninger som har økt, veksten i utgifter til offentlige velferdstjenester har vært mindre (NOU 1988:21). I 1987 kostet offentlige velferdstiltak til helse, undervisning og sosiale formål ca. 170 milliarder kroner.

Figur 1.1
Offentlige utgifter etter formål*. 1987. Prosent
Public expenditure by purpose. 1987. Per cent*

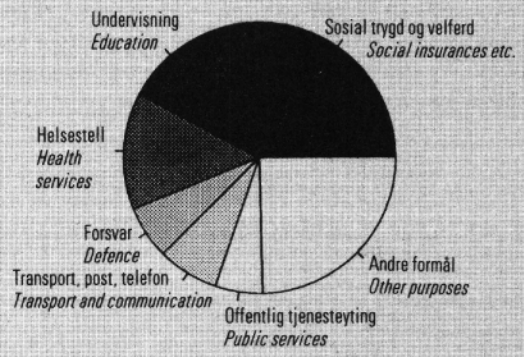

* Foreløpige tall. Omfatter løpende utgifter, bruttoinvesteringer og nettokjøp av fast eiendom
* *Preliminary figures. Include current expenditure, gross capital formation and net purchase of real property*

Kilde: NOS Offentlige sektors finanser
Source: NOS Public Sector Finances

Offentlige utgifter som andel av BNP i Norge ligger omtrent på samme nivå som i Storbritannia og Forbundsrepublikken Tyskland, men lavere enn i Sverige og Danmark. Det offentlige forbruket er ikke spesielt høyt i Norge i forhold til mange andre OECD-land (NOU 1988:21).

Noen fordelingsvirkninger av offentlige tiltak

Skattesystemet og folketrygden er av de viktigste virkemidlene i omfordelingen av inntekt mellom befolkningsgrupper. Undersøkelser som er foretatt om fordelingsmessige virkninger av slike offentlige tiltak, viser i store trekk at fordelingen av godene ikke er blitt jamnere (Torp 1988).

En målsetting med skattesystement er å få til en omfordeling av inntekt. Derfor er skatten gjort progressiv: Jo høyere inntekten er, jo større andel betales i skatt. Det viser seg imidlertid at den skatt som faktisk betales i prosent av bruttoinntekten, i liten grad er progressiv. Dette skyldes bl.a. skattyternes tilpasninger til skattesystemet. Det er liten forskjell på skatteprosenten uansett inntektsnivå over 100 000 kroner i året. De som tjener fra 150 000 til 200 000 kroner i året betaler i gjennomsnitt 24 prosent av bruttoinntekten i skatt, mens de som tjener over 400 000 kroner betaler 30 prosent. Den gjennomsnittlige skatteprosenten for lønnstakere har ikke endret seg vesentlig i løpet av de siste ti år, den har stort sett ligget rundt 26 prosent. Skatteprosentene for de personlig næringsdrivende gikk klart tilbake fra 22 til 15 prosent i tiårsperioden etter 1975. En viktig grunn til dette var en kraftig stigning i fradragsberettigede renteutgifter og gunstige avskrivningsregler (NOU 1988:24).

Skattens utjamnende virkning har generelt sett avtatt i perioden 1973–1985. Dette skyldes både en kraftig stigning i fradragsberettigede renteutgifter og en demping av den faktiske skatteprogresjonen (Aaberge og Wennemo 1988).

Folketrygden bidrar til å opprettholde ulikhet i inntektsnivå mellom kvinnelige og mannlige pensjonister. Det skjer ved at nivået på trygdeytelsene tar utgangspunkt i omfanget av tidligere yrkesdeltaking og i det inntektsnivået pensjonistene har hatt. De kvinner og menn som i dag er pensjonister eller blir det i de nærmeste årene har hatt ulike livsløp, og få av kvinnene har hatt egen inntekt. Derfor blir størrelsen av ytelsene fra folketrygden svært ulike for menn og kvinner.

Det er fremdeles store ulikheter i fordelingen av offentlige tjenester. Innen helse- og sosialtjenestene er det systematiske regionale forskjeller i nivået og bredden av tilbud f.eks. av sykehjemsplasser, hjemmehjelp og barnehageplasser. I utdanningssektoren er det fortsatt skjev fordeling mellom ulike sosialgrupper med hensyn til hvem som tar utdanning utover videregående skole.

Økt oppslutning om velferdsstaten

Det er vanlig å hevde at en ytterligere utbygging av velferdstilbudene og dermed fortsatt vekst i de offentlige utgiftene, vil føre til mindre oppslutning om velferdsstaten, fordi utgiftsøkningen vil kunne gi økt skattebelastning for den enkelte. Noen har lagt særlig vekt på at økningen i utgiftene som ligger innebygget i folketrygdsystemet, vil kunne forårsake en oppslutningskrise i takt med utgiftsøkningen. Forslag om nedskjæring i tilbudene og økt innslag av privatisering tar ofte utgangspunkt i slike oppfatninger.

Likevel viser valgundersøkelsene økt oppslutning om folketrygden i løpet av 1980-årene. I 1981 mente 22 prosent av de spurte at trygdeytelsene burde bygges videre ut, i 1985 hadde prosentandelen økt til 39. Andelen som mente at trygdeytelsene burde bli mindre, ble redusert fra 16 til seks prosent i det samme tidsrommet (Valgundersøkelsene 1981 og 1985).

Fra velferdsstat til velferdskommuner

En stadig større andel av det offentlige forbruket går over budsjettene til kommuner og fylkeskommuner. Kombinert med innføringen av det nye inntektssystemet for kommuner og fylkeskommuner, har dette ført til at den lokale prioriteringen av ressursbruken er blitt stadig viktigere. Utforming og drift av offentlige tjenester på ulike områder som omsorg, helse og utdanning er nå kommuners og fylkeskommuners ansvar. Det er opp til den enkelte kommune å forvalte og fordele ressurser innenfor rammeoverføringer fra staten og innenfor de lover og regler som er vedtatt sentralt. Ett av hovedargumentene for en desentralisering av

offentlige oppgaver var at generelle velferdstilbud ikke fungerer like godt i alle kommuner, fordi forholdene i de enkelte deler av landet er forskjellige. Desentraliseringen har ført til at kommunene får større frihet til å velge velferdsordninger – og løsninger – som er best tilpasset lokale forhold. Men desentraliseringen kan også føre til større ulikhet i nivået av det offentlige tjenestetilbudet i ulike kommuner, slik at den enkeltes velferd blir avhengig av bosted.

Åpning for kommersialisering i velferdsproduksjonen

Produksjon av velferdstjenester i forretningsmessig øyemed er lite utbredt i Norge. Det offentlige og frivillige organisasjoner står fortsatt for en stor del av disse tjenestene. Mesteparten av omsorgsarbeidet er fremdeles ubetalt og ytes av nære pårørende.

Privat produksjon av velferdstjenester er ikke noe nytt fenomen i Norge. For eksempel er humanitære organisasjoner grunnleggere av flere helsetilbud i Norge, bl.a. helsesøstertjenester, kontrollstasjoner for spedbarn og tuberkulosesanatorier. Å bygge ut tjenester i forretningsmessig øyemed er derimot nytt. Det har vært hevdet at én av fordelene med en slik organisering er mer effektiv produksjon av disse tjenestene i bedriftsøkonomisk forstand. Ulempene ved kommersialisering er at den enkeltes økonomiske ressurser avgjør om de har mulighet for å kjøpe seg tjenester eller ikke. Derfor vil dette kunne føre til større ulikhet og en mindre rettferdig fordeling av velferdstjenestene.

Det er særlig innenfor helsevesenet at spørsmålet om økt kommersialisering er blitt aktualisert. Men selv om det til en viss grad er åpnet for kjøp og salg av helsetjenester i markedet, f.eks. ved at helsepersonell uten kommunal avtale også kan drive praksis med fortjeneste, er innslaget av private ordninger i helsesektoren forholdsvis lite.

SAMLEDE LEVEKÅR: HAR ULIKHETEN BLITT MINDRE?

Har menn bedre levekår enn kvinner? Har unge fått bedre levekår? Har utviklingen gått i retning av større forskjeller i levekår mellom grupper eller i retning av utjamning?

Slike og liknende spørsmål er ofte oppe i samfunnsdebatten. De blir reist fordi privatpersoner, interesseorganisasjoner og politikere er opptatt av hvordan bestemte grupper har det i forhold til andre. I distriktspolitikken debatteres f.eks. levekårssituasjonen for befolkningen i Nord-Norge/Finnmark, og i den landbrukspolitiske debatten har sammenlikninger av situasjonen for bønder og industriarbeidere vært viktige.

Vanligvis tar levekårsbeskrivelser utgangspunkt i et stort antall mål på de ulike sidene ved levekårene, både helse, boforhold, familieliv, arbeid, inntekt osv. Slike beskrivelser gir et oppstykket bilde av levekårene. Det er derfor vanskelig å få svar på spørsmål f.eks. av typen: «Har menn bedre levekår enn kvinner?» på grunnlag av de opplysninger *Sosialt utsyn* gir i kapitlene om ulike sider ved levekårene. For bedre å kunne gi svar på slike spørsmål er det viktig å få fram et mer samlet eller helhetlig bilde som viser samspillet mellom de ulike sidene ved levekårene.

Fra enkeltmål til samlemål

Det knytter seg betydelige problemer til å lage et samlemål for levekårene, og det finnes ingen etablert metode for dette. Til tross for de betydelige problemer er det viktig å forsøke å gi et bilde av hvordan de samlede levekårene er fordelt i befolkningen og hvordan de har utviklet seg.

Vi har i korthet gått fram på følgende måte for å komme fram til et samlemål for levekår: For hvert levekårsområde har vi laget en *indeks* på grunnlag av en rekke enkeltmål på levekår innen området (se ramme med definisjoner). En indeks for materiell standard bygger f.eks. på opplysninger om ulike sider ved boligstandard og om hva husholdninger eier av ulike goder. Indeksen for et område gir uttrykk for hvor god eller dårlig situasjon en person har på området.

For hvert område har vi på grunnlag av indeksen skilt ut en liten gruppe som har dårligst og en liten gruppe som har best situasjon på området. Vi har lagt vekt på å avgrense grupper som skiller seg ut med klart dårligst og klart best situasjon på hvert område. Derfor har vi valgt å avgrense gruppene med dårligst og best situasjon på hvert av områdene slik at de utgjør en liten del av befolkningen, 5–10 prosent hver, mens 80–90 prosent av befolkningen får «normale» levekår. Vi har

f.eks. på grunnlag av en indeks for sosiale relasjoner avgrenset en gruppe med dårlige sosiale relasjoner på om lag fem prosent av befolkningen og en gruppe med gode sosiale relasjoner på om lag ti prosent.

For å komme fram til *samlemål* for levekår, går vi ut fra indeksene på de ulike levekårsområdene. Personer med dårligst samlede levekår er de som har dårligst situasjon på flest levekårsområder, mens personer med best samlede levekår er de som har best situasjon på flest områder.

Indekser for ulike levekårsområder

Vi har konstruert indekser for seks levekårsområder. I valget av levekårsområder har vi lagt vekt på områder som direkte angår folks levekår, mens områder som først og fremst fungerer som midler for å forbedre levekårene har fått mindre vekt. Derfor er utdanning, som ellers vanligvis inngår i levekårsbeskrivelser, ikke tatt med. De seks områdene som er valgt ut er: Helse, sosiale relasjoner, fysisk miljø, aktivitet, materiell standard og forbruk.

I hovedsak lager vi indeksen for et levekårsområde ved å telle opp antall levekårsproblemer for den enkelte innen området. Det konkrete innholdet i levekårsbegrepet bygger som tidligere nevnt på vurderinger i befolkningen av hva som anses som godt og dårlig. Når en skal lage indekser for et område, må en også gjøre forutsetninger om hvordan ulike sider ved levekårene innen området vurderes i forhold til hverandre i befolkningen. Indeksene vil ikke være verdifrie, men vi antar at de i store trekk vil avspeile vurderinger i befolkningen av hva som er gode og dårlige levekår.

Fra indekser til samlemål

For å lage mål for de samlede levekår må en gjøre antakelser om hvordan folk vurderer ulike levekårsområder i forhold til hverandre.

Det er to typer slike antakelser. For det første må en gjøre forutsetninger om hvordan dårlig situasjon på ulike levekårsområder skal vurderes i forhold til hverandre. Tilsvarende gjelder for god situasjon. Har en person med dårlig fysisk miljø like dårlige levekår som en person med dårlig helse? Er de fleste enige om at en person som både har lav materiell standard og dårlig

INDEKSER

- Indeksen for *helse* bygger i første rekke på opplysninger om funksjonsevne: Syn, hørsel, førlighet, arbeidsevne og evne til å klare daglige gjøremål som innkjøp, rengjøring og av- og påkledning. Men også langvarige sykdommer og problemer med psykisk helse inngår. Vi har skilt ut en liten gruppe, om lag fem prosent av befolkningen, med flest helseproblemer. Vi har derimot ikke kunnet skille ut en liten gruppe med best helse. Mer enn en tredjedel av befolkningen er uten registrerte helseproblemer, og i mangel av opplysninger om positiv helse er vi ikke i stand til å skille mellom grader av god helse.
- Indeksen for *sosiale relasjoner* bygger på opplysninger om personen bor alene, er gift eller samboende, har barn som bor hjemme og opplysninger om kontakt med foreldre, søsken og barn som er flyttet hjemmefra. Videre bygger indeksen på opplysninger om personen har fortrolige venner og om kontakten med venner og med naboer. De personer som mangler familie og venner eller har liten eller ingen kontakt med familie, venner og naboer, har dårlige sosiale relasjoner, mens personer som har familie og venner og har hyppig kontakt, har gode sosiale relasjoner.
- Indeksen for *fysisk miljø* bygger på opplysninger om miljøproblemer den enkelte er utsatt for, både problemer med det fysiske arbeidsmiljø for dem som er i arbeid, og miljøproblemer i form av støy og forurensninger i boligen. En rekke fysiske arbeidsmiljøproblemer inngår, bl.a. problemer med tungt, belastende og ensidig arbeid, med støy og forurensninger, risikofylte arbeidsforhold, trekk, kulde og fuktighet på arbeidsplassen. På samme måte som for helse er det en stor del av befolkningen som ikke er utsatt for noen problemer med det fysiske miljøet. I mangel av opplysninger om godt miljø har vi ikke vært i stand til å skille ut en liten gruppe med best fysisk miljø.

- Indeks for *aktivitet*. I dette inngår opplysninger om sysselsetting og utdanningsaktivitet for personer i alderen 16–66 år, sysselsetting blant personer i pensjonsalder, arbeidsledighetserfaringer, lang ukentlig arbeidstid og om arbeidstiden er kortere eller lengre enn ønsket. Videre inngår opplysninger om aktivitet i organisasjoner og om hyppigheten av ulike typer fritidsaktiviteter. Vi skiller ut en liten gruppe som har en dårlig situasjon på flest av disse områder – gruppen med dårlig aktivitetsmønster, og en liten gruppe som har dårlig situasjon på færrest områder – gruppen med godt aktivitetsmønster.
- Indeks for *materiell standard*. Indeksen er i første rekke knyttet til bolig, den bygger på opplysninger om boligstandard, dvs. om det finnes kjøkken, bad og WC, om boligen har fuktige og kalde rom og om husholdningen bor trangt eller svært romslig. Videre bygger den på opplysninger om husholdningen har telefon og oppvaskmaskin og om eierforhold til boligen, og i tillegg om husholdningen har bil og fritidshus. De som har færrest/flest materielle goder tilhører gruppen med lavest/høyest materiell standard. Det er viktig å være oppmerksom på at vi har få eller ingen opplysninger om standarden av de enkelte materielle goder som inngår i indeksen, bare om tilgangen til de ulike godene.
- Indeks for *økonomi*. I mangel av opplysninger om forbruk bygger vi i det vesentlige denne indeksen på opplysninger om husholdningens disponible inntekt sett i forhold til husholdningens størrelse og sammensetning. Det er en husholdnings relative posisjon i denne inntektsfordelingen som er med og bestemmer hvilken indeksverdi husholdningen får. Dessuten inngår det om husholdningen mottar sosialhjelp, og om den enkelte mottar frynsegoder i form av fri bil, fri bolig eller fri telefon.

fysisk miljø har dårligere levekår enn en som har dårlig helse?

Vi antar her at de ulike områdene vurderes likt. Det er da rimelig å si at personer med dårlig situasjon på to eller flere områder har dårligere samlede levekår enn personer med dårlig situasjon på bare ett område – uansett hvilke områder det dreier seg om, og at disse igjen har dårligere samlede levekår enn personer uten dårlig situasjon på noen av områdene.

Denne antakelsen er blitt dratt i tvil (Elstad 1984). Undersøkelser tyder på at helse og sosiale relasjoner av de fleste blir betraktet som de viktigste sider ved levekårene. Med de antakelser vi har gjort, legger vi mindre vekt på dårlig helse og dårlige sosiale relasjoner enn det blir gjort i befolkningen. Våre mål vil derfor undervurdere andelen med dårlige levekår for grupper der en stor andel har dårlig helse og dårlige sosiale relasjoner.

For det andre må en gjøre antakelser om hvordan dårlig situasjon på ett område vurderes i forhold til god situasjon på et annet område. Oppveies dårlig helse av et godt fysisk miljø?

Vi har her antatt at dårlig situasjon på ett område kan kompenseres av god situasjon på andre områder. Nå er det en forholdsvis liten del av befolkningen – ni prosent – som både har dårlig situasjon på noen av områdene og god situasjon på andre områder. Dersom en ikke antok at god situasjon på ett område veiet opp for dårlig situasjon på et annet område, ville alle disse få dårlige samlede levekår. Ved å anta at god situasjon på ett av områdene kompenserer for dårlig situasjon på et annet er det mindre risiko for at vi overvurderer størrelsen av gruppen med dårlige samlede levekår.

Som nevnt blir helse vurdert som spesielt viktig i befolkningen. Særlig for helse er det gode grunner for ikke å anta kompensasjon. Dårlig helse veies altså ikke opp av f.eks. god materiell standard. Imidlertid viser det seg at så godt som ingen av de fem prosent med dårlig helse tilhører noen av gruppene med god situasjon på andre områder. Antakelsen om kompensasjon betyr derfor svært lite når det gjelder helse.

Vi har ut fra disse forutsetninger konstruert et samlemål for levekår.

I den følgende presentasjon av resultater har vi lagt vekt på utviklingen fra 1980 til 1987. Vi har lagt mindre vekt på størrelsen av gruppene med gode og dårlige

Fra enkeltmål til indekser og samlemål. Skjematisk framstilling

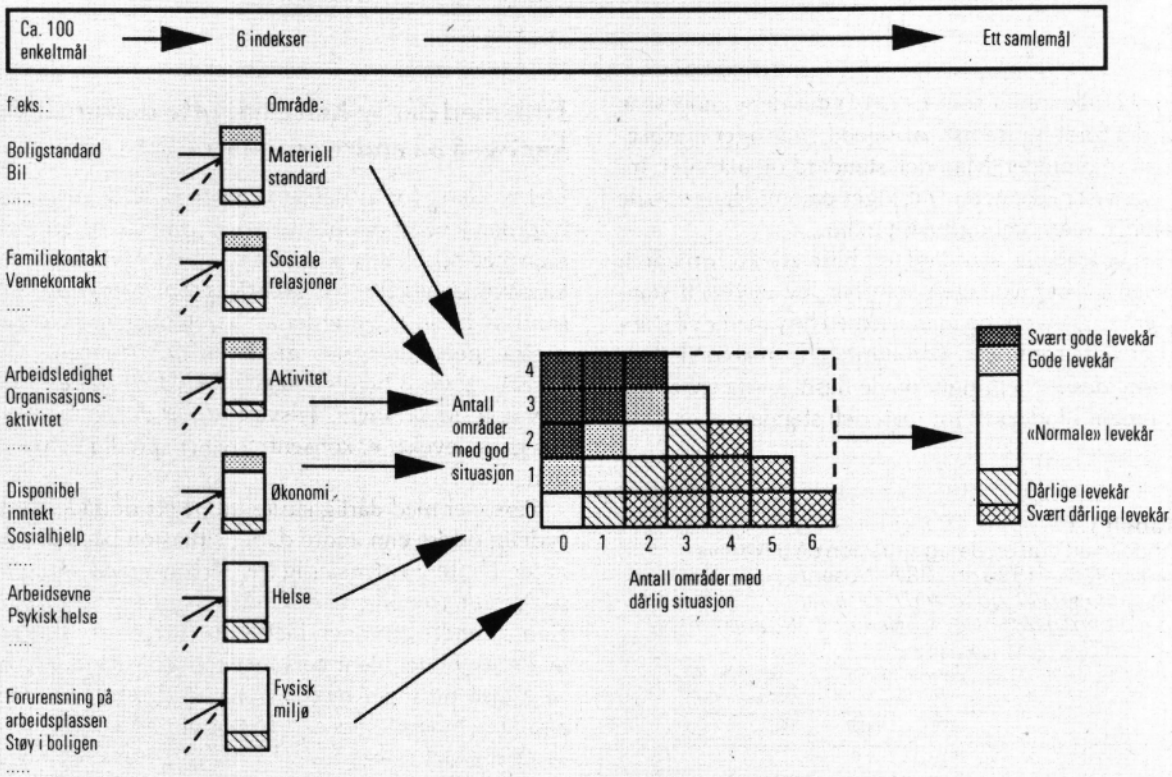

samlede levekår. Denne størrelsen avspeiler de valg vi har gjort ved avgrensning av gruppene med god og dårlig situasjon på indeksene for de ulike levekårsområder.

Endringene i samlemålet for levekår for de ulike gruppene vil avspeile reelle endringer i levekår i perioden. En viss usikkerhet knytter seg likevel til det bildet samlemålet gir av utviklingen i levekår. Dette skyldes usikkerheten i de forutsetninger som vi har lagt til grunn ved konstruksjonen av samlemålet.

Konstruksjonen av samlemålet framgår av figuren. For å komme fram til et samlemål teller vi opp antallet områder der den enkelte har dårlig situasjon og antallet områder der han/hun har god situasjon. Tallet på områder med dårlig og god situasjon som den enkelte har, bestemmer hans/hennes samlede levekår.

Samlemålet for levekår har fem verdier:

- *Svært dårlige* levekår har personer som har dårlig situasjon på minst to områder mer enn der de har god situasjon. Stort sett er det personer som har dårlig situasjon på minst to områder og uten god situasjon på noe område.
- *Dårlige* levekår har personer med dårlig situasjon på ett område mer enn der de har god situasjon.
- *Gode* levekår har personer med god situasjon på ett område mer enn der de har dårlig situasjon.
- *Svært gode* levekår har personer som har god situasjon på minst to områder mer enn der de har dårlig situasjon. Stort sett er dette personer med god situasjon på minst to områder uten å ha dårlig situasjon på noe område.
- «Normale» levekår har resten. Stort sett er dette personer som verken har god eller dårlig situasjon på noe levekårsområde.

Materiell standard og aktivitet er forbedret fra 1980 til 1987

Hva sier indeksene for de seks levekårsområder om utviklingen fra 1980 til 1987?

For befolkningen som helhet tyder disse indeksene på at det først og fremst har skjedd endringer i levekårene på to områder: Materiell standard og aktivitet. Indeksene viser ikke noen endringer på områdene sosiale relasjoner, økonomi og fysisk miljø.

Den materielle standard er blitt sterkt forbedret. Andelen av befolkningen som har lav materiell standard er blitt halvert, og andelen med høy materiell standard er blitt fordoblet. Forbedringen i materiell standard skyldes forbedringer på de fleste av de enkeltmål som inngår i indeksen for materiell standard.

Tabell 1.1
Andel med god og dårlig situasjon på ulike levekårsområder. 1980 og 1987. Prosent
Percentage with good and bad situation on different components of level of living. 1980 and 1987

	Dårlig situasjon *Bad situation*		God situasjon *Good situation*	
	1980	1987	1980	1987
Helse *Health*	4	4	.	.
Sosiale relasjoner *Social relations*	6	5	12	13
Fysisk miljø *Physical environment*	6	5	.	.
Aktivitet *Activity*	15	13	7	12
Materiell standard *Material standard*	15	7	10	20
Økonomi *Economy*	13	13	8	8

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Det har også skjedd forbedringer når det gjelder aktivitet. Det gir seg spesielt utslag i at andelen av befolkningen med et godt aktivitetsmønster ble fordoblet fra 1980 til 1987, men også ved en liten nedgang i andelen med et dårlig aktivitetsmønster.

Endringene i de enkeltmål som inngår i indeksen for aktivitet, har imidlertid ikke vært entydige. Noen av de aktiviteter som inngår har endret seg i ugunstig retning. F.eks. er det blitt flere med en ukentlig arbeidstid på over 50 timer. Utviklingen for andre av de aktiviteter som inngår har vært gunstig. F.eks. er det blitt flere som er aktive i organisasjoner, og flere som deltar i fritidsaktiviteter.

Folk med dårlig helse har ofte dårlige levekår også på andre områder

Det er viktig for fordelingen av de samlede levekårene hvordan levekårsproblemer på ett område henger sammen med problemer på andre områder. Hvis det er sterke sammenhenger, vil levekårsproblemer være konsentrert til en mindre del av befolkningen. Hvis sammenhengene er svake, vil levekårsproblemene være spredt utover i befolkningen, det vil da være få med mer enn ett problem. Tilsvarende er det viktig å vite om gode levekår er konsentrert eller spredt i befolkningen.

Personer med dårlig situasjon på ett område har betydelig oftere enn andre dårlig situasjon på andre områder. Dette gjelder særlig for personer med dårlig helse. Nesten to tredjedeler av disse har også dårlig situasjon på andre områder. Dette er omtrent det dobbelte av det en finner blant personer som ikke har dårlig helse. Også personer med lav materiell standard, dårlig aktivitetsmønster og dårlige sosiale relasjoner har en vesentlig økt sjanse for å ha dårlig situasjon på andre områder.

Personer med dårlig fysisk miljø har sjeldnere enn personer uten dårlig fysisk miljø problemer på andre levekårsområder, og blant personer med dårlig økonomi er det bare 50 prosent flere med dårlig situasjon på andre områder enn blant personer uten dårlig økonomi.

At personer med dårlig fysisk miljø i forholdsvis liten grad har andre levekårsproblemer, skyldes antakelig at dårlig fysisk miljø bare forekommer blant yrkesaktive. Blant disse er andelen med andre levekårsproblemer forholdsvis lav. Når dårlig økonomi henger forholdsvis svakt sammen med andre sider ved levekårene, skyldes det antakelig at lav inntekt i mange tilfeller er en midlertidig situasjon.

Betydelig forbedring i samlede levekår fra 1980 til 1987

Vi skal i det følgende se på utviklingen i samlede levekår for noen viktige befolkningsgrupper. Vi legger særlig vekt på å vise om det er blitt større eller mindre ulikhet i samlede levekår mellom bestemte befolkningsgrupper, og mindre vekt på hvor store deler av gruppene som har dårlige eller gode samlede levekår.

Vi skal sammenlikne de samlede levekår etter kjønn, sosioøkonomisk status og familiefase. Dette er viktige grupper i en fordelingspolitisk sammenheng, og grupper som går igjen i de andre kapitlene i *Sosialt utsyn*.

Samlemålet tyder på at de samlede levekår er blitt forbedret fra 1980 til 1987. Andelen med svært dårlige eller dårlige levekår gikk ned fra 35 til 26 prosent, mens andelen med gode eller svært gode levekår økte fra 23 til 33 prosent. Som tidligere nevnt er det endringene i materiell standard og aktivitet som ligger bak.

Kvinner hadde dårligere levekår enn menn både i 1980 og 1987

Kvinner hadde litt dårligere samlede levekår enn menn i 1987. Flere kvinner enn menn hadde svært dårlige levekår, henholdsvis ti og seks prosent, og litt færre kvinner enn menn hadde gode eller svært gode levekår.

Samlemålet tyder på at både menn og kvinner har forbedret sine levekår siden 1980, men forskjellene var omtrent de samme da som i 1987. Det har altså ikke skjedd noen utjamning i menns og kvinners samlede levekår i perioden.

Figur 1.2
Samlede levekår for menn og kvinner. 1980 og 1987. Prosent
Overall living conditions for males and females. 1980 and 1987. Per cent

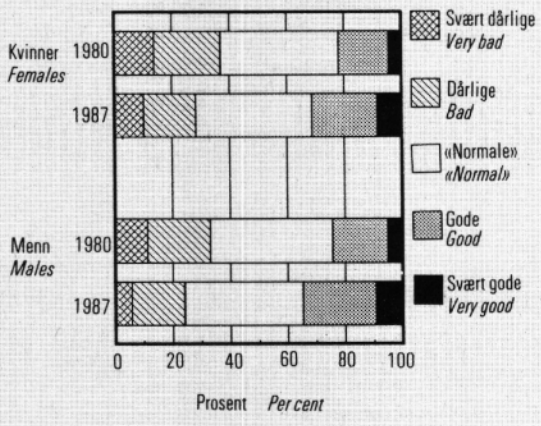

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Figur 1.3
Samlede levekår for yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1980 og 1987. Prosent
Overall living conditions for economically active persons in different socio-economic groups. 1980 and 1987. Per cent

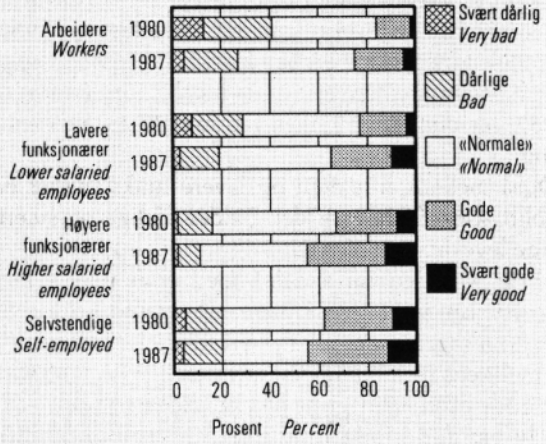

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Det har likevel skjedd en utvikling mot større kjønnslikhet på enkelte levekårsområder. Det er blitt større likhet i menns og kvinners aktivitet. I hele perioden har det vært flere kvinner enn menn med dårlig aktivitetsmønster. Denne forskjellen er blitt mindre ved at det er blitt færre kvinner med dårlig aktivitetsmønster. Det har også blitt større likhet i menns og kvinners fysiske miljø. I hele perioden har menn oftere enn kvinner hatt dårlig fysisk miljø. Det har imidlertid blitt færre menn med dårlig fysisk miljø, mens det ikke har skjedd noen endring i kvinners fysiske miljø.

Større likhet i menns og kvinners fysiske miljø og aktivitet har likevel ikke ført til utjamning i deres samlede levekår. En kan se dette som et resultat av at menn og kvinner har forbedret sine levekår omtrent like mye på hvert sitt levekårsområde.

Arbeidere og funksjonærer: Utjamning i dårlige, men ikke i gode levekår

Posisjon på arbeidsmarkedet betyr fortsatt mye for hvilke levekår en har. Både i 1980 og 1987 forekom

dårlige levekår oftere blant arbeidere enn blant høyere funksjonærer, men forskjellene synes å ha blitt mindre i denne perioden.

I 1980 hadde 41 prosent av arbeiderne og 16 prosent av de høyere funksjonærer dårlige eller svært dårlige levekår. I 1987 var andelene redusert til henholdsvis 27 og 11 prosent. Det er først og fremst andelen arbeidere med svært dårlige levekår som er blitt redusert. I 1980 var andelen med svært dårlige levekår ti prosentpoeng høyere blant arbeidere enn blant høyere funksjonærer. I 1987 var denne forskjellen redusert til tre prosentpoeng.

Også mellom arbeidere og lavere funksjonærer er det blitt større likhet når det gjelder dårlige og svært dårlige levekår.

I hele perioden har andelen med gode eller svært gode levekår vært minst blant arbeiderne og størst blant høyere funksjonærer og selvstendige. I alle grupper, muligens med unntak av selvstendige, har andelen med gode eller svært gode levekår økt i perioden.

Selv om det er blitt flere arbeidere med gode eller svært gode levekår, er forskjellene i forhold til funksjonærer ikke blitt mindre, snarere tvert imot. I 1980 og 1987 var andelen høyere funksjonærer med gode eller svært gode levekår henholdsvis 17 og 20 prosentpoeng høyere enn den tilsvarende andelen blant arbeidere.

Utjamningen i dårlige levekår skyldes i første rekke en kraftig nedgang i andelen arbeidere og lavere funksjonærer med lav materiell standard. Det var i 1987 ingen forskjeller av betydning i materiell standard slik denne er målt her. Som tidligere nevnt uttrykker indeksen for materiell standard i første rekke hvilke goder en har tilgang til, ikke disses standard.

Det er først og fremst endringer i materiell standard som ligger til grunn for endringene i gode levekår, men også visse endringer i aktivitet har betydning. Andelen med høy materiell standard har økt i alle grupper, men på en slik måte at avstanden mellom gruppene er bevart. Andelen med godt aktivitetsmønster har økt både blant arbeidere og blant høyere funksjonærer, men mest blant de siste. Andelen høyere funksjonærer med god økonomi har gått litt ned.

Eldre enslige har dårligst levekår

Eldre enslige skiller seg klart ut som gruppen med dårligst levekårssituasjon. Vel en tredjedel hadde svært dårlige levekår, og etter vår definisjon hadde nesten ingen gode levekår i 1987.

Etter dette følger fire grupper som ifølge samlemålet for levekår er klart dårligere stillet enn befolkningen ellers. Verst stillet blant disse er enslige forsørgere og enslige i alderen 45–66 år. I disse to gruppene hadde rundt en femtedel svært dårlige levekår og omtrent like

Figur 1.4
Samlede levekår for personer i ulike familiefaser. 1980 og 1987. Prosent
Overall living conditions for persons in different family phases. 1980 and 1987. Per cent

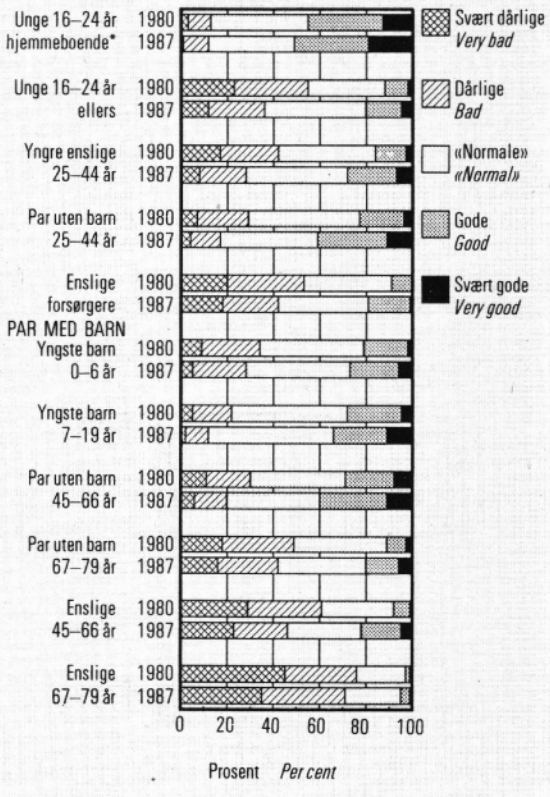

* For English translation, see table 7.8

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

mange hadde gode eller svært gode levekår. Blant enslige forsørgere var det, liksom blant eldre enslige, ingen med svært gode levekår. De to andre familiefasegruppene som er dårlig stillet er pensjonistektepar og unge som ikke bor hjemme hos foreldrene.

Klart best levekår hadde unge som bor hjemme hos foreldrene, par med bare større barn og par i alderen 25–66 år uten barn.

Størst forbedringer i levekår blant yngre?

Forbedringene i levekår synes å ha vært størst blant unge som ikke bor hjemme hos foreldrene, blant yngre par uten barn og blant enslige i alderen 25–66 år. I disse gruppene har det både vært en sterk reduksjon i andelen med svært dårlige eller dårlige levekår og en sterk økning i andelen med gode eller svært gode levekår. Disse gruppene er små og en slik konklusjon er derfor noe usikker. Dette gjør det også vanskelig å si om endringene i levekår i de ulike familiefasegruppene har gått i retning av utjamning.

Eldre har dårlige levekår på områder der endringene skjer langsomt

Eldre har naturlig nok oftere enn andre dårlig helse. Dårlige sosiale relasjoner er også hyppigst blant eldre, særlig blant eldre enslige. Både helse og sosiale relasjoner er levekårsområder som er preget av at endringer skjer svært langsomt.

Eldre, og særlig eldre enslige, har altså dårlige levekår på områder som endrer seg langsomt i samfunnet. Men selv på områder der det har skjedd endringer i samfunnet, slik som aktivitet og materiell standard, har endringene blant de eldre vært mindre enn i befolkningen ellers.

Levekårsproblemer på området aktivitet er karakteristisk først og fremst for eldre. Det har ikke skjedd noen forbedringer i aktivitet blant de eldste, og bare mindre forbedringer blant enslige og par i alderen 45–66 år.

I befolkningen som helhet har det skjedd en kraftig forbedring i materiell standard. Forbedringen var størst i de grupper som i 1980 hadde lavest standard: Unge som ikke bodde hos foreldrene, yngre enslige og enslige forsørgere. Også eldre enslige har fått høyere materiell standard, men forbedringen er ikke så stor som blant de yngre.

En kan reise spørsmålet om den forholdsvis store stabilitet i levekår blant eldre som gruppe avspeiler forholdsvis stor stabilitet i levekårene til den enkelte blant de eldre. Er dårlige levekår en mer varig tilstand blant eldre enn blant yngre?

Dårlige levekår – varige eller midlertidige?

Er det de samme individene som hadde dårlige levekår i 1980 og i 1987, eller er dårlige levekår hovedsakelig «forbigående»? Er varigheten eller stabiliteten av dårlige levekår forskjellig for ulike levekårsområder og for ulike grupper?

For alle områder viser det seg at det er en forholdsvis stor del av dem som hadde dårlig situasjon i 1980 som fortsatt har det i 1987, og andelene er større enn en kunne forvente hvis det ikke var noen sammenheng mellom situasjonen på de to tidspunktene. Det å ha dårlige levekår på ett tidspunkt øker altså sjansen for også å ha dårlige levekår på et senere tidspunkt.

Men det er imidlertid store forskjeller i stabiliteten på de ulike levekårsområdene. Stabiliteten er størst for helse. Nesten to tredjedeler av dem som tilhørte gruppen med dårligst helse i 1980, har også dårligst helse sju år senere. Dette er ikke overraskende: Dårlig helse er en varig tilstand, som bare sjelden forbedres med årene. Også aktivitet viser stor grad av stabilitet: For nesten halvparten av dem med dårlig situasjon på dette området i 1980 gjelder det samme i 1987.

Noe mer overraskende er kanskje den lave stabiliteten når det gjelder materiell standard. Her er det bare en femtedel som fortsatt har dårlig situasjon sju år senere. Dette henger sannsynligvis sammen med at lav materiell standard i stor grad er et ungdomsfenomen og at økonomien bedres med årene.

Det er – med ett unntak – ingen markerte forskjeller i stabiliteten av dårlige levekår for menn og kvinner. Unntaket er aktivitet, der kvinner noe oftere kommer dårlig ut sju år senere. Dette kan skyldes at kvinner – og særlig eldre kvinner – som ikke var yrkesaktive i 1980, i mindre grad enn menn er blitt yrkesaktive i løpet av perioden.

For materiell standard og aktivitet er alder av stor betydning for stabiliteten av dårlige levekår. For yngre

Tabell 1.2
Stabiliteten i dårlige levekår 1980–1987[1]
Stability of bad living conditions 1980–1987[1]

	Helse *Health*	Materiell standard *Material standard*	Sosiale relasjoner *Social relations*	Aktivitet *Activity*	Fysisk miljø *Physical environment*	Økonomi *Economy*	Samlede levekår *Overall living conditions*
Alle *All*	63	19	32	47	31	27	36
Kjønn *Sex*							
Menn *Males*	:	18	28	38	31	29	29
Kvinner *Females*	70	20	35	51	:	25	43
Alder (i 1980) *Age*							
16–44 år *years*	:	13	:	29	41	25	26
45–72 år *years*	70	35	39	54	8	29	47

[1] Andelen med dårlig situasjon på ulike områder i 1980 som fortsatt har dårlig situasjon i 1987
[1] Percentage with bad situation on different components in 1980 whose situation was unchanged in 1987

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

mennesker er dårlige levekår på disse områdene ofte forbigående. For fysisk miljø er forholdet omvendt. Dårlig miljø er i større grad et stabilt trekk for de yngre enn for de eldre. Dette har sammenheng med at arbeidsmiljøet er en viktig del av dette området, og at eldre arbeidstakere ofte får lettere arbeid og bedre arbeidsmiljø mot slutten av sin yrkesaktive karriere.

Også dårlige samlede levekår er forholdsvis stabile. Av dem som hadde dårlige samlede levekår i 1980, hadde fortsatt over en tredjedel dårlige levekår i 1987.

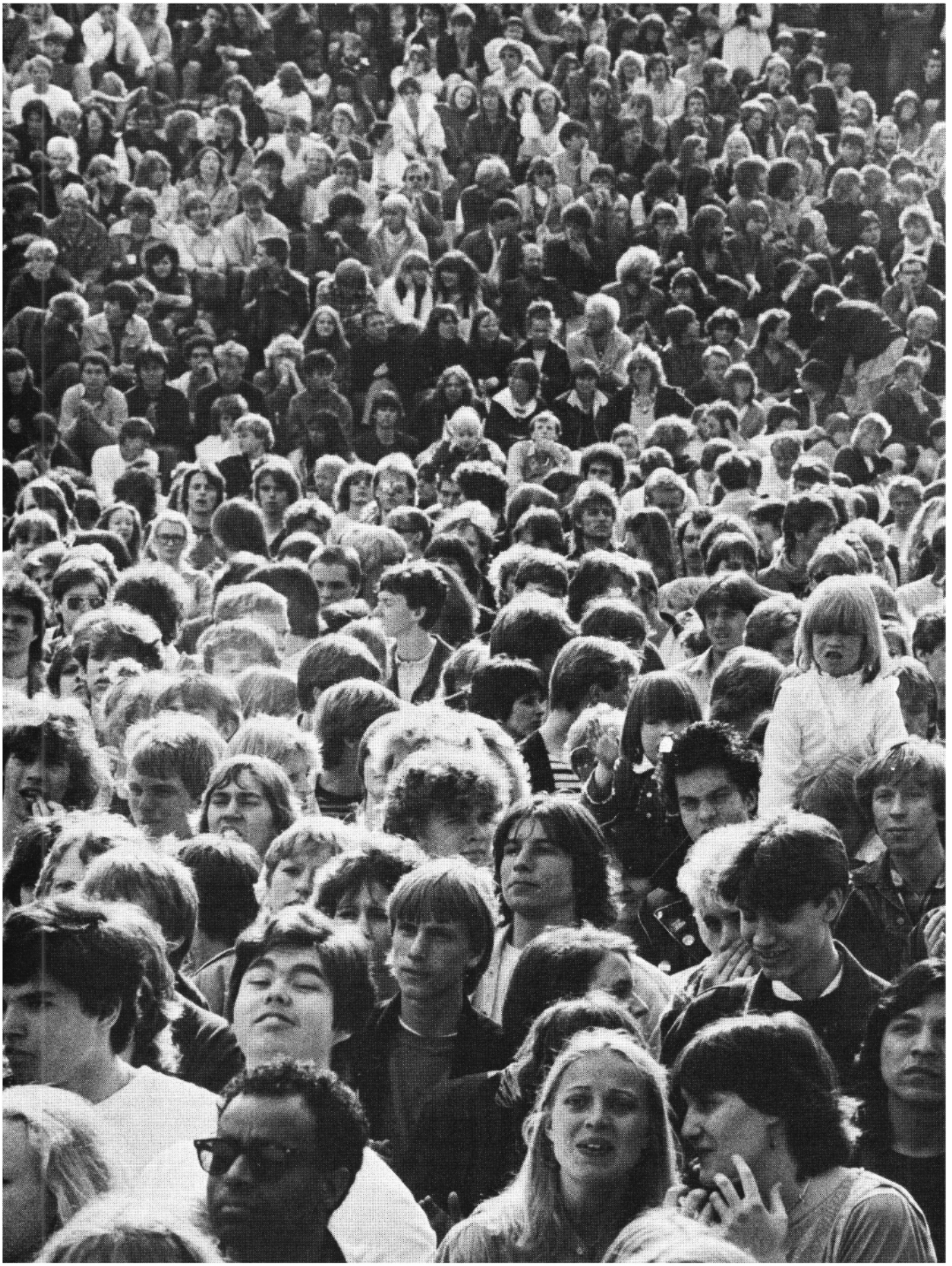

Eva Jemblie Monssen

2. Befolkning

BEFOLKNING OG LEVEKÅR

Befolkning og velferd

Det er et mål for offentlig politikk og planlegging å sikre gode og likeverdige levekår for alle grupper i befolkningen. Dette kan oppnås ved at alle gis tilfredsstillende inntektsmuligheter og et godt fysisk og sosialt miljø, og at nødvendige tjenester er bygd ut der folk bor. Hva som oppfattes som gode levekår, endrer seg til dels over tid etter som rammebetingelser, atferds- og livsmønstre forandres. Dette varierer også mellom sosiale grupper.

Opplysninger om befolkningens størrelse og sammensetning, f.eks. fordelingen etter kjønn og alder, familieforhold og bosted, er vesentlig bakgrunnsinformasjon i beskrivelse og analyse av levekår. Alle sider ved levekårene som blir behandlet i *Sosialt utsyn*, varierer mellom grupper i befolkningen. Forhold som virker inn på levekårene, er forskjellige for de ulike gruppene. Forhold som er viktige for én gruppes levekår, kan være mindre viktige eller uten betydning for andres. F.eks. er mangelen på barnehageplasser et problem for småbarnsfamiliene. Boligmangelen kan ramme alle, men det er de unge som først og fremst er utsatt for problemer på boligmarkedet.

Sammensetningen av befolkningen er viktig for planleggingen

Endringer i befolkningens størrelse og sammensetning er et viktig grunnlag for planlegging. Aldersfordelingen viser hvor mange personer som er i yrkesaktiv alder, og har betydning for etterspørselen etter utdannings- og studieplasser på ulike nivåer. Den påvirker behovet for ulike helse- og sosialtjenester og størrelsen på trygdebudsjettet. Befolkningens fordeling på familier påvirker behovet for boliger. Den regionale fordelingen av befolkningen danner viktige rammer for planleggingen innen hvert enkelt fylke og i kommunene på ulike samfunnsområder.

FOLKETALL OG FOLKETILVEKST

Internasjonalt perspektiv

Folketallet i Norge er om lag 4,2 millioner. Det er mindre enn én promille av det samlede folketallet i verden. Folketallsutviklingen i Norge følger i store trekk det samme mønsteret som i andre vestlige land med lav befolkningsvekst og lav fruktbarhet og dødelighet.

Årlig folketilvekst i Norge i perioden 1980–1985 var 0,3 prosent. Sammenliknet med verdensgjennomsnittet på 1,7 prosent og gjennomsnittet for industrilandene på 0,6 prosent var tilveksten lav. Veksten var likevel høyere enn i de fleste land i Nord- og Vest-Europa, deriblant Sverige og Danmark. Den skyldes at vi har hatt et større fødselsoverskudd. Noen land i Vest-Europa har hatt nedgang i folketallet i ett eller flere år etter 1980. Det gjelder bl.a. Danmark, Storbritannia og Forbundsrepublikken Tyskland, men bare Forbundsrepublikken Tyskland hadde lavere folketall i 1987 enn i 1980.

Figur 2.1
Levendefødte, døde og flyttinger til og fra utlandet. 1920–1987
Live births, deaths, immigration and emigration. 1920–1987

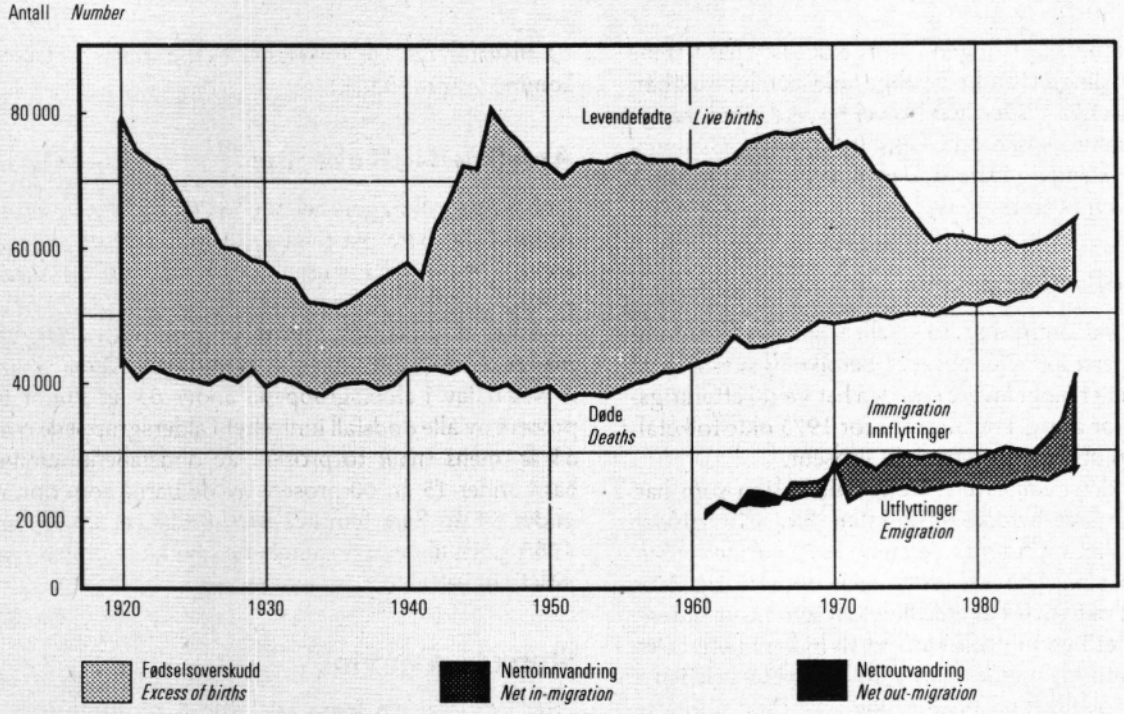

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

DEFINISJONER

Samlet fruktbarhetstall er et uttrykk for hvor mange barn kvinner får i gjennomsnitt dersom de får barn i samsvar med fruktbarhetsratene i ett gitt kalenderår.

Reproduksjonsnivået er det fruktbarhetsnivået som skal til for at hver generasjon av kvinner skal etterfølges av en nøyaktig like stor generasjon. Nå tilsvarer reproduksjonsnivået et samlet fruktbarhetstall på 2,1.

Folketilvekst er lik differansen mellom folkemengden i to påfølgende år, eller sum av fødselsoverskudd og nettoinnvandring.

Naturlig tilvekst er differansen mellom det årlige antall levendefødte og antall dødsfall. Når antallet fødsler er større enn antallet dødsfall, har vi fødselsoverskudd.

Nettoinnvandring er differansen mellom antall personer som flytter til landet og antallet som flytter ut i løpet av et år.

Befolkningsframskrivinger er beregninger av framtidig folkemengde. Beregningene tar utgangspunkt i at observerte tendenser skal holde seg eller utvikle seg etter gitte forutsetninger.

Familier er gruppert i familietypene: Ektepar med eller uten barn, Mor/far med barn og Enslig. Før 1987 ble samboere ikke registrert til samme familie, men gruppert under familietypene Mor/far med barn eller som Enslig. I 1987 ble samboere med felles barn gruppert til samme familie, men barnløse eller samboere uten felles barn er fortsatt gruppert under typene Enslig eller Mor/far med barn.

Husholdning kan omfatte flere familier. Samboere som blir gruppert i ulike familier, hører til samme husholdning.

Fruktbarhetsutviklingen i Norge de siste par tiårene likner utviklingen i andre vestlige land. Samlet fruktbarhetstall på 1,71 i 1986 var likevel høyere enn i mange andre vesteuropeiske land, f.eks. Italia, Forbundsrepublikken Tyskland og Danmark, men lavere enn i Sverige, Frankrike og Storbritannia.

Lav befolkningsvekst

De siste sju årene har folketallet økt med omtrent 100 000 personer. Det betyr at befolkningsveksten på 1980-tallet er langt lavere enn den har vært i etterkrigsperioden for øvrig. I de 30 årene før 1975 økte folketallet med en million, dvs. med 25 prosent.

Det er den reduserte naturlige tilveksten som har ført til den lave befolkningsveksten. Fra siste halvdel av 1940-tallet og fram til omtrent 1970 var det årlige fødselstallet langt høyere enn antallet dødsfall (fig. 2.1). Folketallet økte hvert år med et antall som tilsvarer innbyggertallet i en middels stor norsk bykommune. Det var bare fødselsoverskuddet som bestemte veksten i denne perioden, for landet hadde ikke innvandringsoverskudd. Tvert imot flyttet flere mennesker ut av landet enn inn. Norge har fortsatt fødselsoverskudd, men det er betydelig lavere enn før, 8 000 til 10 000 i året, og tilsvarer om lag folketallet i en middels tettstedskommune som Odda.

Tabell 2.1
Noen sentrale befolkningsmål for utvalgte land. 1986
Some central population indicators for selected countries. 1986

	Befolknings-vekst[1] *Population growth[1]*	Fødsels-overskudd[1] *Natural increase[1]*	Samlet frukt-barhetstall *Total fertility rate*
Norge	3,9	2,2	1,71
Danmark	1,7	÷0,5	1,48
Sverige	2,9	0,6	1,79
Frankrike	4,2	4,2	1,84
Italia	1,5	0,3	1,33
Storbritannia	2,9	1,4	1,78
Forbundsrepublikken Tyskland	2,0	÷1,0	1,35

[1] Pr. 1 000 innbyggere
[1] *Per 1 000 population*

Kilde: Europarådet 1988.
Source: Council of Europe 1988

Antall dødsfall øker lite

Antall dødsfall ligger mellom 43 000 og 45 000 pr. år. Antallet har bare økt med 4 000 til 5 000 de siste 15 årene. Denne svake stigningen skyldes voksende befolkning og flere eldre i befolkningen.

Antall dødsfall bestemmes først og fremst av hvor mange eldre det er i befolkningen, fordi dødsrisikoen er svært lav i aldersgruppene under 65 år. Rundt 80 prosent av alle dødsfall inntreffer i aldersgruppene over 65 år, mens snaut to prosent av dødsfallene rammer barn under 15 år. 60 prosent av de barna som dør, er under ett år. Bare fem av 1 000 fødte var dødfødte i 1986. Utviklingen i dødelighet er nærmere omtalt i kapitlet om helse.

Større innvandring

Etter 1970 har det hvert år flyttet flere mennesker til landet enn det har flyttet ut. I årene fram til 1984 var innvandringsoverskuddet på om lag 4 000 personer i året, mens det deretter har økt til 7 450 i 1986 og 13 800 i 1987. Økningen fra 1986 til 1987 henger blant annet sammen med endring i registreringspraksis. I 1987 ble asylsøkere regnet med blant innvandrerne, mens en i årene før bare registrerte dem som hadde fått asyl. Siden fødselsoverskuddet fortsatt er lavt, betyr innvandringsoverskuddet stadig mer for befolkningsutviklingen. Det gjelder både utviklingen i folketall og befolkningens alderssammensetning. På 1970-tallet utgjorde innvandringsoverskuddet om lag 22 prosent av den årlige befolkningsveksten, på 1980-tallet representerte det ca. 44 prosent.

Folketallsutvikling i framtiden

Både årlig netto innflytting og fruktbarhetsnivå endret seg lite i begynnelsen av 1980-tallet. Derfor har det vært regnet som ganske sikkert at en nedgang i folketallet ville komme et par tiår etter århundreskiftet. Uten netto innvandring til Norge og med konstant fruktbarhet på nivået fra 1986, viser befolkningsframskrivinger at vi vil få nedgang i folketallet etter år 2004. Fra dette

Figur 2.2
Levendefødte og døde. Registrert 1987. Framskrevet 1990–2050*
*Live births and deaths. Registered 1987. Projected 1990–2050**

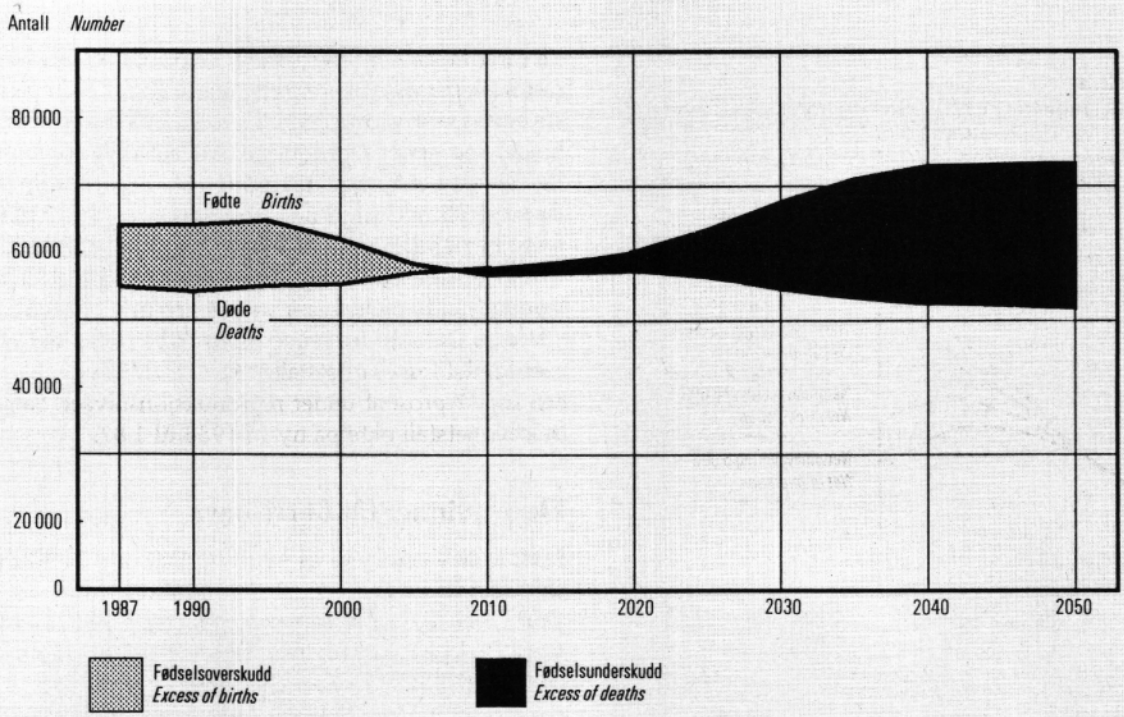

* Alternativ K1: Konstant fruktbarhet og en årlig nettoinnvandring på 5 000
* *Alternative K1: Constant fertility and net in-migration 5 000*

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

tidspunktet vil antallet dødsfall overstige det årlige antallet fødte.

Tabell 2.2
Folketilvekst, fødsels- og innvandringsoverskudd
Population growth, natural increase and net in-migration

	Folketilvekst *Population growth*	Fødsels-overskudd *Excess of births*	Innvandrings-overskudd *Net in-migration*
1971–75[1]	25 759	21 825	4 835
1976–80[1]	15 048	11 005	4 183
1981–85[1]	13 369	8 155	5 038
1986	16 334	8 954	7 451
1987	22 837	9 068	13 769

[1] Årsgjennomsnitt
[1] *Annual average*
Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

Dersom fruktbarheten øker i forhold til nivået i 1986, vil nedgangen i folketallet utsettes. Det samme vil skje dersom vi fortsatt har netto innvandring. Dersom det flytter 5 000 flere personer inn enn ut av landet hvert år, vil folketallsnedgangen utsettes i om lag 20 år, til år 2023. Med en netto innvandring på 10 000 vil nedgangen først begynne etter år 2030, og folketallet vil da ha økt til 500 000 flere enn i dag. Innvandringsoverskuddet må ligge på vel 15 000 hvert år om vi med dagens fruktbarhetsmønster skal unngå nedgang i folketallet.

Beregninger av den framtidige utviklingen i folketallet er selvfølgelig usikre. Vi vet ikke hvordan fruktbarheten og fødselstallene vil utvikle seg, og heller ikke hvordan inn- og utvandringen vil bli i framtida. Den siste faktoren er i stor grad avhengig av hvilke holdninger vi i Norge har til vårt ansvar for verdens flyktningproblem og sosiale problemer i andre deler av verden, – og til innvandring generelt.

Figur 2.3
Folketall registrert 1970–1987 og framskrevet med ulike innvandringsalternativer 1990–2050
Population registered 1970–1987 and projected 1990–2050

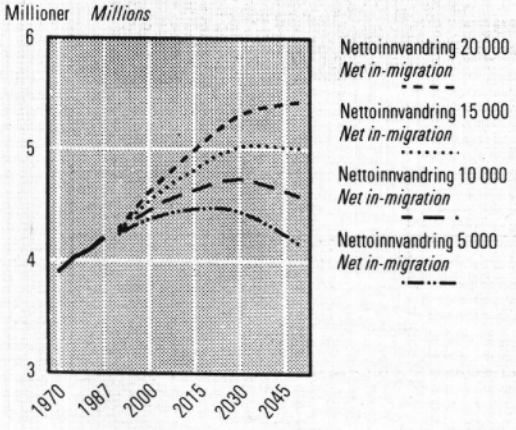

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

FØDSELSTALL OG FRUKTBARHET

Fødselstallene har økt de siste årene

Det årlige antallet fødte avtok sterkt i første halvdel av 1970-årene og lå stabilt på om lag 51 000 i året i perioden 1977–1982. Fra 1984 har fødselstallet igjen økt, og i 1987 ble det født vel 54 000 barn i Norge. Tallet for 1988 viser fortsatt vekst til 57 500. Likevel er fødselstallet lavere enn i årene før 1970, da det ble født over 60 000 barn hvert år.

Antallet fødte er påvirket både av hvor mange kvinner det er i fødedyktig alder, hvor mange av disse som får barn, og hvor mange barn de får.

Fruktbarheten er fortsatt lav

Fruktbarheten avtok, med unntak av noen få år, fra 1965 til 1984. Målt med samlet fruktbarhetstall var reduksjonen på i alt 46 prosent. Nedgangen var sterkest fram til midten av 1970-årene. Etter 1975 har fruktbarhetsnivået ligget lavere enn reproduksjonsnivået, som tilsvarer et samlet fruktbarhetstall på 2,1. Kvinnegenerasjonene får ikke tilstrekkelig mange barn til å erstatte sin egen generasjon fullt ut. Dersom fruktbarhetsnivået holder seg under reproduksjonsnivået i en lang periode, vil den naturlige tilveksten bli negativ; antallet dødsfall vil overstige det årlige tallet på fødte. Uten netto innvandring vil folketallet begynne å synke.

Samlet fruktbarhetstall var 1,66 i 1984. Det er det laveste fruktbarhetsnivået som noen gang er registrert i Norge. De siste tre årene har fruktbarheten økt noe, men samlet fruktbarhetstall i 1987 på 1,75 ligger likevel om lag 17 prosent under reproduksjonsnivået. Samlet fruktbarhetstall økte på nytt i 1988 til 1,82.

Flere kvinner får færre barn

Blant kvinner født rundt 1900 var det opp til 20 prosent som ikke fikk barn. Det skyldtes at store andeler aldri giftet seg, og at få kvinner fikk barn utenom ekteskap. De kvinnene som fikk barn, fikk ofte mange. Vel en fjerdedel fikk fire barn eller flere.

I etterkrigsårene fikk en stadig større andel av kvinnegenerasjonene barn. De aller fleste kvinner blir mødre, men i motsetning til tidligere utgjør den perioden kvinner har ansvaret for små barn, en forholdsvis kort

Figur 2.4
Samlet fruktbarhetstall. 1960–1987
Total fertility rate. 1960–1987

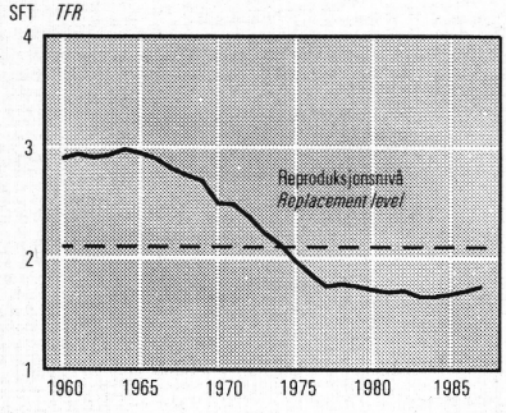

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

del av livet. Av dem som får barn, er det færre som får tre eller flere barn, mens det er blitt stadig vanligere med to. Nedgangen i fruktbarheten i løpet av 1970-tallet skyldes hovedsakelig at færre fikk det tredje barnet (Kravdal og Brunborg 1986).

Kvinner i alderen 25–29 år har høyest fruktbarhet

På slutten av 1960-tallet var det yngre kvinner, under 25 år, som hadde den høyeste fruktbarheten. Nå er det kvinner i alderen 25–29 år som føder flest barn. Kvinnenes alder ved første fødsel har økt fra 23 år til 25 år i løpet av de siste ti årene. Tenåringskvinner føder barn sjeldnere. Fruktbarhetsraten for kvinner i alderen 15–19 år var i 1987 bare 40 prosent av raten på begynnelsen av 1970-tallet. For aldersgruppen 20–24 år er også fruktbarhetsraten nesten halvert i forhold til hva den var på slutten av 1960-tallet. Derimot øker fruktbarheten for kvinner i begynnelsen av 30-årene. Fruktbarhetsratene for kvinner over 40 år er svært lave og betyr følgelig lite for det totale fødselstallet.

Figur 2.5
Fruktbarhetsrater i ulike aldersgrupper. 1972–1987. Fødsler pr. 1 000 kvinner
Age specific fertility rates. 1972–1987. Births per 1 000 women

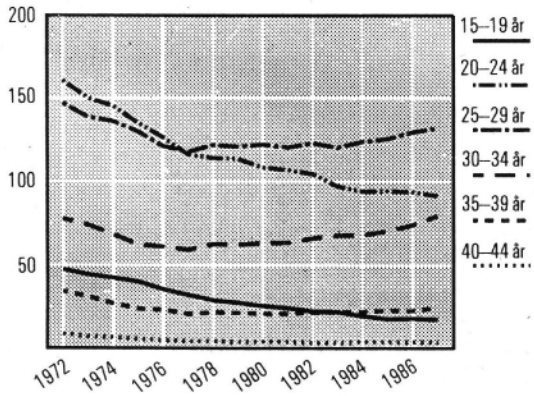

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

Antallet aborter øker for unge kvinner uten barn

Antallet aborter økte sterkt i perioden fram til loven om selvbestemt abort ble innført 1. januar 1979. I årene etter sank antallet i noen år, før det på nytt begynte å øke svakt fra 1983. Yngre kvinner uten barn står for økningen i aborttallene de siste årene.

Tabell 2.3
Aborter 1980–1987 *Abortions 1980–1987*

	Antall aborter *Number of abortions*	Aborter pr. 1 000 kvinner *Abortions per 1 000 women*	Andel av abortene blant kvinner uten barn *Percentage of abortions to childless women*
1980	13 531	14,6	43,4
1985	14 599	14,7	50,6
1987	15 422	15,2	51,8

Kilde: NOS Helsestatistikk
Source: NOS Health Statistics

Fødselstallene øker i byene

Tradisjonelt har fruktbarhetsnivået vært markert høyere i utkantområder enn i byer og sentrale strøk av landet. Forskjellene er etter hvert blitt mindre fordi nedgangen i fruktbarhet fra midten av 1960-tallet var sterkest i områder som fra før hadde det høyeste nivået. Det gjelder særlig Nord-Norge. Av landsdelene er det nå først og fremst Østlandet som har lav fruktbarhet, mens Sørlandet og Vestlandet ligger forholdsvis høyt. Trøndelag og Nord-Norge har høy fruktbarhet i en del kystkommuner.

Økningen i fødselstallene de siste tre årene er konsentrert til storbyområdene. Den skyldes først og fremst økt fruktbarhet, men også at en stadig større del av kvinnene i fødedyktig alder bor i byene (Sørlie og Texmon 1988).

Figur 2.6
Samlet fruktbarhetstall i fylkene. 1971–75 og 1986
Total fertility rate. Counties. 1971–75 and 1986

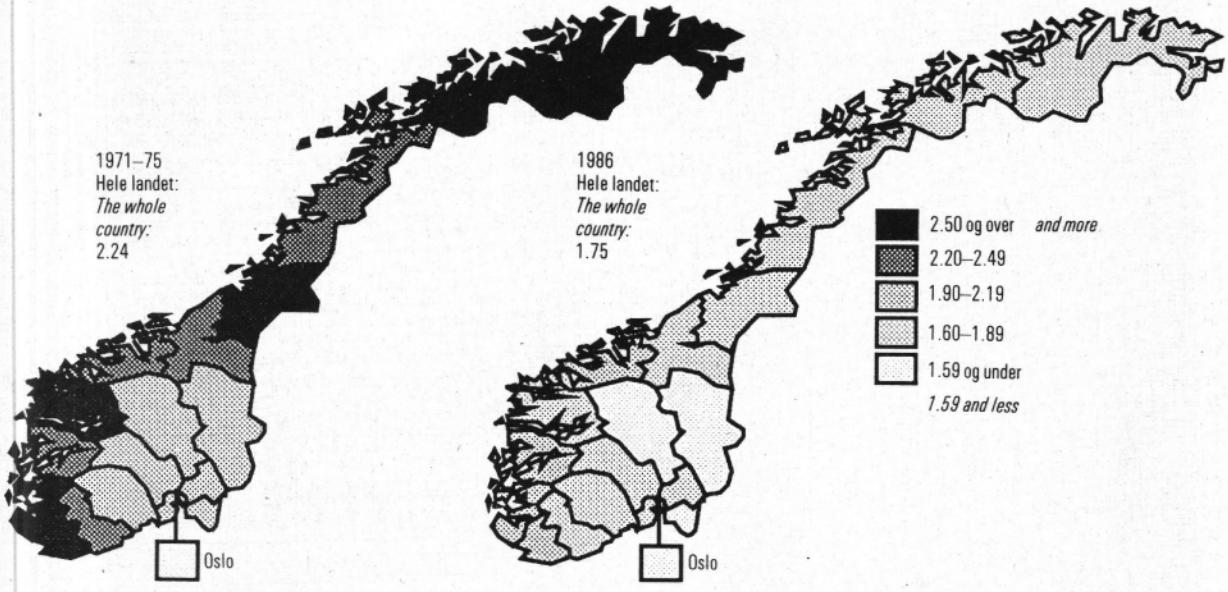

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

FLYTTINGER TIL OG FRA UTLANDET

Nordmenn og europeere flytter mest til og fra Norge

I første halvdel av 1980-årene flyttet i alt om lag 20 000 personer inn til landet og 15 000 ut av landet hvert år. I de siste par årene har både inn- og utvandringen økt. Innvandringen har økt mest. I 1987 flyttet det 31 000 personer til landet, mens det flyttet 17 000 ut. Blant dem som flytter til og fra Norge i løpet av et år, er en tredjedel av innflytterne og halvparten av utflytterne norske statsborgere. Denne fordelingen har holdt seg stabil i flere år og medfører en netto utflytting på mellom 500 og 1 000 norske statsborgere hvert år. I 1987 hadde antallet økt til 1 400.

Av utlendinger som har flyttet til Norge hittil på 1980-tallet, er 60 prosent europeere, mens asiater utgjør 20 prosent. Den største gruppen av utlendinger som flytter ut av landet hvert år, er også europeere, 75 prosent.

Økning i antall asylsøkere

Antallet nye flyktninger har ligget i underkant av 1 000 pr. år på 1980-tallet. Sydøstasiatene var lenge den dominerende gruppen. I 1986 økte innslaget av andre nasjonaliteter. Gruppen omfatter bare de såkalte kvoteflyktningene som kommer fra leirer under FN, og som Norge har forpliktet seg til å motta.

Asylsøkere, som i motsetning til flyktningene kommer til Norge på individuell basis, var tidligere en svært liten gruppe av innflytterne til Norge. De siste årene har imidlertid antallet økt. Mens søknadene behandles, bor asylsøkerne midlertidig i statlige mottak. Hvis søknaden blir avslått, blir asylsøkerne sendt ut av landet. Hvis søknaden blir innvilget, får de enten status som flyktninger eller oppholdstillatelse på humanitært grunnlag. Da overføres de fra statlige mottak til mer varige bosteder og blir kommunenes ansvar.

Det ble behandlet 2 865 søknader om asyl i 1987. Søknadene omfattet 3 596 personer. Av disse fikk åtte prosent asyl, 68 prosent fikk oppholdstillatelse på humanitært grunnlag og 24 prosent fikk avslag på søknaden.

Innvandrernes fordeling på grupper som flyktninger, asylsøkere eller andre innvandrere er delvis avhengig av Norges og andre lands lovgivning og praksis med hensyn til innvandring. Etter at innvandringsstoppen ble innført i 1975, er det svært få som får oppholds- og arbeidstillatelse i Norge uten å være flyktning eller asylsøker. Noen kommer fremdeles til landet

i familieforeningssaker, men her stilles det strenge krav. De som får familiemedlemmer til Norge, må dokumentere at de har arbeidsinntekt og at boligene tilfredsstiller bestemte krav.

Flyttestrømmene går mellom Norge og Europa/USA

De store flyttestrømmene mellom Norge og andre land har vesentlig gått til og fra andre vestlige land som Danmark, Sverige, Storbritannia og USA. Etter at de store utvandringsbølgene til Amerika tok slutt, har disse flyttestrømmene stort sett vært like store i hver retning. Det flyttet altså like mange til Norge fra disse landene som det flyttet fra Norge. Dermed ble det innvandrere fra land som Pakistan, Sør-Korea, Vietnam og Tyrkia som stod for den største nettoinnvandringen til Norge. Etter 1980 har nettoinnvandringen vært størst fra Danmark og Storbritannia, og fra Pakistan, Filippinene og Vietnam.

Etterspørsel etter spesialister innenfor oljenæringen har vært en medvirkende årsak til endringen etter 1980. De par siste årene har den store innflyttingen fra Storbritannia avtatt.

BEFOLKNINGENS SAMMENSETTING

Menn og kvinner i befolkningen

Allerede fra fødselen av har de enkelte alderskull i befolkningen en skjev kjønnsfordeling. Dette skyldes at det hvert år blir født snaut seks prosent flere gutter enn jenter. Siden menn har høyere dødelighet enn kvinner på alle alderstrinn, endres kjønnsfordelingen med stigende alder. Det er færre kvinner enn menn i alle aldersgruppene under 50 år, mens det i høyere aldersgrupper er flest kvinner. Totalt i befolkningen er det bare vel én prosent eller 50 000 flere kvinner enn menn. Blant dem som er over 80 år, er det imidlertid dobbelt så mange kvinner som menn.

124 000 med utenlandsk statsborgerskap

Ved inngangen av 1988 var det 124 000 utenlandske statsborgere i Norge. Det representerer vel 2,9 prosent av folketallet. Prosentandelen var omtrent den samme i 1920. I mange vesteuropeiske land har fem–ti prosent av befolkningen utenlandsk statsborgerskap. Sveits med 15 prosent har relativt flest. Hos oss er det en sterk dominans av innvandrere fra våre naboland. Europeere utgjør 60 prosent av de utenlandske statsborgerne. Det er om lag 33 000 statsborgere fra Asia, Afrika og Latin-Amerika bosatt i Norge.

Figur 2.7
Utenlandske statsborgere etter statsborgerskap. 1.1. 1988. Prosent
Foreign citizens by citizenship. 1 Jan. 1988. Per cent

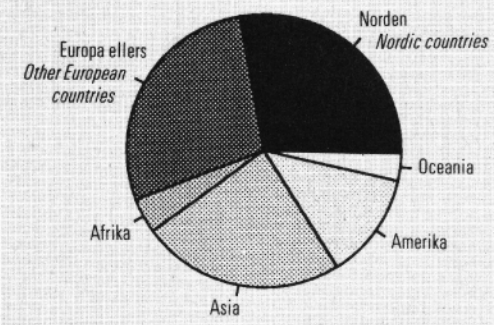

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

De utenlandske statsborgerne har en annen aldersfordeling enn den vi finner i hele befolkningen. Hele 62 prosent av dem er i alderen 20–49 år, mens det i befolkningen bare er 43 prosent som er i denne alderen. I alt 12 prosent av alle utenlandske statsborgere er eldre enn 50 år mot 30 prosent i befolkningen totalt.

Antallet utenlandske statsborgere påvirkes av innflyttingen fra utlandet, men også av at det fødes barn med utenlandsk statsborgerskap i Norge, fordi barn under 18 år får samme statsborgerskap som foreldrene. Det dreide seg i 1986 om 2 600 barn. Dersom én av foreldrene er norsk statsborger, er også barnet norsk statsborger (Vassenden 1988).

Det totale antallet utenlandske statsborgere påvirkes også av hvor mange som skifter til norsk statsborgerskap. Det dreier seg om ca. 2 500 personer årlig. Halvparten av disse er barn under 18 år. Europeere og asiater utgjør hver om lag 40 prosent av dem som får norsk statsborgerskap hvert år.

Figur 2.8
Personer født i utlandet i to grupper for fødeland. 1920–1987. Prosent
Persons born abroad by region of birth. 1920–1987. Per cent

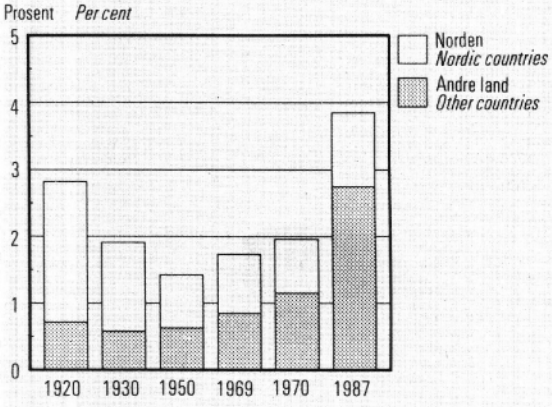

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

Figur 2.9
Folkemengden etter kjønn og alder. 1.1. 1988
Population by sex and age. 1 Jan. 1988

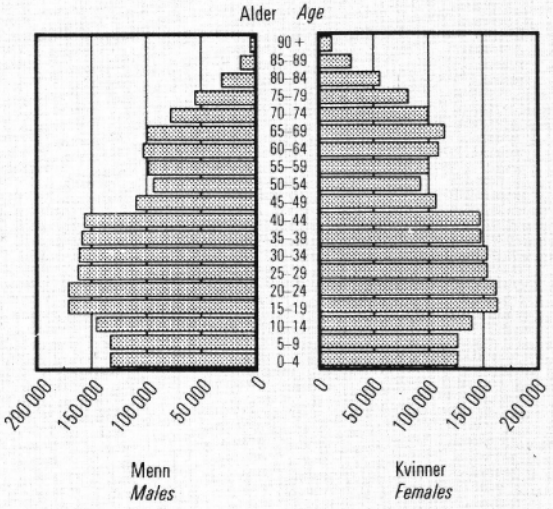

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

Siden noen skifter statsborgerskap, gir opplysninger om fødeland kanskje et mer korrekt bilde av antallet utlendinger i Norge. Ved inngangen av 1988 bodde det 162 000 personer i Norge som var født i utlandet. De utgjør 3,9 prosent av befolkningen mot 2,0 prosent i 1970. Antallet som er født i Norden utenom Norge, har holdt seg stabilt. Både den relative og absolutte økningen har kommet fra andre land.

Befolkningen eldes

Gjennomsnittsalderen i befolkningen har økt. Antallet i aldersgruppene under 15 år er lavt. Det kommer av de lave fødselstallene etter 1970. De høye fødselstallene i mesteparten av etterkrigsperioden finner vi igjen i aldersgruppene mellom 15 og 44 år. Innsnevringen i pyramiden for aldersgruppene mellom 45 og 60 år kan føres tilbake til de små fødselstallene i mellomkrigsårene.

Når antallet fødsler synker, vil gjennomsnittsalderen i befolkningen øke selv om dødeligheten ikke synker. De framtidige fødselstallene, størrelsen av nettoinn-

Figur 2.10
Folkemengden etter kjønn og alder i 2025. Framskrevet*
*Population by sex and age in 2025. Projected**

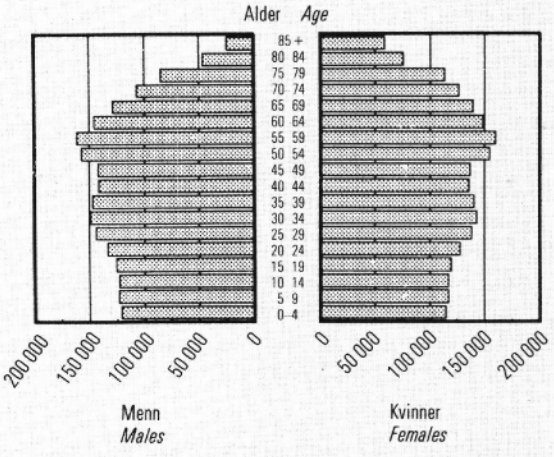

* Se note figur 2.2 *See note figure 2.2.*

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

vandringen og innvandrernes aldersfordeling, avgjør om aldringen i befolkningen vil fortsette. Befolkningens fordeling etter kjønn og alder i 2025 er vist i figur 2.10. Forutsetningene for befolkningsframskrivingene er at fruktbarheten holder seg på nivået fra 1986 og at dødeligheten viser samme svakt avtakende tendens som i de siste tiårene. Beregningen er utført med en forutsatt nettoinnvandring på 5 000.

Det blir flere av de eldste

Antallet alderspensjonister vil øke svakt fram til begynnelsen av 1990-tallet. Deretter vil det avta noe før det på nytt begynner å stige som en følge av at de store fødselskullene fra etterkrigsperioden når opp i pensjonsalderen. Det er beregnet at i 2025 vil antallet i gruppen over 65 år være 244 000 flere enn i 1985. Det er en økning på 37 prosent.

Aldersgruppen 80 år og over vil fortsette å øke helt fram til begynnelsen av neste århundre før veksten flater ut. I år 2000 vil det være om lag dobbelt så mange i denne aldersgruppen som i 1985. Fra om lag 2025 vil antallet eldre igjen øke når de store fødselskullene fra etterkrigsårene når opp i denne aldersgruppen.

Figur 2.11
Antall eldre 65 år og over. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025*
*Number of persons aged 65 and over. Registered 1987 and projected 1990–2025**

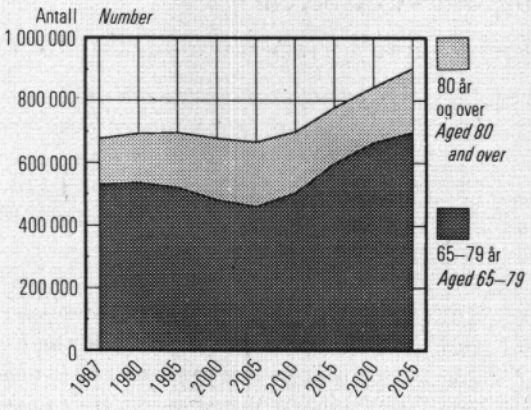

* Se note figur 2.2 *See note figure 2.2*

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

Figur 2.12
Antall personer 20–64 år. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025*
*Number of persons aged 20–64. Registered 1987 and projected 1990–2025**

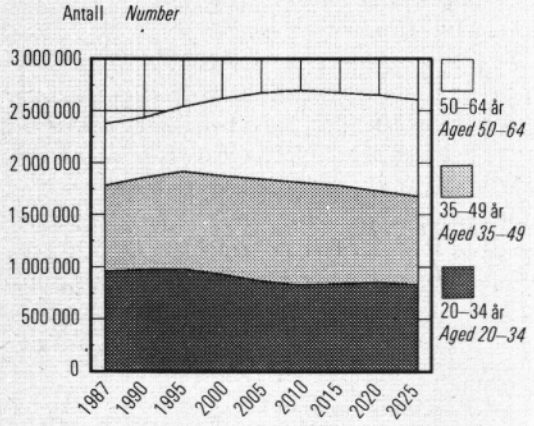

* Se note figur 2.2 *See note figure 2.2*

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

Fortsatt vekst i den yrkesaktive del av befolkningen

Aldersgruppene mellom 20–64 år utgjorde i 1987 nærmere 2,4 millioner mennesker. Vi kan regne med en vekst på 320 000 personer i denne gruppen fram mot år 2010, før antallet begynner å avta. Reduksjonen etter 2010 vil være beskjeden. Selv i år 2025 vil antallet personer i yrkesaktiv alder være 230 000 flere enn i 1987.

Fordelingen etter alder innenfor de yrkesaktive aldersgruppene vil bli forandret. De yngste, 20–34 år, vil bare øke i antall fram til midten av 1990-tallet, mens veksten i aldersgruppen 35–49 år vil fortsette til rundt år 2010. Den eldste gruppen av de yrkesaktive vil vokse i hele perioden fram til 2025. De yngste i yrkesaktiv alder vil altså utgjøre en synkende andel av alle i yrkesaktiv alder.

Barn og unge utgjør en stadig mindre andel av befolkningen

Nedgangen i fødselstallene fra 1970 førte til færre førskolebarn på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Dersom fruktbarheten holder seg på nivået fra 1986, vil gruppen førskolebarn vokse svakt på 1990-tallet fordi det vil bli flere kvinner i de aldersgruppene som føder flest barn. Først etter århundreskiftet vil antallet småbarn bli lavere enn det var på slutten av 1980-tallet.

Størrelsen på aldersgruppen 7–15 år vil også endres forholdsvis lite. Antallet vil øke svakt fram til om lag 2005, før det begynner å synke. Ungdomsgruppen, 16–19 år, var i sterk vekst fram til 1985. Deretter har antallet avtatt og vil fortsatt synke fram til rundt år 2000. Da vil gruppen være redusert med 25 prosent i forhold til i 1985. Antallet vil øke på nytt i de første årene etter århundreskiftet, men det vil likevel være betydelig færre i denne aldersgruppen rundt år 2010–2015 enn det var på slutten av 1980-tallet.

Figur 2.13
Antall barn og unge 0–19 år. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025*
*Number of persons aged 0–19. Registered 1987 and projected 1990–2025**

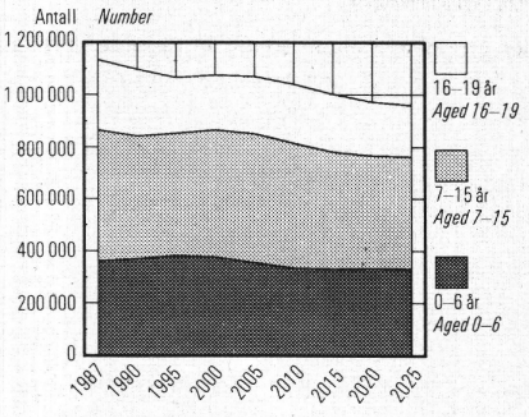

* Se note figur 2.2 *See note figure 2.2*

Kilde: NOS Befolkningsframskrivinger 1987
Source: NOS Population Projections 1987

Fordi økningen i andre aldersgrupper er forholdsvis stor, vil andelen barn og unge i befolkningen synke fram mot år 2000.

En ugunstig befolkningsutvikling?

Framskrivinger viser at befolkningsutviklingen i framtida blir en annen enn i etterkrigsperioden. Stabilisering og senere nedgang i folketallet skaper en ny situasjon i Norge og i andre vestlige land. Befolkningens fordeling mellom aldersgrupper og den regionale befolkningsutviklingen blir vurdert som særlig problematisk.

Pensjonistgruppen øker i absolutte tall og relativt i forhold til de yrkesaktive. Veksten i antallet eldre blir etter hvert større enn nedgangen i barnetallet. Det vil altså kunne bli relativt færre som skal stå for inntektsskapingen i samfunnet, og som skal utføre de tjenester hele befolkningen har behov for.

Nedgangen i folketallet kommer ikke til å fordele seg jevnt over landet. Områdene rundt Oslo, Stavanger og andre vekstkraftige sentra vil trolig trekke til seg arbeidskraft på bekostning av mindre sentrale strøk. Allerede i dag, mens det er vekst i folketallet på landsbasis, har om lag halvparten av kommunene nedgang i folketallet.

REGIONALE TREKK VED BEFOLKNINGSUTVIKLINGEN

Økning i antallet innenlandske flyttinger

Befolkningsutviklingen i ulike deler av Norge siden midten av 1960-tallet, kan deles inn i tre hovedperioder; 1966–1970, 1970–1980 og perioden etter 1980. Periodene er preget av forskjellige tendenser til sentralisering. Dette kan oppfattes som mer eller mindre kraftige bølger i en og samme prosess.

Noen år på 1970-tallet har vært karakterisert som en periode med konsolidering av bosettingsmønsteret i utkantdistriktene, fordi nettoflyttingen da var lavere enn i årene før og etter. Det har vært pekt på flere årsaker til denne utviklingen. Utbygging av offentlig service i kommuner og fylker førte til mange nye arbeidsplasser, særlig for kvinner. I tillegg økte bøndenes inntekter i denne perioden, noe som kan ha ført til at flere valgte å bli i utkantstrøkene framfor å flytte.

Figur 2.14
Nettoflyttestrømmer mellom landsdeler*
*Net migration streams between regions**

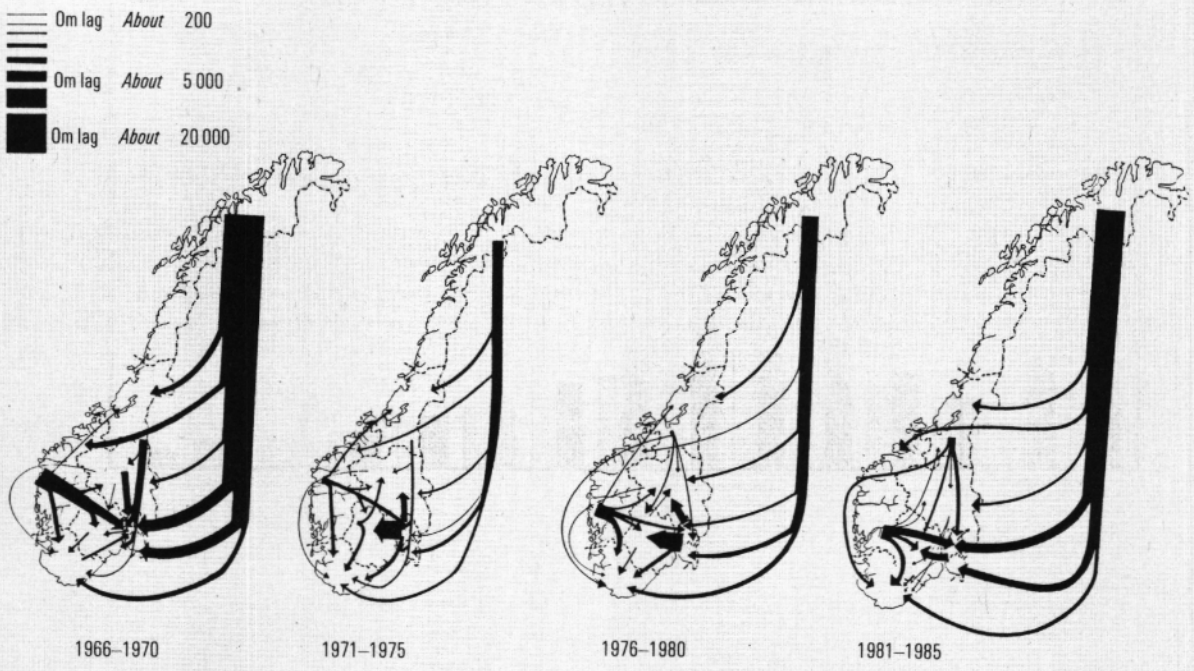

* Pilens bredde er proporsjonal med nettoflyttestrømmens størrelse
* *Breadth of arrow proportional to size of net migration stream*

Kilde: Byfuglien 1988
Source: Byfuglien 1988

Likevel skjedde det også på 1970-tallet en gradvis forskyvning av bosettingen. Det var fortsatt Agder/Rogaland og Østlandet som fikk befolkningstilskudd gjennom nettotilflytting. Selv om storbyområdene hadde relativt beskjeden vekst, var tilveksten sterk i områder rundt tettsteder med over 5 000 innbyggere. Men også på 1970-tallet var det en nedgang i folketallet i de mest perifere delene av mange kommuner.

Framtidig regional ubalanse?

Trass i den mer balanserte utviklingen på 1970-tallet foregikk det også i denne perioden en utvikling som bidrog til forskjeller i befolkningssammensetning mellom ulike deler av landet. Fordi yngre mennesker, og særlig kvinner, utgjorde en forholdsvis stor del av flytterne til sentrale strøk, førte flyttingene også i denne perioden til skjevheter i aldersfordelingen. Balansen mellom menn og kvinner endret seg også. Dette påvirket igjen fødselstallene både i områder med utflytting så vel som i områder med stor innflytting. En stadig større del av kvinner i fødedyktig alder bor i tettsteder og byer.

I 1980 var 14 prosent av befolkningen i de minst sentrale kommunene over 67 år, mens en tilsvarende andel i storbyregionene var 12 prosent. I 1987 hadde andelen over 67 år økt til 16 prosent i de minst sentrale strøkene og til 13 prosent i storbyområdene. I utkantkommunene var det i 1980 i gjennomsnitt 86 kvinner pr. 100 menn i alderen 20–39 år, mens tilsvarende forholdstall i storbyregionene var 98 kvinner pr. 100 menn (Byfuglien 1988).

Både tendensene til aldring og kvinneunderskudd i de yngre aldersgruppene er et økende problem i mange utkantkommuner.

Fruktbarhetsnedgangen gjør fraflyttingsområdene mer sårbare

Fødselsoverskuddet varierer mellom områder i landet. Hele Østlandsområdet har stort sett hatt et lavere fruktbarhetsnivå enn landsgjennomsnittet etter 1980. De

Figur 2.15
Flytterater for menn og kvinner 1987. Flyttinger pr. 1 000 innbyggere
Migration rates for males and females 1987. Migration per 1 000 population

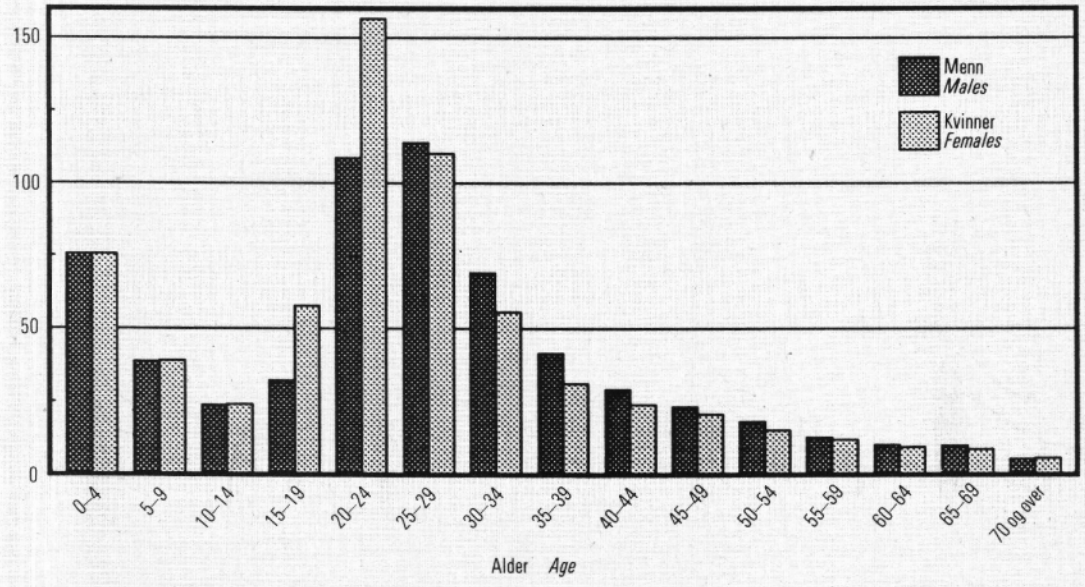

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

fleste av landsdelens fylker har hatt fødselsunderskudd i denne perioden: antallet dødsfall hvert år har vært større enn antallet fødte. Unntakene er Akershus, Buskerud og Vestfold. Selv med lav fruktbarhet har disse fylkene hatt fødselsoverskudd fordi befolkningen er forholdsvis ung slik at antallet dødsfall er lavt. Uten nettoinnflytting fra andre områder i Norge og fra utlandet ville folketallet i hele Østlandsområdet ha avtatt i perioden.

På grunn av de høye fødselstallene vokste folketallet i Nord-Norge med 0,2 prosent årlig på slutten av 1960-tallet, mens tilveksten i siste halvdel av 1970-årene var redusert til nærmere 0,1 prosent. Dette til tross for vesentlig redusert nettoutflytting på 1970-tallet. Med økt nettoutflytting i perioden etter 1980 førte det lave fruktbarhetsnivået til en årlig nedgang i folketallet på 0,2 prosent. Selv om tallene for nettoutflyttingen mellom landsdelene i perioden 1981–1985 ikke ligger helt på samme nivå som i sentraliseringsperioden 1966–1970, er altså særlig Nord-Norge blitt mer sårbart for utflytting enn tidligere.

I perioden 1981–1985 førte de innenlandske flyttingene til en nedgang i folketallet i Nord-Norge på 14 000 og en økning i Oslo/Akershus og resten av Østlandsområdet på 17 000. Også Agder/Rogaland har i perioden hatt en nettoinnflytting på vel 6 000. Innflytterne der kommer hovedsakelig fra Vestlandet og Nord-Norge.

I alt hadde 200 av landets 454 kommuner nedgang i folketallet i hele perioden fra 1980 til 1987. Det gjaldt 80 prosent av kommunene i Nord-Norge. I 1985 og 1986 hadde antallet kommuner med nedgang i folketallet økt til 250. Bare 13 prosent av kommunene i Nord-Norge hadde folketilvekst i disse to årene.

Sentralisering av bosettingen

Endringene i folketallet viser altså at det er flere som bosetter seg i mer sentrale områder enn tidligere. Mens folketallet økte i mange deler av landet i perioden 1970–1980, har det etter 1980 bare vært vekst i de sentrale områdene innen de enkelte landsdelene.

De fem største byene med omland, Oslo, Bergen, Trondheim, Stavanger og Kristiansand, har økt sitt folketall med nær én prosent årlig. Utkantområdene har samtidig fått redusert sitt folketall med vel 0,5 prosent pr. år. Nesten halve befolkningen bodde i eller rundt de store byene i 1987.

Tabell 2.4
Folketall og folketilvekst i ulike deler av landet
Population size and population growth by region

	Folketall 1.1. 1988 *Population 1 Jan. 1988*	Årlig endring i folketallet. Prosent *Yearly change of population. Per cent*		
		1981–85	1986	1987
Hele landet *The whole country*	4 198 289	0,33	0,39	0,54
Akershus/Oslo	859 721	0,52	0,97	1,03
Hedmark/Oppland	368 759	0,00	÷ 0,13	0,30
Østlandet ellers	818 028	0,31	0,41	0,69
Agder/Rogaland	567 568	0,93	0,89	0,77
Vestlandet	748 728	0,26	0,34	0,43
Trøndelag	374 845	0,16	0,08	0,27
Nord-Norge	460 640	÷ 0,21	÷ 0,56	÷ 0,30

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

Bidrar innvandringen til sentraliseringen?

Innvandrerne slår seg oftest ned i byområdene. De arbeider ofte i offentlig og privat servicevirksomhet. Siden de mest sentrale strøkene har hatt stor etterspørsel etter arbeidskraft, ville dette arbeidet ellers måtte bli dekket med økt flytting fra distriktene. Innvandringen kan derfor bidra til å dempe den skjeve regionale utviklingen.

Økningen i andelen flyktninger og asylsøkere blant innvandrerne de siste årene, kan føre til en annen regional fordeling av innvandrerne. Flyktninger og de som har fått innvilget asyl, blir plassert i kommuner spredt over hele landet. Det kan bidra til å dempe nedgangen i folketallet som mange distrikter opplever i kjølvannet av synkende fødselskull, stor ungdomsflytting og økende utflytting av barnefamilier. Det er trolig at mange av innvandrerne etter hvert vil flytte til storbyregionene, hvor de lettere kan finne et sosialt miljø, og få kontakt med andre av samme nasjonalitet.

HUSHOLDNINGER OG FAMILIER

Hittil i kapitlet er befolkningen behandlet som enkeltpersoner eller grupper av enkeltpersoner fordelt etter alder, kjønn, nasjonalitet og bosted. Men i svært mange sammenhenger er det av større interesse å kjenne til hvordan befolkningen fordeler seg på familier og husholdninger.

Noen sider ved levekårene varierer systematisk med ekteskapelig status. En har antatt at en økning i gruppen enslige fører til økt forbruk av offentlige helse- og sosialtjenester. Begrunnelsen har vært at enslige bor alene i husholdningen og følgelig ikke har andre husholdningsmedlemmer å få hjelp og støtte fra. Med den veksten vi har i andre samlivsformer enn ekteskap, er det grunn til å tro at sammenhengen mellom ekteskapelig status og levekårssituasjon etter hvert blir mindre entydig. Mange som ikke er gift, lever i samliv uten vigsel.

Vekst i antall husholdninger

Det var 1 523 500 husholdninger i Norge i 1980. Alle personer som bor i samme bolig, er regnet til samme husholdning. Felleshusholdninger som aldershjem og sykehjem er holdt utenfor i denne opptellingen. Snaut én prosent av befolkningen bodde i felleshusholdninger dette året. Antallet husholdninger ble registrert i folke- og boligtellingen i 1980. Dette er den siste totaltellingen av husholdninger vi har. Utvalgsundersøkelser gjør det imidlertid mulig å beregne utviklingen i antall husholdninger etter dette tidspunktet. Ifølge Helseundersøkelsen 1985 var antallet husholdninger om lag 1,6 millioner dette året. Det er beregnet at antallet vil stige til rundt 1,7 millioner i 1990 (Gulbrandsen 1988).

Husholdningsstørrelsen avtar fortsatt

I 1970 omfattet hver husholdning 2,9 personer i gjennomsnitt. Gjennomsnittsstørrelsen avtok til 2,7 i 1980 og videre til 2,6 personer i 1985 (Helseundersøkelsen 1985). Det er økningen i antall husholdninger med bare ett eller to medlemmer, samtidig med at det er blitt

Figur 2.16
Privathusholdninger etter størrelse. 1985. Prosent
Private households by size. 1985. Per cent

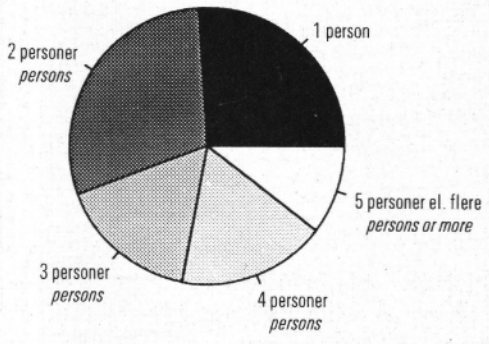

Kilde: Helseundersøkelsen
Source: Health Survey

Figur 2.17
Privathusholdninger etter størrelse i ulike landsdeler. 1985. Prosent
Private households by size in different regions. 1985. Per cent

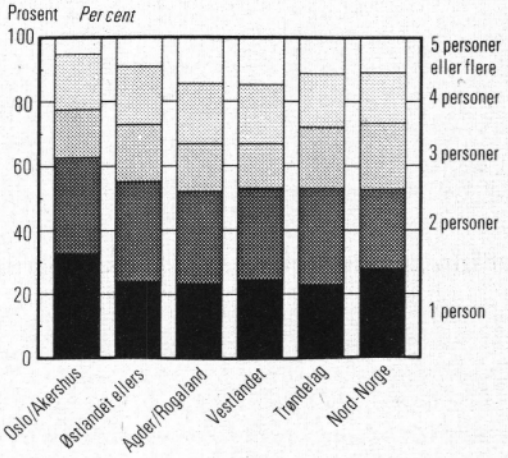

Kilde: Helseundersøkelsen
Source: Health Survey

færre store husholdninger, som har ført til at husholdningenes gjennomsnittsstørrelse har avtatt. Bare ti prosent av husholdningene i 1985 bestod av fem eller flere personer, mens 56 prosent var én- eller topersonhusholdninger.

Det var 152 000 flere personer som bodde alene – i énpersonhusholdninger – i 1980 enn i 1970. Det representerer en vekst på 55 prosent. Beregninger foretatt med utgangspunkt i husholdningsopplysninger fra Levekårsundersøkelsen 1987 tyder på at veksten i antall personer som bor alene er lavere på 1980-tallet enn den var i perioden før 1980. Mellom 1980 og 1987 økte antallet med 45 000 (Kristiansen og Moen 1988).

Størrelsen på husholdningene varierer regionalt. Husholdningene var minst i Oslo/Akershus med 2,3 personer i gjennomsnitt og størst i Agder/Rogaland med 2,8 personer i gjennomsnitt. Nedgangen i husholdningenes størrelse har vært sterkest i Nord-Norge. Der ble antallet personer pr. husholdning redusert fra 2,9 i 1980 til 2,6 i 1985. Det skyldes hovedsakelig den synkende fruktbarheten i landsdelen på 1970-tallet, som førte til at det ble færre barn i husholdningene.

Det var flest store husholdninger på Sør- og Vestlandet i 1985. Der hadde 15 prosent av husholdningene fem eller flere medlemmer. Flest små husholdninger var det i Oslo og Akershus, der 63 prosent av husholdningene enten var én- eller topersonhusholdninger.

De aller fleste husholdninger omfatter bare én familie

Familie og husholdning er to forskjellige begreper. En husholdning kan bestå av flere familier. Likevel omfatter de aller fleste husholdninger bare én familie. Det gjaldt for 92 prosent av husholdningene i folketellingen i 1980 og 96 prosent i 1985.

Definisjonen av familie i befolkningsstatistikken har bygd på formell ekteskapelig status og felles bostedsadresse. To voksne i samme generasjon kunne bare tilhøre samme familie dersom de var gift med hverandre. Par som lever i samliv uten vigsel ble regnet som to familier, selv om de hadde felles bostedsadresse. I løpet av 1970-tallet og særlig på 1980-tallet er formell ekteskapelig status blitt mindre formålstjenlig som kriterium for å dele befolkningen inn etter familietype. I statistikken for 1987 ble derfor samboere med felles barn skilt ut i en egen gruppe. Dette har det ikke vært mulig å gjøre for barnløse samboere eller samboere uten felles barn. Disse er fortsatt gruppert under familietypen mor eller far med barn eller som enslige, selv om de tilhører

Figur 2.18
Barnefamilier etter familietype. 1974–1987. Prosent.
Families with children by type of family. 1974–1987. Per cent

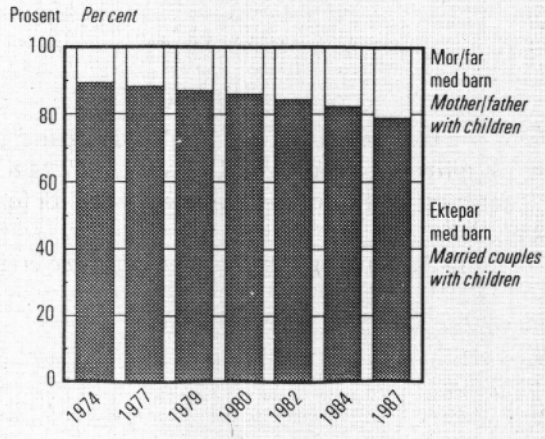

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

samme husholdning. Det var i alt 26 800 samboende par med felles barn i 1987.

Antall barnefamilier endrer seg lite

Antall familier med hjemmeboende barn under 20 år har endret seg lite siden midten av 1970-tallet og utgjorde 618 000 familier i 1987. Det er familietypene mor eller far med barn og samboere med felles barn som har økt i antall. De tradisjonelle barnefamiliene, ektepar med barn, er blitt færre: 551 000 i 1974 og 487 000 i 1987.

Det er blitt flere familier med to barn. De utgjorde 42 prosent av alle barnefamilier i 1987 mot 36 prosent i 1974. Samtidig er det blitt færre familier med mange barn. På samme måte som for størrelsen av husholdningene finner vi også klare regionale forskjeller i barnetallet i familiene. Andelen av barnefamiliene som hadde tre eller flere barn varierte fra ti prosent i Oslo, som hadde den laveste andelen, til 27 prosent i Sogn og Fjordane. Også i Agderfylkene, Rogaland og Møre og Romsdal hadde over 20 prosent av barnefamiliene tre eller flere barn. I Østlandsfylkene utenom Oslo lå andelen på rundt 15 prosent og i Nord-Norge rundt 20 prosent.

Enslig og gammel – et kvinneproblem

Det var over 200 000 skilte og separerte i befolkningen i 1987. Dette er dobbelt så mange som for ti år siden. Det er 20 prosent flere kvinner enn menn i denne gruppen. Denne forskjellen mellom kjønnene skyldes både at separerte og skilte menn gjennomgående er eldre enn kvinner og at de har høyere dødelighet.

Størst forskjell i kjønnsfordelingen er det imidlertid blant enker og enkemenn. I 1987 var det bare vel 50 000 enkemenn, mens det var nærmere 225 000 enker. Den store forskjellen skyldes at kvinner lever lenger enn menn, og at kvinner vanligvis har vært yngre enn mannen ved giftermålet. En kvinne som gifter seg med en mann som er tre år eldre, vil i gjennomsnitt leve ni år etter at mannen er død.

ETABLERING AV FAMILIER

Andelen som lever i parforhold er ikke endret

Giftermål blir registrert i personregistrene. Samliv uten vigsel blir ikke registrert på denne måten. Vi må bruke utvalgsundersøkelser for å få oversikt over hvor mange som velger denne samlivsformen.

De opplysninger vi har om ekteskap og samliv uten vigsel, tyder på at det totalt sett har skjedd bare små endringer i andelen som lever i parforhold i løpet av de siste ti årene. Derimot har det funnet sted en sterk dreining i valg av samlivsform fra ekteskap til samliv uten vigsel. Mange av dem som velger samliv uten vigsel, gifter seg etter en kortere eller lengre periode som samboere. Det som er nytt i forhold til situasjonen på 1950- og 1960-tallet, er at de fleste velger samliv uten vigsel for en kortere eller lengre periode før giftermålet. Det kan også se ut til at perioden med samliv uten vigsel er blitt lengre. Vi kan heller ikke se bort fra at stadig flere oppfatter samliv uten vigsel som et varig alternativ til ekteskap.

Figur 2.19
Samlivsforhold blant kvinner 18–44 år. 1977–1987. Prosent
Females aged 18–44 by marital status. 1977–1987. Per cent

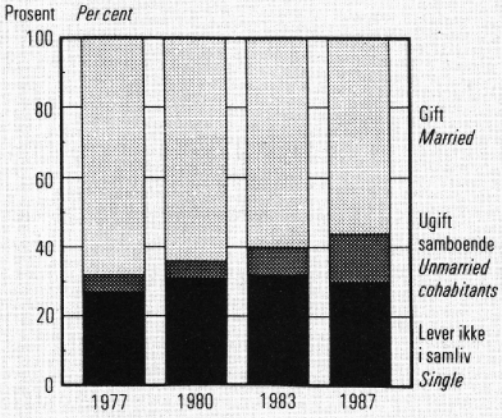

Kilde: Fruktbarhetsundersøkelsen 1977
Levekårsundersøkelsene 1980–1987
Source: Fertility Survey 1977
Level of Living Surveys 1980–1987

21 000 giftermål i året

I 1987 ble det inngått vel 21 000 ekteskap. Det er vel 500 flere enn året før, etter at tallet har avtatt de siste årene. Nedgangen siden midten av 1960-tallet har vært på vel 30 prosent. Selv om antallet giftermål var høyere i 1987 enn året før, var giftermålsratene lavere i aldersgruppene under 30 år. Giftermålsratene for kvinner og menn under 25 år er nå redusert til en tredjedel av hva de var på slutten av 1960-tallet.

Samtidig med nedgangen i antallet ekteskapsinngåelser har giftermålsalderen økt. Den var i 1987 24,8 år for kvinner og 27,4 år for menn som giftet seg for første gang.

Med utgangspunkt i giftermålsratene for 1986 er det beregnet at 32 prosent av mennene og 26 prosent av kvinnene fortsatt vil være ugifte ved fylte 50 år. Tilsvarende beregninger med utgangspunkt i giftermålsratene på slutten av 1960-tallet viste at bare snaut åtte prosent av mennene og fem prosent av kvinnene fortsatt ville være ugifte ved 50-årsalderen. Mens slike beregninger tidligere gav gode anslag på hvor mange som

Figur 2.20
Giftemålsrater for ugifte menn og kvinner. 1966–70 og 1987. Vigde pr. 1 000 ugifte
Age-specific marriage rates for unmarried males and females. 1966–70 and 1987. Marriages contracted per 1 000 unmarried

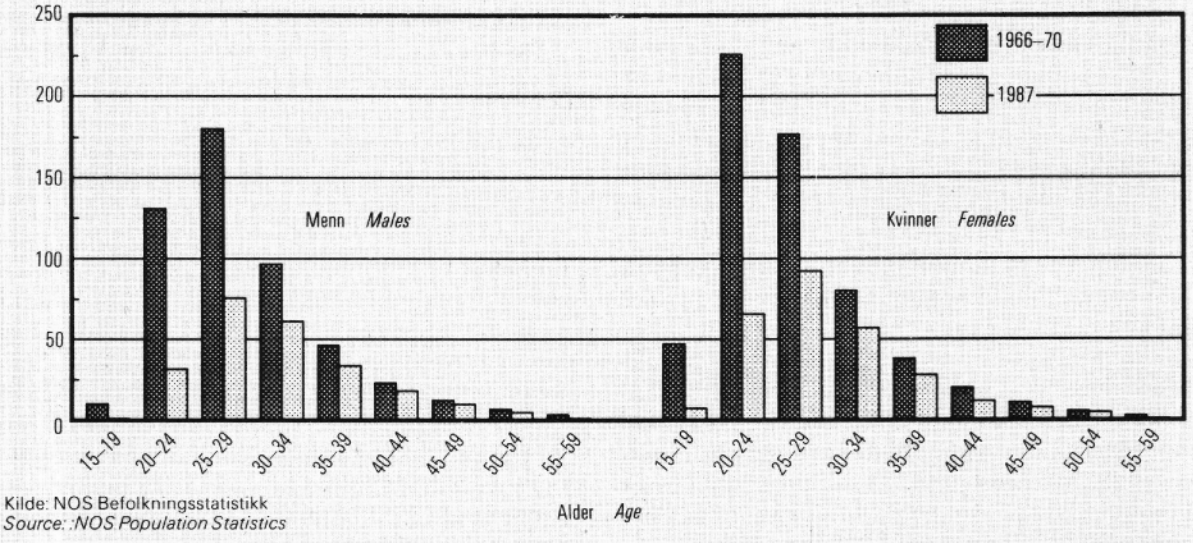

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: :NOS Population Statistics

faktisk ikke vil leve i parforhold, gir de nå langt mindre informasjon siden vi vet at de fleste som ikke gifter seg likevel lever i samliv i deler av eller hele livet.

Samliv uten vigsel er også blitt en konkurrerende samlivsform til gjengifte. Det er blitt stadig vanligere for dem som allerede har et ekteskap bak seg å velge samliv uten vigsel framfor å gifte seg. Allerede i en intervjuundersøkelse fra 1977 (Fruktbarhetsundersøkelsen) ble det vist at samliv uten vigsel var den vanligste samlivsformen for dem som hadde vært gift tidligere.

Samliv uten vigsel er den vanligste samlivsformen blant unge

Ifølge Levekårsundersøkelsen 1987 levde 30 prosent av kvinnene i aldersgruppen 20–24 år i samliv uten vigsel, mens bare 22 prosent var gift på intervjutidspunktet. For de aller yngste kvinnene, 18–19-åringene, blir samliv uten vigsel valgt av nesten alle som lever i samliv. Også i aldersgruppene over 25 år er andelen i samliv uten vigsel høy. Den var 20 prosent i gruppen 25–29 år. I aldersgruppene over 30 år er andelen i samliv uten vigsel lavere, mens andelen i ekteskap øker. I alt levde 14 prosent av kvinner i alderen 18–44 år i samliv uten vigsel i 1987. Blant menn var andelen i samliv høyest i aldersgruppen 25–29 år. Det kan tyde på at vi finner den samme aldersforskjellen mellom kvinner og menn i samliv uten vigsel som den vi finner i ekteskap, om lag tre år.

Samliv uten vigsel startet som en ny samlivsform blant de som var unge på begynnelsen av 1970-tallet. De som etablerte seg i samliv før dette tidspunktet, valgte oftere å gifte seg uten å leve i samliv uten vigsel først, eller de levde en kortere periode i samliv uten vigsel før de giftet seg. Derfor er andelen som lever i samliv uten vigsel lav i aldersgruppene over 45 år, og det vil ta tid før denne samlivsformen blir vanligere blant personer i eldre aldersgrupper.

Figur 2.21
Ugifte samboende menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980–1987. Prosent
Males and females in unmarried cohabitation. Different age groups. 1980–1987. Per cent

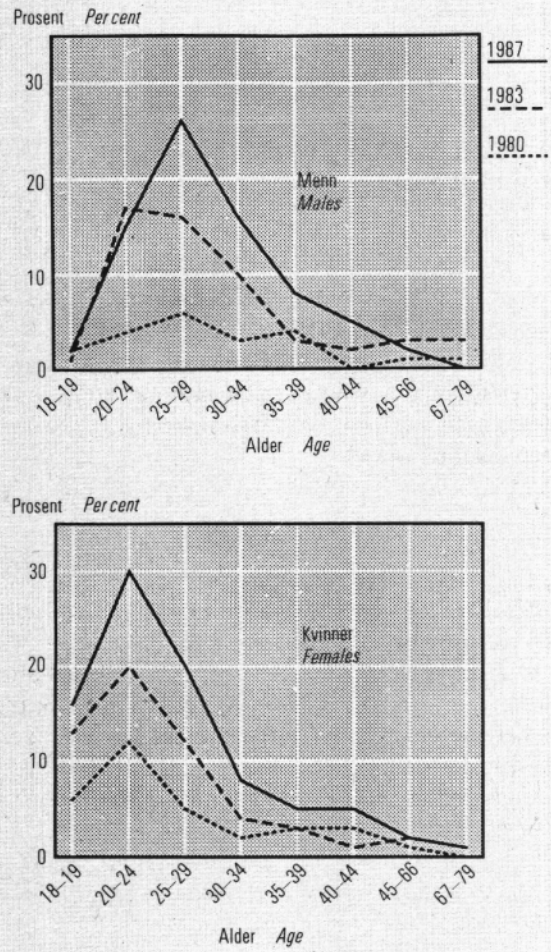

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Regionale forskjeller i valg av samlivsform

Valg av samlivsform varierer mellom geografiske områder i Norge. Det er vanligst å gifte seg i Agder/Rogaland, der 80–90 prosent av befolkningen vil ha giftet seg før de fyller 50 år. Minst vanlig er det i Nord-Norge, der mellom 30 og 50 prosent fortsatt vil være ugift ved fylte 50 år. Disse tallene bygger på giftermålsmønsteret i 1984–1985.

Siden opplysninger om samliv uten vigsel bygger på utvalgsundersøkelser, er usikkerheten ved tallene større når vi ser på variasjonen etter geografisk område enn når landet betraktes under ett. Ulike utvalgsunder-

Tabell 2.5
Oppløste ekteskap *Marriages dissolved*

	Oppløste ekteskap *Marriages dissolved*			Skilsmisser pr. 1 000 bestående ekteskap *Divorces per 1 000 existing marriages*	Barn i skilsmissene[1] *Children of divorced families*[1]
	I alt *Total*	Ved død *By death*	Ved skilsmisse *By divorce*		
1971–75[2]	22 197	17 567	4 630	4,9	5 318
1976–80[2]	24 371	18 088	6 283	6,5	7 527
1981–85[2]	26 165	18 536	7 630	7,9	8 621
1986	26 212	18 321	7 891	8,4	8 277
1987	27 353	18 936	8 417	9,0	8 907

[1] Barn under 18 år
[1] *Children aged 17 and under*
[2] Årsgjennomsnitt
[2] *Annual average*

Kilde: NOS Befolkningsstatistikk
Source: NOS Population Statistics

søkelser tyder likevel på at det er mest vanlig å velge denne samlivsformen i Nord-Norge, Trøndelag og i Oslo og Akershus. Minst vanlig er samliv uten vigsel i Agder/Rogaland. Valg av samlivsform er endret, men andelen som lever i parforhold har ikke endret seg stort i noen deler av landet.

Flere får barn uten å være gift

I 1987 ble 31 prosent av barna født utenfor ekteskap. Andelen har økt over en lang periode. Før 1970 ble under 10 prosent av barna født av ugifte mødre. Prosentandelen varierer dessuten sterkt mellom ulike regioner. Den er høyest i Nord-Norge. I Finnmark blir over halvparten av barna født av mødre som ikke lever i ekteskap. I Oslo og Trøndelag er også andelen høyere enn landsgjennomsnittet, mens Agder og Rogaland ligger lavest med 16–17 prosent. Økningen skyldes for en stor del at det er blitt vanligere med samliv uten vigsel. Den innebærer ikke en tilsvarende økning i antallet enslige mødre.

FAMILIEOPPLØSNING

Antall skilsmisser er doblet de siste 15 årene

Befolkningsstatistikken gir god oversikt over utviklingen i ekteskapsoppløsninger både ved dødsfall og ved skilsmisse, men den omfatter ikke oppløsninger av samliv uten vigsel.

Antallet skilsmisser er doblet de siste 15 årene. I 1987 ble 8 400 ekteskap oppløst ved skilsmisse. Det er mer enn 500 flere enn året før. Når vi regner skilsmissetallene i forhold til tallet på bestående ekteskap viser det seg at ni av 1 000 ekteskap ble oppløst ved skilsmisse i 1987. Tilsvarende forholdstall for ti år siden var seks av 1 000. Vel 60 prosent av de ekteskapene som ble oppløst ved skilsmisse i 1987, hadde vart i ti år eller mer.

Beregninger viser at omtrent en tredjedel av ekteskapene som er inngått de seinere årene, vil bli oppløst ved skilsmisse. Sannsynligheten for skilsmisse varierer sterkt med bosted. I Oslo er det langt større andel av ekteskapene som ender med skilsmisse enn hva som er tilfellet f.eks. i Sogn og Fjordane eller Møre og Romsdal (Kravdal og Noack 1987). Det er sannsynlig at oppløsning av samliv uten vigsel følger de samme regionale skillelinjer.

Antall barn som opplever en skilsmisse har økt

Stadig flere barn opplever at foreldrene flytter fra hverandre ved samlivsbrudd, enten ved oppløsning av samliv uten vigsel eller ved skilsmisse. På slutten av 1970-tallet var det 7 500 barn under 18 år i de ekteskapene som årlig ble oppløst ved skilsmisse. I 1984 var antallet steget til 9 000, men det har vært litt lavere de to siste årene før det på nytt økte i 1987. I perioden 1980 til 1987 opplevde om lag 68 000 barn under 18 år at foreldrene skilte seg.

I alt 21 prosent av ekteparene som skilte seg i 1987 hadde ikke barn, mens over 50 prosent hadde to eller flere barn.

BARNS FAMILIEFORHOLD

83 prosent av norske barn bor sammen med begge foreldrene

Både veksten i antall skilsmisser og i andelen barn født utenfor ekteskap fører til endringer i barns familieforhold. Begge disse utviklingstrekkene tyder på at andelen barn som ikke bor sammen med begge foreldrene, har økt.

Fra en undersøkelse i 1986 vet vi at 83 prosent av barn i alderen 0–17 år bor sammen med begge foreldrene (Jensen og Kristofersen 1988). Andelen som bor med begge foreldrene er størst for de yngste barna. På tross av at omtrent 25 prosent av dem ble født utenfor ekteskap, var det likevel bare 12 prosent av barn i alderen 0–2 år som ikke bodde sammen med begge foreldrene. Situasjonen er annerledes for de eldre barna. Blant ungdommer i alderen 14–17 år var det nesten 20 prosent som bare hadde én av foreldrene i husholdningen.

De aller fleste barn som bor sammen med begge foreldrene, har foreldre som er gift. Bare tre prosent hadde foreldre som levde i samliv uten vigsel. Det er klare forskjeller i foreldrenes samlivsform etter barnas alder. Mens de eldre barna sjelden har foreldre som lever i samliv uten vigsel, hadde 11 prosent i aldersgruppen 0–2 år samboende foreldre. Denne forskjellen gjenspeiler både at samliv uten vigsel er blitt mer vanlig, og at mange samboere velger å gifte seg etter en stund.

Vanligst blant storbybarn å bo sammen med bare én av foreldrene

I 1986 var det på landsbasis i alt 169 000 barn som ikke bodde sammen med begge foreldrene. I alt 40 000 av disse barna manglet en av foreldrene, som oftest faren. Det vanligste er likevel at barna har både mor og far, men bor hos én av foreldrene, som regel moren.

Barns familieforhold i storbyene, og særlig i Oslo, skiller seg ut fra resten av landet. I Oslo var det 29 prosent av barna i alderen 0–17 år som ikke bodde sammen med begge foreldrene. I storbyene ellers gjaldt det for 19 prosent mot 17 prosent på landsbasis.

Liv Grøtvedt

3. Helse

HELSE OG LEVEKÅR

Helse er en av de sider ved levekårene folk oppfatter som viktigst. Med den definisjon av helse som Verdens helseorganisasjon gir: «Helse er en tilstand av fullkommen fysisk, psykisk og sosial velvære og funksjonsevne, og ikke bare fravær av sykdom» blir helse omtrent det samme som total individuell velferd.

Helse har betydning for våre levekår på to grunnleggende måter. For det første har helse en umiddelbar verdi. Dårlig helse gjør det vanskelig å oppnå trivsel, glede og lyst i hverdagen. Helseplager, smerter og angst virker negativt inn på folks velvære. For det andre er god helse en viktig ressurs for å oppnå goder som inntekt og utdanning, eller når vi vil delta i sosiale aktiviteter, fritidsaktiviteter og organisasjoner.

Helsen blir også i betydelig grad påvirket av de forhold folk lever under. Både fysisk arbeidsmiljø og andre sider ved arbeidsforholdene, f.eks. skiftarbeid, virker inn på helsen. Det samme gjelder trafikkmiljø og støy og forurensninger både fra trafikk og fra andre kilder, f.eks. industri. Den enkeltes atferd og vaner når det gjelder ernæring, røyking, alkoholbruk og mosjon påvirker også helsetilstanden.

Hvordan måler vi helsetilstanden?

De opplysninger vi har om befolkningens helse, er uten tvil bedre egnet til å si noe om sykdomsplager enn til å si noe om hvor god helse folk har, hvor friske de er.

Helse er et svært sammensatt fenomen som kan belyses fra ulike sider. Dette gjør det vanskelig å gi et oversiktlig bilde av befolkningens helse, både av hvordan den utvikler seg, og av hvordan den varierer mellom de ulike befolkningsgruppene.

Når vi skal sammenlikne helsetilstanden i ulike land, i ulike befolkningsgrupper og på ulike tidspunkter, er mål som bygger på statistikken over dødsfall og dødsårsaker mest brukt. Sammenliknet med annen helsestatistikk er denne statistikken pålitelig, og den er sammenliknbar mellom forskjellige land og forskjellige tidspunkter.

Mye av det vi vet om befolkningens helsetilstand, er kunnskap om hvor ofte ulike sykdommer forekommer. Noen sykdommer får vi kunnskap om når folk kommer i kontakt med helsevesenet.

For å få kunnskap om sykelighet blant folk, uavhengig av om de blir behandlet, gjennomføres det intervjuundersøkelser der folk selv oppgir hvilke sykdommer de har. Også de opplysningene slike undersøkelser gir, har mangler. Noen sykdommer blir glemt, kanskje først og fremst de mer bagatellmessige. Andre sykdommer kommer ikke med fordi folk ikke vil fortelle om dem til en fremmed intervjuer, eller fordi enkelte ikke oppfatter det vi ønsker å registrere som sykdom. Likevel gir intervjuundersøkelser et dekkende og pålitelig bilde av hovedtrekkene ved sykeligheten i befolkningen.

Når vi beskriver sykeligheten i befolkningen, gir vi først og fremst tall for *langvarige* eller kroniske sykdommer på et bestemt tidspunkt. Når det legges mer vekt på langvarige enn på akutte sykdommer, er det

fordi vi antar at konsekvensene for den enkeltes velferd vanligvis er størst ved langvarig sykdom.

For infeksjonssykdommer og kreft gir en tall for hvor mange nye syketilfeller som er oppstått i løpet av f.eks. ett år. Slike mål er egnet når en skal vise hvor raskt visse sykdommer spres, og når en skal belyse årsakene til at sykdom utvikler seg eller spres.

Vi vet en god del om de sykdommer folk har. Vi vet mindre om hvilke *konsekvenser* de har for folk. Fra et velferdssynspunkt er imidlertid konsekvensene svært vesentlige. Det er først og fremst intervjuundersøkelser som gir visse opplysninger om slike konsekvenser, f.eks. om fravær fra skole og arbeid på grunn av sykdom, om nedsatt arbeidsevne, om nedsatt førlighet, syn og hørsel og om virkninger av sykdom på deltaking i sosiale aktiviteter og fritidsaktiviteter.

Sykdommers konsekvenser for funksjonsevnen er i betydelig grad individ- og situasjonsavhengige. Det er innlysende at sykdom som gjør det umulig å fungere i ett yrke, kan være mulig å «leve med» i et annet yrke. Noen individer deltar aktivt i samfunnslivet til tross for sykdom, mens andre med samme sykdom blir sterkt hemmet i sin utfoldelse.

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV BEFOLKNINGENS HELSETILSTAND

Middellevetiden øker mest for kvinner

Middellevetiden er et konstruert mål som ofte brukes når en skal sammenfatte utviklingen i helsetilstand i ett enkelt mål. Det viser hvor lenge en nyfødt forventes å leve med dagens dødelighet. Middellevetiden avspeiler altså nåtidens dødelighet, ikke framtidens. Endringer i middellevetid var tidligere i betydelig grad et resultat av endringer i spedbarnsdødelighet.

Middellevetiden har stadig økt – de siste tiårene mer for kvinner enn for menn. På første halvdel av 1980-tallet var middellevetiden 79,4 år for kvinner og 72,7 år for menn. 30 år tidligere var middellevetiden henholdsvis 74,7 og 71,1 år.

Figur 3.1
Dødelighet blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1951–1985. Døde pr. 100 000 innbyggere pr. år
Sex and age specific death rates. 1951–1985. Deaths per 100 000 population per year

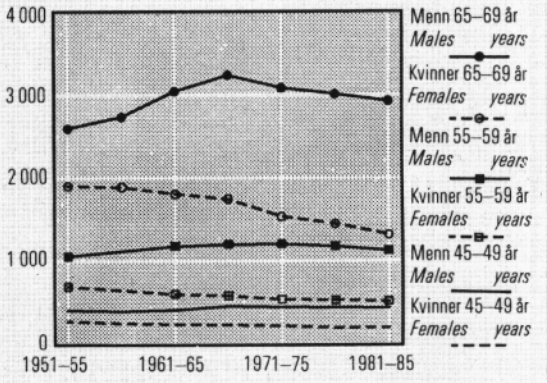

Kilde: Statistisk Årbok
Source: Statistical Yearbook

Dødeligheten for menn over 50 år er større nå enn i 1950

Et mer nyansert bilde får en ved å se på utviklingen i dødelighet for menn og kvinner i ulike aldersgrupper. Dødeligheten i en befolkningsgruppe måler en ved andelen av gruppen som dør i løpet av en periode. For menn under 50 år var dødeligheten den samme som eller litt mindre omkring 1980 enn 30 år tidligere. For eldre menn var dødeligheten høyere i 1980 enn i 1950. Den har imidlertid vært svakt avtagende det siste tiåret.

For kvinner har dødeligheten avtatt jevnt gjennom hele perioden etter 1950 i alle aldersgrupper.

Spedbarnsdødeligheten har avtatt mindre i Norge enn i andre nordiske land

Spedbarnsdødeligheten er lav i Norge. Under én prosent av de levendefødte dør i løpet av det første leveåret. Om lag halvparten av disse dødsfallene skjer i løpet av den første uken.

Det knytter seg særlig interesse til spedbarnsdøde-

Figur 3.2
Spedbarnsdødelighet i nordiske land. 1961–1985. Døde under ett år pr. 1 000 levendefødte
Infant mortality rates in Nordic countries. 1961–1985. Deaths under 1 year per 1 000 live births

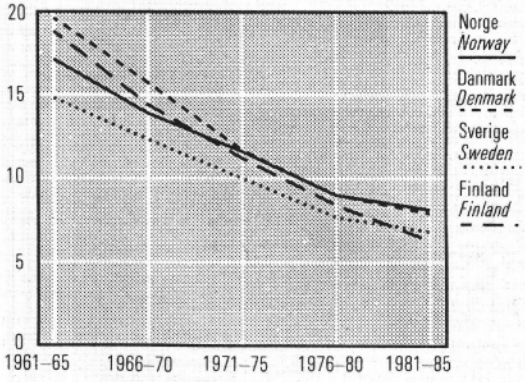

Kilde: Nordisk Statistisk Årbok
Source: Yearbook of Nordic Statistics

ligheten, bl.a. fordi den antas å være påvirket dels av de fødendes levekår, dels av hvor godt utbygd helsetjenesten for de gravide og fødende er, og av kvaliteten på denne. Systemet med svangerskapskontroller er dårligere utbygd i Norge enn i andre nordiske land.

Spedbarnsdødeligheten er blitt halvert i løpet av de siste 20 årene, men den har avtatt mindre i Norge enn i andre nordiske land. Finland har hatt en særlig kraftig nedgang i de siste 20 år. Mens Finland på begynnelsen av 1960-tallet sammen med Danmark hadde høyest spedbarnsdødelighet, har de nå lavest dødelighet.

Hjerte- og karsykdom og kreft er årsak til tre fjerdedeler av dødsfallene blant 30–69-åringene

Tuberkulose og andre infeksjonssykdommer har gått kraftig tilbake som dødsårsaker de siste 30 år både for menn og kvinner. Utviklingen i dødsårsakene har ellers vært nokså forskjellig for menn og kvinner. Felles er at hjerte- og karsykdommer og kreft er de dominerende dødsårsakene, nå som på 1950-tallet. For menn forårsaker hjerte- og karsykdommer en økende andel av dødsfallene blant 30–69 åringer, mens det for kvinner er kreft som stadig oftere er dødsårsak. Kreft er årsak til nesten halvparten av dødsfallene blant kvinner i alderen 30–69 år. Også ulykker og selvmord har økt som dødsårsak blant kvinner i denne aldersgruppen, men fortsatt er denne dødsårsaken mer vanlig blant menn.

Halvparten av befolkningen har langvarige syketilfelle

Et forholdsvis lite antall sykdommer er årsak til størsteparten av dødsfallene. Mange sykdommer er ikke dødelige, men er vanlig forekommende og har ofte betydelige konsekvenser for velvære og funksjonsevne. Det gjelder f.eks. sykdommer i muskler og skjelett og psykiske lidelser. Dødeligheten totalt og dødeligheten av ulike årsaker forteller derfor ikke alt om befolkningens helsetilstand.

Figur 3.3
Dødsårsaker blant menn og kvinner 30–69 år. 1951–55 og 1981–85. Prosent
Deaths from different causes among males and females aged 30–69. 1951–55 and 1981–85. Per cent

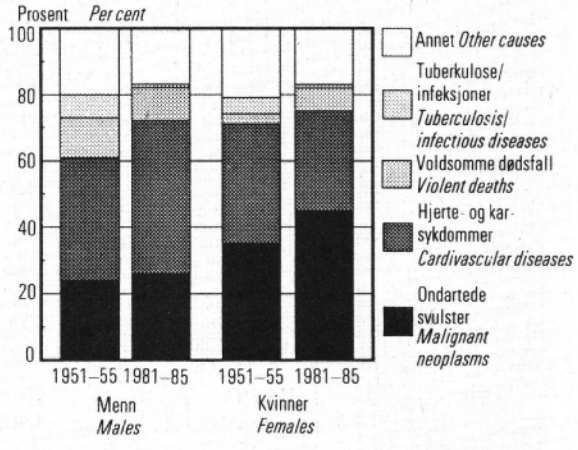

Kilde: NOS Dødsårsaker
Source: NOS Causes of Death

DEFINISJONER

Syketilfelle: I helseundersøkelsene registrerer en som syketilfelle all sykdom, skade eller lidelse som

- hadde ført til nedsatt aktivitet i de daglige gjøremål i løpet av 14-dagersperioden forut for intervjuet,
- hadde ført til kontakt med lege, sykepleier, helseinstitusjon e.l. i 14-dagersperioden,
- hadde medført bruk av medisin i 14-dagersperioden,
- eller som var en kronisk eller medfødt sykdom, skade eller lidelse ellers som ikke ble registrert etter de tre kriteriene ovenfor.

Langvarig syketilfelle: Syketilfelle i visse diagnosegrupper er alltid regnet som langvarige, f.eks. kreft og karlesjoner i sentralnervesystemet. Andre tilfelle er regnet som langvarige bare hvis de hadde vart i minst seks måneder.

Helseundersøkelser viser at om lag halvparten av befolkningen har ett eller flere langvarige syketilfeller. Dette er svært høye tall, vi kan ikke på grunnlag av disse tall med rimelighet si at halvparten av det norske folk er syke. Tallene må tolkes ut fra registreringsmåten.

Disse høye tall for sykelighet henger sammen med at begrepet syketilfelle i helseundersøkelsene favner svært vidt og omfatter alt fra småplager uten nevneverdige konsekvenser til livstruende og invalidiserende sykdom.

Levekårsundersøkelsen 1987 derimot viser hvor mange som hadde langvarig sykdom som de selv oppfattet som mer alvorlig. Det var 21 prosent av befolkningen 16–79 år som hadde langvarig sykdom med betydelige konsekvenser i form av smerter, angst, begrensninger i aktivitet m.v. slik de selv vurderte det.

Langvarig sykdom er vanligst blant kvinner

Andelen av befolkningen som hadde langvarig sykdom, økte svakt fra 44 prosent i 1975 til 46 prosent i 1985. Denne økningen skyldes ikke bare at befolkningen er blitt eldre. I de fleste aldersgrupper har andelen med langvarig sykdom økt svakt.

Langvarig sykdom blir naturlig nok mer vanlig med alderen. Andelen med langvarig sykdom var mer enn dobbelt så høy blant personer over 66 år som blant unge i alderen 16–24 år. Enda større var aldersforskjeller i mer alvorlig sykdom. Levekårsundersøkelsen 1987 viser at mens ti prosent av de unge hadde langvarig sykdom med betydelige konsekvenser, var det 40 prosent av personer i alderen 67–79 år som hadde slik sykdom.

I 1985 hadde 48 prosent av alle kvinner og 44 prosent av alle menn langvarig syketilfelle. Bare blant barn var det ingen kjønnsforskjeller i sykeligheten. I alle aldersgrupper ellers var andelen med langvarig sykdom fire–fem prosent høyere blant kvinner enn blant menn.

Figur 3.4
Andelen personer i ulike aldersgrupper med langvarig sykdom. 1975 og 1985. Prosent
Percentage of persons in different age groups with chronic illness. 1975 and 1985.

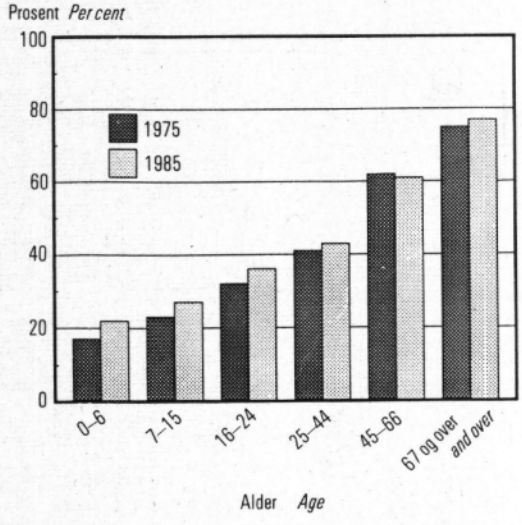

Kilde: Helseundersøkelsene
Source: Health Surveys

Sykdommer i muskler og skjelett øker blant kvinner

Sykdommer i muskler og skjelett, hjerte- og karsykdommer, hudsykdommer, nervøse lidelser og sykdommer i åndedrettsorganene er de mest vanlige langvarige sykdommer. Kreftsykdommer og følger av skader er mindre utbredt. Kreft og ulykker er likevel viktige fordi de er vanlige dødsårsaker, ikke minst blant personer i yrkesaktiv alder.

Sykdommer i muskler og skjelett er den mest vanlige sykdomsgruppen. I 1985 hadde 16 prosent av befolkningen slike sykdommer. De vanligste av disse sykdommer var rygglidelser, reumatisme og leddgikt.

Disse sykdommer er sjelden dødelige. De er imidlertid langvarige og ofte plagsomme. Ifølge levekårsundersøkelsen er det slike sykdommer som oftest har betydelige konsekvenser for den enkelte. De er også kostbare for samfunnet. De er blant de vanligste årsaker til sykefravær og uførepensjonering. I 1983 hadde om lag en fjerdedel av uførepensjonistene sykdommer i muskler og skjelett som hoveddiagnose.

Figur 3.5
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med sykdommer i muskler og skjelett. 1985. Prosent
Percentage of males and females in different age groups with musculoskeletal diseases. 1985.

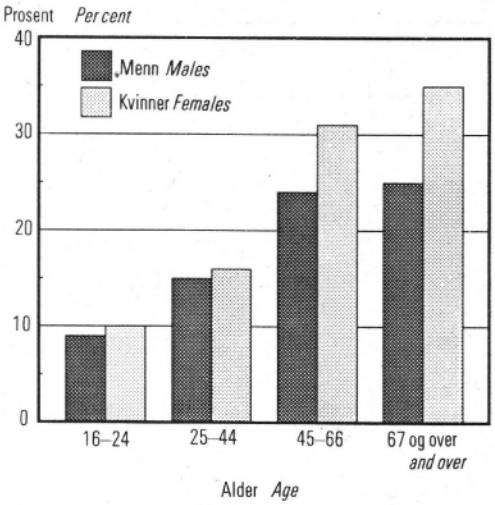

Kilde: Helseundersøkelsen
Source: Health Survey

Figur 3.6
Dødelighet av hjerte- og karsykdommer blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1951–1985. Døde pr. 100 000 innbyggere
Sex and age specific death rates from cardiovascular diseases. 1951–1985. Deaths per 10 000 population per year

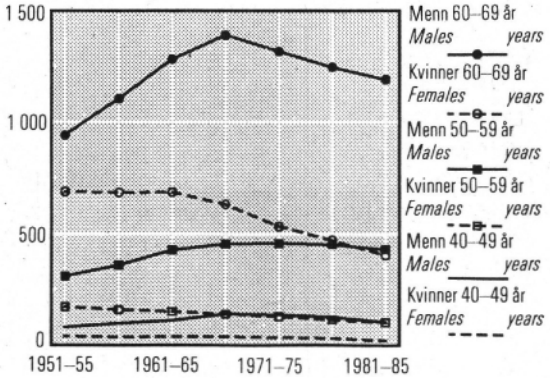

Kilde: NOS Dødsårsaker
Source: NOS Causes of Death

Fra 1975 til 1985 økte andelen kvinner med muskel- og skjelettsykdommer fra 16 til 18 prosent. Økningen var omtrent like stor i alle aldersgrupper over 25 år. Blant menn ble ikke slike sykdommer mer vanlig. Sykdommer i muskler og skjelett var vesentlig mer vanlig blant kvinner enn blant menn i aldersgruppen over 45 år.

Menns dødelighet av hjerte- og karsykdommer er større på 1980-tallet enn på 1950-tallet

Hjerte- og karsykdommer er den klart viktigste dødsårsaken. Disse sykdommene er årsak til nesten halvparten av alle dødsfall. Selv i aldersgruppen 30–69 år er de årsak til 40 prosent av dødsfallene.

Dødeligheten av hjerte- og karsykdom blant menn økte etter 1950 og fram til omkring 1970. For aldersgruppen 40–69 år var økningen på om lag 50 prosent.

Figur 3.7
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med hjerte- og karsykdommer. 1975 og 1985. Prosent
Percentage of males and females in different age groups with cardiovascular diseases. 1975 and 1985

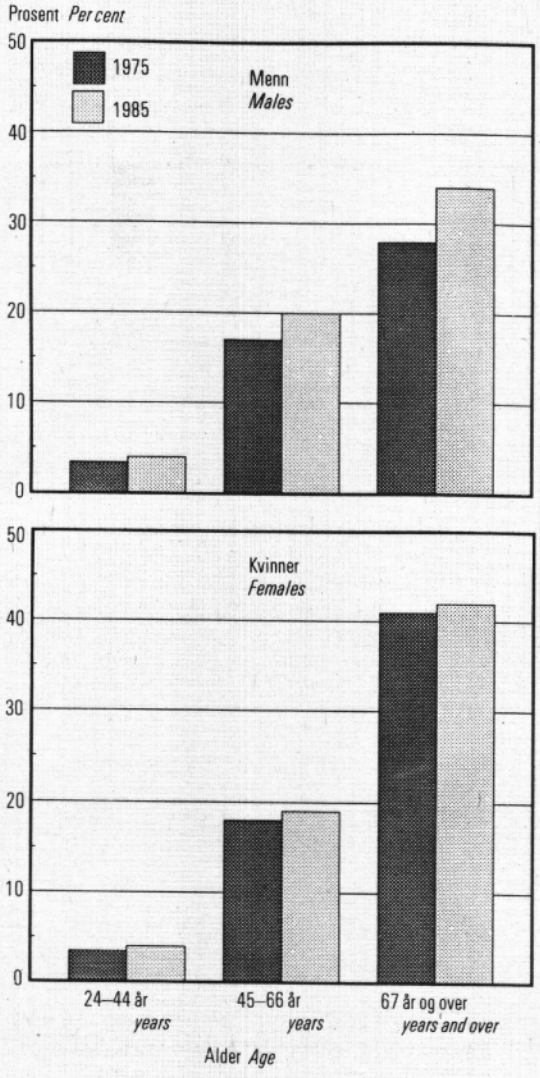

Kilde: Helseundersøkelsene
Source: Health Surveys

Etter 1970 har dødeligheten i alle aldersgrupper gått ned, men er fortsatt klart høyere enn i 1950.

For kvinner har dødeligheten av hjerte- og karsykdommer gått jevnt ned i alle aldersgrupper under 70 år. Dødeligheten av disse sykdommer er langt lavere blant kvinner enn blant menn. I aldersgruppene under 70 år har menn tre til fem ganger så høy dødelighet av hjerte- og karsykdommer som kvinner.

Sykeligheten av hjerte- og karlidelser er størst blant kvinner

Hjerte- og karsykdommer er ikke så vanlige som sykdommer i muskler og skjelett, men er likevel svært utbredt. I 1985 hadde 11 prosent av befolkningen slike sykdommer. Høyt blodtrykk, som mange antakelig ikke oppfatter som egentlig sykdom, var den hjerte- og karsykdom som var mest vanlig. Hjertekrampe (angina pectoris) og åreknuter var også vanlige.
Hjerte- og karsykdom ble mer vanlig blant menn fra 1975 til 1985. Særlig blant menn i pensjonsalder var det en klar økning. Blant kvinner var hjerte- og karsykdom like vanlig i de to årene.

Hjerte- og karsykdom forekommer litt oftere blant kvinner enn blant menn. Det skyldes at de er mer utbredt blant eldre kvinner enn blant eldre menn. Den vesentlig høyere dødelighet av hjerte- og karsykdommer blant menn viser likevel at hjerte- og karsykdommene er alvorligere for menn enn for kvinner.

Ingen endring i utbredelsen av nervøse lidelser

Psykiske lidelser er en av de sider ved folks helse som er vanskeligst å måle. På dette området er det ofte vanskelig å dra grensen mellom det «normale» og det syke. Det er neppe heller tvil om at det er betydelige forskjeller mellom folk når det gjelder å oppfatte ulike psykiske reaksjoner som sykdom.

Det rår derfor også spesielt stor usikkerhet om hvor utbredt psykiske lidelser er. Det er likevel neppe tvil om at det er et vanlig helseproblem. Psykiske lidelser har også ofte betydelige konsekvenser. I 1983 hadde om lag en tredjedel av uførepensjonistene hoveddiagnosen mentale forstyrrelser, og er dermed den klart hyppigste årsak til uførepensjonering.

I 1985 var det seks prosent av befolkningen som oppgav et syketilfelle av typen nervøse lidelser og symptomer. Dette var omtrent uendret fra 1975. Sykdomsgruppen omfatter nevroser og de fleste former for mentale forstyrrelser, og dessuten hodepine, søvnløshet og andre symptomer fra nervesystemet.

Kvinner har oftere nervøse lidelser enn menn. I 1985 oppgav fire prosent av mennene og åtte prosent av kvinnene nervøse lidelser og symptomer. Forskjellen var størst blant de eldre.

Hyppigheten av nervøse lidelser og symptomer øker med alderen som sykeligheten generelt. Blant de yngste hadde fire prosent nervøse lidelser, mens 13 prosent av personene i pensjonsalder hadde slik sykdom.

Figur 3.8
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med nervøse lidelser. 1985. Prosent
Percentage of males and females in different age groups with nervous conditions. 1985.

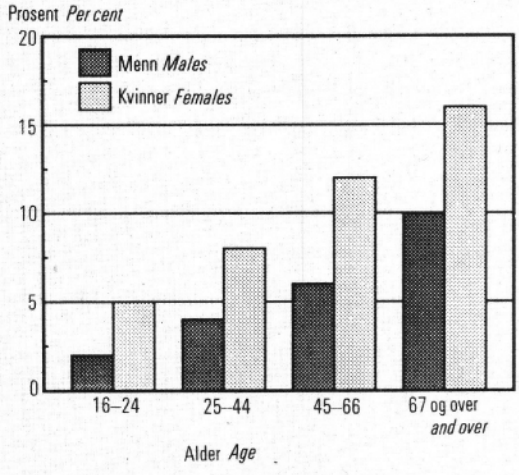

Kilde: Helseundersøkelsen
Source: Health Survey

Kreftdødeligheten har økt for menn, ikke for kvinner

Ondartede svulster er årsak til mer enn hvert femte dødsfall. I aldersgruppen 30–49 år skyldes snaut en tredjedel av alle dødsfall kreft. For kvinner i denne aldersgruppen er kreft den viktigste dødsårsaken, om lag halvparten av dødsfallene skyldes denne sykdommen.

Kreftdødeligheten blant kvinner avtok svakt i alle aldersgrupper fra 1950 til 1970. Siden midten av 1970-tallet har det vært en svak økning, særlig for de eldre aldersgrupper. Blant menn økte dødeligheten av kreft i alle aldersgrupper over 50 år. Særlig i de eldste aldersgruppene var økningen sterk.

Det var dødeligheten av lungekreft som økte sterkest blant menn. Økningen er like stor som økningen i dødeligheten av alle typer kreft under ett. Også blant kvinner har dødeligheten av lungekreft økt de siste tiårene, men vesentlig mindre enn blant menn.

Antall nye krefttilfeller som oppstår i løpet av et år gir et mer aktuelt bilde av hvordan ulike typer kreft utvikler seg enn antallet som dør av kreft. Tall for oppståtte krefttilfelle vil derfor gi et mer aktuelt bilde av virkningen av faktorer som er kreftfremkallende fordi det er kortere tid fra eventuelle påvirkninger til kreft oppstår, enn til eventuell død av kreft. Tall for nye krefttilfeller vil dermed gi et bedre grunnlag for forebyggende arbeid. Dødeligheten av kreft varierer også med krefttype, og endres etter hvert som en utvikler bedre behandlingsmetoder. Det er altså mange grunner

Figur 3.9
Dødelighet av ondartede svulster blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1985. Døde pr. 100 000 innbyggere pr. år
Sex and age specific death rates from malignant neoplasms. 1985. Deaths per 100 000 population per year

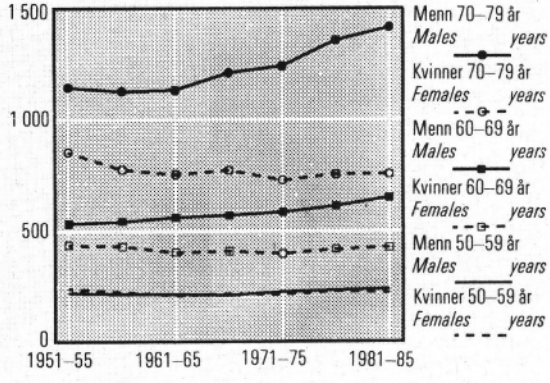

Kilde: NOS Dødsårsaker
Source: NOS Causes of Death

til at dødeligheten av kreft ikke gir noe fullstendig bilde av denne sykdommen.

Mellom 1970 og 1985 økte antallet nye krefttilfeller som oppstod i løpet av et år med ca. 50 prosent for menn og ca. 40 prosent for kvinner. Både for menn og kvinner var det størst økning i antallet nye tilfeller av kreft i åndedrettsorganene. For kvinner utgjør denne kreftformen likevel bare en svært liten del av alle krefttilfellene, fem prosent i 1985. Men også brystkreft, som er en langt mer vanlig kreftform, økte sterkt. Antallet nye tilfeller av brystkreft pr. år økte med om lag 50 prosent mellom 1970 og 1985. Endrete diagnosemetoder og igangsetting av masseundersøkelser påvirker imidlertid også registreringen av nye krefttilfeller.

AIDS – usikker utvikling

Ennå i 1950 stod tuberkulose og andre infeksjonssykdommer for fire prosent av alle dødsfall. 30 år senere var tallet sunket til under en prosent.

Av infeksjonssykdommene er det HIV-infeksjon som øker mest i USA og Europa. Registreringen av HIV-smitte begynte høsten 1986 i Norge. I desember 1987 var det registrert vel 500 HIV-smittede personer. En regner med at en hittil har fått registrert ca. en fjerdedel av de HIV-smittede, og at det i dag finnes 2 000–3 000 HIV-smittede i Norge.

Pr. 1. desember 1988 var det registrert til sammen 98 tilfeller av AIDS i Norge, 58 var døde av sykdommen.

Dette er foreløpig små tall. At sykdommen har fått så stor oppmerksomhet, skyldes dels at det ikke finnes noen effektiv behandling, dels engstelsen for hvor fort HIV-smitten vil spre seg.

Det er svært vanskelig å lage prognoser for spredningen av HIV-smitten. Manglende viten om folks seksualvaner er en viktig usikkerhetsfaktor. Disse vanene påvirkes også i betydelig grad av spredningen av AIDS-sykdommen. Etter at AIDS-sykdommen ble påvist, har det vært en kraftig nedgang i antallet nye kjønnssykdommer, slik som hepatitt B, gonoré og syfilis.

Tre av fire dødsfall blant unge menn skyldes voldsom død

I 1986 døde vel 2 000 personer av ulykker, selvmord eller drap. Voldsomme dødsfall utgjorde altså fem prosent av alle dødsfall. Ulykker og selvmord er de vanligste årsaker til dødsfall blant barn og unge. Blant menn i alderen 15–29 år står ulykker for nesten halvparten og selvmord for nesten fjerdeparten av alle dødsfall. Blant barn under 15 år dør om lag 40 prosent i voldsomme dødsfall, først og fremst i trafikkulykker.

Dødeligheten av ulykker blant menn har gått ned de siste ti år, men nedgangen har ennå ikke ført ulykkesdødeligheten ned på nivået fra begynnelsen av 1960-tallet. Kvinners dødelighet av ulykker har økt svakt men jevnt de siste 20 årene, men fortsatt er menn atskillig mer utsatt for å dø i ulykker enn kvinner.

Over halvparten av alle dødsfall på grunn av ulykker skyldes ulykker i hjemmet, særlig fallulykker er vanlige. De rammer hovedsakelig eldre over 70 år. En femtedel av ulykkesdødsfallene skyldes trafikkulykker med mo-

Figur 3.10
Dødelighet av voldsomme dødsfall blant menn og kvinner 1961–1985. Døde pr. million innbyggere pr. år
Sex specific death rates from violent deaths 1961–1985. Deaths per million population per year

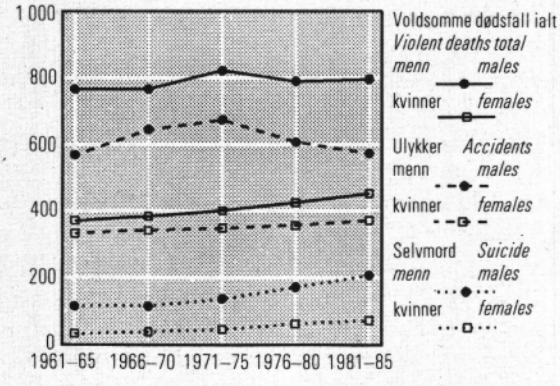

Kilde: NOS Dødsårsaker
Source: NOS Causes of Death

Tabell 3.1
Andelen i ulike yrkesgrupper som var utsatt for arbeidsulykke og gjennomsnittlig antall fraværsdager på grunn av ulykke siste 12 måneder. 1980 og 1985
Percentage in different occupational groups who were injured at work and average number of days absent because of accidents during the last 12 months. 1980 and 1985

	Andelen utsatt for ulykke *Percentage injured in accident*		Fraværsdager *Days absent*	
	1980	1985	1980	1985
	Prosent *Per cent*		Dager *Days*	
Alle *All*	5	5	1,0	1,3
Teknisk, vitenskapelig og humanistisk arbeid, administrasjonsarbeid *Technical, physical science, humanistic and managerial workers*	3	3	0,2	0,9
Kontor- og handelsarbeid *Clerical and sales workers*	2	3	0,4	0,4
Jordbruks-, skogbruks- og fiskearbeid *Agriculture, forestry and fishing*	9	9	2,5	4,1
Transport-, kommunikasjons- og servicearbeid *Transport, communication and service work*	6	5	1,5	0,9
Industri-, bygge- og anleggsarbeid, gruvedrift *Manufacturing work, mining*	11	10	1,5	2,1

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1980. Helseundersøkelsen 1985
Source: Level of Living Survey 1980. Health Survey 1985

torkjøretøy. Bare sju prosent av alle ulykkesdødsfall skyldes arbeidsulykker.

Selvmordshyppigheten blant menn og kvinner har økt de siste par tiår. Særlig blant yngre menn har økningen vært sterk. Selvmordshyppigheten er mer enn dobbelt så stor blant menn som blant kvinner.

100 000 personer ble utsatt for arbeidsulykker i 1985

Vår viten om ulykker som ikke fører til død, er mangelfull. Hjemme- og fritidsulykkene, som er de mest vanlige ulykkene, vet en minst om. Vi har heller ikke noen god oversikt over arbeidsulykker. Til tross for meldeplikt meldes bare en liten del av arbeidsulykkene til Arbeidstilsynet.

Om lag 100 000 personer skades i arbeidsulykker i løpet av et år. Da er bare skader som har ført til legekontakt og/eller fravær fra arbeid tatt med. Disse skadene førte til 2,3 millioner fraværsdager i 1985.

Yrkesaktive var like utsatt for arbeidsulykker i 1985 som i 1980. Resultatene tyder på at antallet fraværsdager på grunn av ulykker har økt på disse fem årene. Dette skyldes bl.a. at fraværet pr. skadet har økt. Økningen har vært på om lag 500 000 dager.

Det er yrkesaktive i industriarbeid og i jordbruk og fiske som er mest utsatt for arbeidsulykker. Om lag ti prosent i disse yrker var utsatt for en arbeidsulykke i løpet av et år.

Veitrafikkulykker er antakelig den typen ulykker som er best registrert. Om lag 11 000 personer ble skadd i veitrafikkulykker i 1987, av disse ble 9 000 lettere skadd. Tallet på skadde i veitrafikkulykker nådde en topp i siste halvdel av 1970-tallet. Fram mot midten av 1980-tallet har antall alvorlig skadde holdt seg omtrent konstant.

Nedsatt funksjonsevne er en av de viktigste konsekvenser av sykdom

En av de viktigste konsekvenser av sykdom for folks velferd er at den hindrer eller hemmer deres aktiviteter. Det kan være midlertidige konsekvenser, f.eks. sykefravær, eller det kan være langvarige konsekvenser i form av arbeidsuførhet, nedsatt førlighet, svaksynthet eller annen funksjonshemning.

Både menneskelig og samfunnsøkonomisk er varig nedsatt arbeidsevne en av de viktigste konsekvensene av sykdom. Ved utgangen av 1986 var det nesten 200 000 uførepensjonister i Norge. Litt over halvparten av disse var kvinner. Åtte prosent av kvinner og sju prosent av menn i alderen 16–66 år mottok uførepensjon. Andelen av befolkningen i alderen 16–66 år som mottok uførepensjon, økte fra 6,1 prosent i 1980 til 7,2 prosent i 1986.

En skal være forsiktig med å tolke dette som et uttrykk for en forverring av helsetilstanden. Hvilke konsekvenser en sykdom har for funksjonsevnen, avhenger

ikke bare av sykdommen, men i høy grad av hva personen gjør og forventes å gjøre. For utviklingen i andelen uførepensjonister vil bl.a. utviklingen i arbeidslivet og på arbeidsmarkedet spille inn.

En tredjedel av de eldre trenger hjelp i det daglige

Folks evne til å klare dagliglivets gjøremål, slik som innkjøp, rengjøring og av- og påkledning, er en viktig side ved folks funksjonsevne. Dette er avgjørende for behovet for omsorgstjenester i samfunnet, både offentlige og private tjenester. Særlig utviklingen i eldres helse og livssituasjon er viktig for dette.

I 1985 hadde ni prosent av den voksne befolkningen utenfor institusjon vansker med å greie ett eller flere daglige gjøremål uten hjelp. En litt større andel kvinner enn menn trengte hjelp. Både for kvinner og menn var det vanligst å ha problemer med renhold av boligen (åtte prosent), men blant kvinner var det også vanlig å ha problemer med å foreta innkjøp (sju prosent). Bare et par prosent av alle voksne hadde problemer med å klare matlaging, av- og påkledning og personlig hygiene.

Hjelpebehovet øker naturlig nok med alderen. Blant personer i alderen 67 år og over trengte en tredjedel hjelp til å utføre slike daglige gjøremål. Dette utgjorde 170 000 personer i 1985 (Helseundersøkelsen 1985). Andelen av befolkningen (16–79 år) som trenger hjelp til daglige gjøremål har holdt seg uendret i 1980-årene (Levekårsundersøkelsene).

Svekket helse har ikke bare konsekvenser for arbeidsliv og dagligliv. Den kan også hemme deltaking i samfunnslivet i bred forstand. Seks prosent av hele befolkningen hadde vansker med å bevege seg i eller ut av boligen. Helseundersøkelsen 1985 viser også at 13 prosent av befolkningen (sju år og over) hadde vansker med å delta i fritidsaktiviteter og foreningsliv på grunn av sykdom. Også her blir problemene større jo eldre en blir. For 37 prosent av de eldre virket sykdom ofte hemmende på fritids- og foreningsaktivitet. Blant personer i alderen 45–66 år var det 18 prosent som var hemmet av sykdom på denne måten.

ULIKHETER I HELSE

Forskjeller i levekår og levevaner mellom ulike befolkningsgrupper vil over tid føre til forskjeller i helsetilstanden. Store forskjeller i helsetilstand mellom f.eks. ulike regioner eller ulike sosioøkonomiske grupper er et problem. Verdens helseorganisasjon har målsettinger om å redusere store ulikheter i helse.

Høy dødelighet i Finnmark

I noen få fylker avviker dødeligheten vesentlig fra dødeligheten i hele landet. I Finnmark er dødeligheten høy både for kvinner og menn. Blant menn er dødeligheten her 22 prosent høyere enn landsgjennomsnittet. Dødeligheten av hjerte- og karsykdommer er imidlertid avtagende i Finnmark, særlig for menn. Dødeligheten er også høy blant menn i Oslo. Særlig lav dødelighet har Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal.

Figur 3.11
Regional dødelighet blant menn og kvinner. Standardiserte rater. 1981–85. Hele landet = 100
Sex specific regional mortality. Standardized rates. The whole country = 100

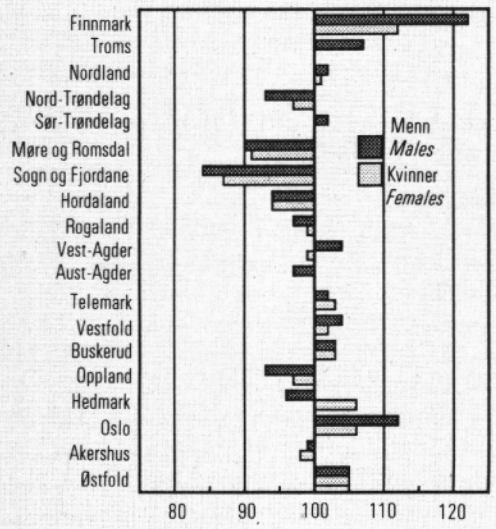

Kilde: NOS Regional dødelighet
Source: NOS Regional Mortality

Det er i første rekke dødeligheten av hjerte- og karsykdommer som fører til at dødeligheten i Finnmark og de to vestlandsfylkene avviker fra dødeligheten i landet som helhet.

Ikke bare dødeligheten av hjerte- og karsykdommer, også sykeligheten av disse sykdommer synes å ha gått ned i Nord-Norge. Andelen med hjerte- og karsykdom gikk ned fra 13 prosent i 1975 til ti prosent i 1985 (Helseundersøkelsene). Nord-Norge er den eneste landsdelen der hjerte- og karsykdommer er blitt mindre vanlige.

Risikoen for å få kreft er størst i Oslo

Kreft oppfattes kanskje i enda høyere grad enn hjerte- og karlidelser som en indikator på folks levekår og levevaner.

Både for menn og kvinner skiller Oslo seg klart fra de øvrige fylkene når det gjelder nye tilfelle av ondartede svulster. Selv når en tar hensyn til alderssammensetningen i fylkene, var antallet nye tilfelle pr. 100 000 personer 20 prosent høyere i Oslo enn i landet som helhet på begynnelsen av 1980-tallet.

Færrest nye krefttilfeller var det i Hedmark og i Oppland. Blant menn var hyppigheten der 16–18 prosent lavere enn landsgjennomsnittet. Finnmark var det fylket der kvinner hadde minst risiko for kreft.

Størst dødelighet blant sjøfolk og hotell- og restaurantarbeidere

Forskjellige levekår og levevaner i de ulike grupper av yrkesaktive skaper fortsatt forskjeller i dødelighet og sykelighet. Blant annet er forskjeller i arbeidsmiljø viktig for dødeligheten.

Undersøkelser av dødeligheten blant personer som var yrkesaktive i 1970 viser klare forskjeller. Forskjellene i dødelighet er størst for menn.

Sjømenn og hotell- og restaurantarbeidere hadde størst dødelighet. Dødeligheten i disse to gruppene var henholdsvis 60 og 40 prosent høyere enn dødeligheten blant alle yrkesaktive menn. Lærere, ingeniører, gardbrukere og skogsarbeidere hadde lavest dødelighet.

De største forskjellene i dødelighet mellom yrkesgruppene finner en når det gjelder voldsomme dødsfall. Sjømenn hadde tre ganger så stor risiko for å dø i voldsomme dødsfall som yrkesaktive menn totalt.

Tabell 3.2
Andelen personer i ulike landsdeler med hjerte- og karsykdommer. 1975 og 1985. Prosent
Percentage of persons in different regions with cardiovascular diseases. 1975 and 1985

	1975	1985
Hele landet *The whole country*	10	11
Oslo og Akershus	9	11
Østlandet ellers	10	11
Agder og Rogaland	9	10
Vestlandet	8	10
Trøndelag	11	14
Nord-Norge	13	10

Kilde: Helseundersøkelsene
Source: Health Surveys

Figur 3.12
Dødelighet 1970–1980 blant utvalgte grupper yrkesaktive menn 20–69 år i 1970. Standardiserte rater. Alle yrkesaktive menn = 100
Mortality 1970–1980 in selected groups of economically active males aged 20–69 in 1970. Standardized rates. All economically active males = 100

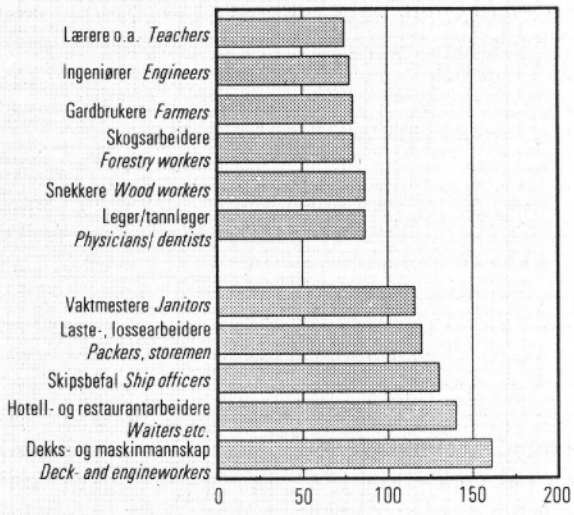

Kilde: Kristofersen 1986
Source: Kristofersen 1986

Tabell 3.3
Andelen yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper som har langvarig sykdom og sykdom med betydelige konsekvenser. 1987. Prosent
Percentage of economically active persons in different socio-economic groups with chronic illness and with chronic illness with major consequences. 1987

	Arbeidere *Workers*		Funksjonærer *Salaried employees*			Gard-brukere og fiskere *Farmers and fishermen*	Andre selv-stendige *Other self-employed*
	Ufaglærte *Unskilled*	Faglærte *Skilled*	Lavere nivå *Lower level*	Mellom-nivå *Mean level*	Høyere nivå *Higher level*		
Andelen med *Percentage with*							
– langvarig sykdom *chronic illness*	53	47	48	42	40	53	52
– langvarig sykdom med betydelige konsekvenser *chronic illness with major consequences*	17	19	16	11	11	18	16

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Minst sykelighet blant høyere funksjonærer

Også når det gjelder sykelighet er det forskjeller mellom ulike sosioøkonomiske grupper. Det er flest med langvarig sykdom blant ufaglærte arbeidere, færrest blant funksjonærer på høyere nivåer.

Forskjellene mellom gruppene er relativt sett enda større når en ser på mer alvorlig sykdom. Selv om gjennomsnittsalderen er høyest blant funksjonærer på høyere nivåer, har disse klart lavere sykelighet enn andre yrkesaktive. Gardbrukere og fiskere har høy gjennomsnittsalder, men her er også sykeligheten høy.

HELSE OG LIVSSTIL

Betydningen av folks levevaner for helsen blir stadig framhevet. Det gjelder røyking, mosjon, kosthold og bruk av alkohol. Dette er imidlertid langt fra de eneste faktorer som påvirker helsen. Faktorer som kjemisk miljø, miljøforurensninger, trafikk- og arbeidsmiljø er noen blant en rekke andre forhold som også er viktige.

Stadig færre menn røyker

Andelen menn som er dagligrøykere gikk ned fra 51 prosent i 1973 til 39 prosent i 1986. Blant kvinner var derimot andelen dagligrøykere omtrent uendret i denne perioden. I 1986 var 31 prosent av kvinnene dagligrøykere. Blant de yngste har det imidlertid blitt færre dagligrøykere både blant menn og kvinner. På midten av 1970-tallet var vel 40 prosent av de yngste dagligrøykere, ti år senere gjaldt dette om lag 30 prosent.

Den lavere andel dagligrøykere blant kvinner skyldes at det er mye mindre vanlig å røyke blant eldre kvinner enn blant eldre menn. Blant yngre kvinner derimot er det omtrent like vanlig å røyke som blant yngre menn.

Det totale tobakksforbruket nådde en topp rundt 1970 med vel to kg i året pr. innbygger over 14 år. Omkring 1985 var det årlige forbruket pr. innbygger gått ned til vel 1,8 kg. Sigarettforbruket pr. røyker har imidlertid økt jevnt siden midten av 1970-tallet. I 1986 røykte dagligrøykende menn i gjennomsnitt 15 sigaretter pr. dag, kvinner 13 sigaretter.

Alkoholforbruket er stabilt

Når en ser på det registrerte alkoholforbruket har forbruket pr. innbygger siden midten av 1970-tallet holdt seg stabilt. I 1987 var det årlige forbruket 5,4 liter ren alkohol pr. innbygger over 14 år. Det ikke-registrerte forbruk i form av privat import, smugling og hjemmebrenning gjør det vanskelig å anslå det faktiske alkoholforbruket. Statens Institutt for Alkoholforskning anslår at det ikke-registrerte forbruket utgjør 20–25 prosent av det registrerte. I så fall er det årlige faktiske forbruket ca. sju liter ren alkohol pr. innbygger over 14 år. Det tilsvarer vel 20 flasker brennevin.

Siden 1973 er det mulig å sammenlikne tall for års-

Figur 3.13
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er dagligrøykere. 1976 og 1986. Prosent
Percentage of males and females in different age groups who are daily smokers. 1976 and 1986

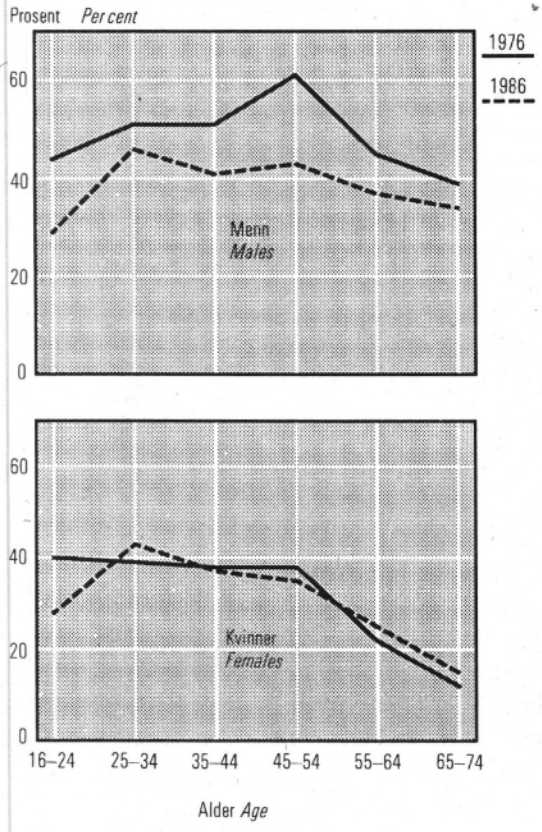

Kilde: Statens tobakkskaderåd
Source: National Council on Smoking and Health

Figur 3.14
Alkoholkonsum blant menn og kvinner. 1973, 1979 og 1985. Liter ren alkohol pr. år
Consumption of alcohol among males and females. 1973, 1979 and 1985. Litre of pure alcohol per year

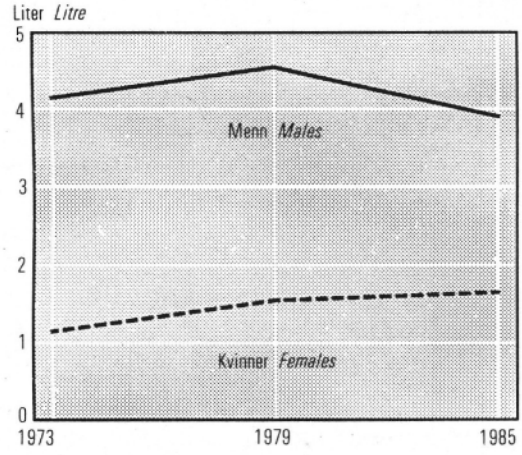

Kilde: Statens Institutt for Alkohol- og narkotikaforskning
Source: National Institute for Alcohol and Drugs Research

konsumet av alkohol fra offisielt registrert salg med den alkoholmengde folk oppgir i intervjuundersøkelser at de drikker. Ved slike undersøkelser får en registrert noe mer enn halvparten av det forbruket som registreres offisielt. Likevel gir tall fra intervjuundersøkelser sannsynligvis et godt bilde av endringer over tid, og av relative forskjeller mellom ulike grupper av befolkningen. Intervjuundersøkelser viser at både kvinner og menn økte sitt alkoholforbruk (omregnet til ren alkohol) i perioden 1973 til 1979. Prosentvis var det kvinnene som økte sitt forbruk mest, men regnet i kvantum ren alkohol var økningen litt større blant menn. Fra 1979 til 1985 har derimot forbruket blant menn avtatt betydelig, mens kvinnenes forbruk har fortsatt å stige, om enn i noe svakere grad enn før. Menns og kvinners alkoholforbruk har blitt mer likt de siste årene. Det er en klar tendens til utjevning innen alle aldersgrupper. Likevel drikker kvinner fremdeles i gjennomsnitt noe under halvparten så mye alkohol som menn. I 1973 drakk menn i gjennomsnitt 3,6 ganger så mye som kvinner, i 1979 2,9 ganger så mye og i 1985 2,4 ganger så mye (Nordlund 1986).

I 1985 hadde en fjerdedel av befolkningen over 15 år ikke drukket alkohol siste året. Denne andelen har holdt seg konstant det siste tiåret.

Sju prosent av mennene og tre prosent av kvinnene brukte alkohol svarende til fem halvflasker øl, én flaske svakvin, 1/2 flaske sterkvin eller 1/4 flaske brennevin omtrent hver uke eller oftere. Unge menn hadde oftest (12 prosent) et slikt forbruk.

Figur 3.15
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som hadde drukket alkohol siste år. 1985. Prosent
Percentage of males and females in different age groups who had used alcohol last year. 1985.

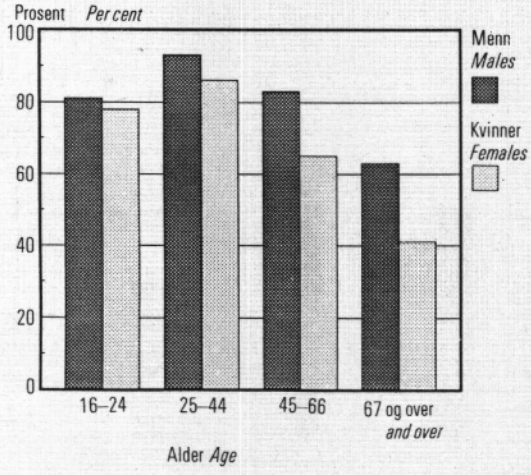

Kilde: Helseundersøkelsen
Source: Health Survey

Kostholdet endrer seg langsomt

Et fettfattig, fiberrikt kosthold blir anbefalt av ernæringseksperter. Det har vært en svak nedgang i fettinnholdet i kosten siden 1975. Fettinnholdet er likevel fortsatt noe høyere enn det som blir anbefalt. Fordelingen på flerumettet og mettet fett er også viktig. Denne fordelingen har holdt seg konstant de siste ti årene.

Kvinner har et magrere kosthold enn menn. Helseundersøkelsen 1985 viser at det var litt vanligere for menn enn for kvinner å bruke helmelk og smør eller vanlig margarin. Både for menn og kvinner var det mye vanligere å bruke slike fetttyper i eldre enn i yngre aldersgrupper.

Fiberinnholdet i kosten gikk ned etter siste krig. Denne nedgangen har nå stoppet opp. Omtrent halvparten av kostfibrene kommer fra kornprodukter, og slik har det vært de siste ti årene, men vi spiser nå mer grønnsaker, frukt og bær enn før. Poteter har fått redusert sin betydning som kilde for kostfiber.

Det er litt mer vanlig blant kvinner enn blant menn å spise frukt og grønnsaker (Helseundersøkelsen 1985).

RESSURSER I HELSETJENESTEN

Realvekst i det vi bruker til helseformål

I 1986 brukte det norske samfunn, dvs. privat og offentlig sektor, 35 milliarder kroner til helseformål, eller ca. 8 500 kroner pr. innbygger. Regner en i prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP) – det som skapes i hele Norge i løpet av ett år – brukte vi 6,8 prosent til helseformål i 1986. Denne andelen har holdt seg omtrent uendret de siste ti årene. Sett i forhold til BNP bruker vi altså ikke mer til helse nå enn for ti år siden. Det har imidlertid vært en reell økning i bruttonasjonalproduktet i disse årene. Det har derfor også vært en reell økning på om lag tre prosent pr. år i det vi bruker til helseformål.

I 1986 brukte det offentlige 25 milliarder kroner til helseformål. Av det totale beløp det offentlige brukte i 1986, ble 23 prosent brukt til helseformål. Til sammenlikning gikk 26 prosent av det offentlige forbruk til undervisning og 15 prosent til forsvar. Det offentlige forbruk omfatter i det vesentlige lønnskostnader og utgifter til varer og tjenester. Det omfatter ikke offentlige utgifter som investeringer og kontantoverføringer. I løpet av de siste ti år har en økende del av det offentlige forbruk gått til helsevesenet. I 1976 gikk 19 prosent av det samlede offentlige forbruk til dette.

Det alt vesentlige av det som det offentlige bruker til helseformål går til helsetjenesten i kommuner og fylkeskommuner. Bare en liten del av helsetjenesten drives av staten.

Den største delen av det offentliges utgifter til helsetjenesten er utgifter til institusjonshelsetjenesten, altså vanlige sykehus, sykehjem, psykiatriske institusjoner og institusjoner for psykisk utviklingshemmede. Det er anslått at dette utgjør tre fjerdedeler av det totale beløp det offentlige bruker til helseformål.

En av ti yrkesaktive er sysselsatt i helsesektoren

Helsesektoren sysselsetter en betydelig del av de yrkesaktive. Dette gjelder særlig for kvinner. I 1986 var snaut 200 000 personer sysselsatt i helsetjenesten, det er nær ti prosent av alle sysselsatte. Helsesektoren er en særlig viktig arbeidsplass for kvinner, den sysselsat-

te 18 prosent av yrkesaktive kvinner i 1986.

Selv om antall sysselsatte har økt ganske betydelig på 1980-tallet – fra 1980 til 1986 var økningen sju prosent – økte antallet ansatte i helsesektoren enda mer, nemlig med 20 prosent.

I 1985 arbeidet det om lag 80 000 leger, tannleger, fysioterapeuter, syke- og hjelpepleiere i helsetjenesten. Helsepersonell i administrasjon og undervisning er da ikke regnet med. Av disse 80 000 arbeidet 80 prosent i helseinstitusjoner. Vel ti prosent var leger.

Sterk økning i antallet sykehjemsplasser må til for å holde tritt med det økte antall eldre

Institusjonshelsetjenesten omfatter vanlige (somatiske) sykehus og sykehjem, psykiatriske institusjoner, institusjoner for psykisk utviklingshemmede og for narkomane og alkoholikere. Institusjonshelsetjenesten er klart den tyngste delen av helsetjenesten både når det gjelder kostnader og sysselsatte.

Antallet plasser i helseinstitusjoner har holdt seg omtrent uendret på 1980-tallet. I 1987 var det 66 000 plasser. Det har likevel vært betydelige endringer i sammensetningen av institusjonsplasser. I løpet av de siste ti år har det vært en kraftig vekst i sykehjemsplasser. Det meste av denne veksten kom på slutten av 1970-tallet. Antall plasser i somatiske sykehjem økte fra 20 000 i 1975 til 31 000 i 1986. Antall plasser ved somatiske sykehus har i denne perioden gått ned med vel ti prosent, mens antall plasser ved psykiatriske institusjoner er redusert med hele 28 prosent. Nedgangen ved de psykiatriske sykehusene henger i noen grad sammen med at det tidligere ble regnet med plasser som ikke var i drift, men det har også foregått en bevisst nedbygging av antall plasser ved de psykiatriske sykehusene.

I forhold til folketallet var det 49 plasser pr. 1 000 innbyggere i somatiske sykehus i 1986, mot 55 plasser i 1980. Samtidig økte sykehjemsplassene fra 67 til 74 pr. 10 000 innbyggere. Regnet i forhold til befolkningen 70 år og eldre var tallet på sykehjemsplasser uendret. Det er først og fremst de eldste som bruker sykehjem. Regner en antall plasser i forhold til befolkningen 80 år og eldre, gikk tallet på plasser litt ned, fra 227 plasser i 1980 til 212 plasser i 1986 pr. 1 000 personer 80 år og over.

Figur 3.16
Antallet plasser i ulike typer helseinstitusjoner. 1975, 1980 og 1986
Number of beds in different types of health institutions. 1975, 1980 and 1986

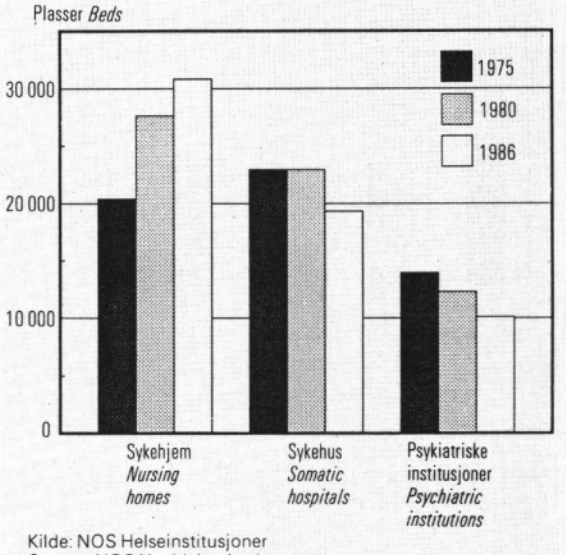

Kilde: NOS Helseinstitusjoner
Source: NOS Health Institutions

Flere behandles tross færre plasser i somatiske sykehus

Ved somatiske sykehus behandlet en i 1986 645 000 pasienter. I 1980 ble knapt 600 000 pasienter behandlet. Til tross for en viss nedgang i antallet plasser ved somatiske sykehus har antall behandlinger økt. Dette skyldes først og fremst at den gjennomsnittlige liggetiden ved somatiske sykehus har gått ned fra 11 til 9 døgn.

Sterkest økning i helsepersonell utenfor institusjon

En ny lov om helsetjenesten i kommunene trådte i kraft i 1984. Etter denne loven skal hver kommune sørge for nødvendig helsetjeneste for alle som bor der. Helsetjenesten skal omfatte forebyggende helsearbeid, behandling av sykdom og pleie og omsorg utenfor institusjon, herunder hjemmehjelp og hjemmesykepleie. Formålet

med loven var bl.a. å styrke primærhelsetjenesten. Loven gir også kommunene betydelig frihet til å dimensjonere størrelsen av helsetjenesten totalt så vel som av de ulike deler av helsetjenesten.

Fra 1981 til 1985 økte tallet på leger, sykepleiere og hjelpepleiere som arbeidet i helsetjenesten utenfor institusjon med om lag en tredjedel, mens økningen for de samme yrkesgrupper i institusjon var om lag en femtedel.

Bedre tall for personellressursene i helsetjenesten utenfor institusjon får en ved å regne antall årsverk og ikke bare antall sysselsatte. Kommunehelsestatistikken gir tall for årsverk, men bare fra og med 1985.

I 1987 utførte leger i kommunehelsetjenesten 3 000 årsverk. Det betyr at det i gjennomsnitt var 1 400 personer for hver lege i kommunehelsetjenesten. I 1987 ble det utført 2 500 og 6 000 årsverk av henholdsvis fysioterapeuter og syke- og hjelpepleiere i kommunehelsetjenesten.

Færrest innbyggere pr. lege i Finnmark og Oslo

Det er viktig å sikre et tilstrekkelig tilbud av helsetjenester uansett hvor folk bor. Det er imidlertid vanskelig å foreta sammenlikninger av hvor godt helsetjenestetilbudet er i ulike områder.

Det er vanlig å sammenlikne antall innbyggere pr. lege, sykepleier m.v. I Finnmark og Oslo var det vel 1 000 innbyggere pr. lege i kommunehelsetjenesten i 1987, mens Rogaland, Hordaland og Sør-Trøndelag hadde om lag 1 600 innbyggere pr. lege.

Helsetjenester fra sykehusenes poliklinikker og fra sykehusleger i legevakttjeneste inngår imidlertid ikke i tallene. Det er også klart at en ikke uten videre kan sammenlikne det å drive helsetjeneste i de store byene og i spredtbygde kommuner. Det er derfor ikke grunnlag for å si at primærhelsetjenesten i Finnmark er like godt utbygd som i Oslo.

Antallet ubesatte stillinger gir et annet bilde av helsetjenestetilbudet i kommunene. Det var flest ubesatte legestillinger i kommunehelsetjenesten i Nord-Norge. Ved utgangen av 1986 var 13 prosent av legestillingene og 19 prosent av fysioterapeutstillingene ubesatt. I landet som helhet var fem prosent av stillingene ubesatt i begge stillingsgruppene.

Tabell 3.4
Personell i kommunalhelsetjenesten. Innbyggere pr. årsverk. Fylke. 1987
Personell in municipal health service. Inhabitants per man-year. County. 1987

	Leger[1] *Physicians[1]*	Fysioterapeuter *Physiotherapists*	Sykepleiere *Nurses*	Hjelpepleiere *Auxiliary nurses*
Hele landet *The whole country*	1 390	1 681	977	2 380
Østfold	1 536	1 840	1 161	2 230
Akershus	1 535	1 415	1 049	4 527
Oslo	1 097	1 035	857	1 760
Hedmark	1 428	1 555	1 001	1 970
Oppland	1 266	1 501	995	1 919
Buskerud	1 489	1 414	1 091	2 728
Vestfold	1 553	1 475	1 067	2 977
Telemark	1 318	2 100	1 224	1 595
Aust-Agder	1 350	2 000	876	3 534
Vest-Agder	1 345	1 776	1 091	2 906
Rogaland	1 617	2 690	925	3 329
Hordaland	1 600	1 805	959	2 723
Sogn og Fjordane	1 317	2 249	1 004	2 161
Møre og Romsdal	1 280	2 095	992	2 725
Sør-Trøndelag	1 617	2 361	978	2 246
Nord-Trøndelag	1 479	2 248	808	2 944
Nordland	1 329	2 087	976	1 766
Troms	1 223	1 657	870	1 820
Finnmark	1 020	2 068	754	2 023

[1] Ikke medregnet turnuskandidater
[1] *Trainees are not included*

Kilde: Kommunehelsetjenesten. Årsstatistikk for 1987
Source: Municipal Health Service. Yearly Statistics 1987

Mye tyder også på større utskiftning av helsepersonell i Nord-Norge enn i resten av landet. I 1986 var 27 prosent av legene i kommunehelsetjenesten i Finnmark turnuskandidater, sammenliknet med sju prosent på landsbasis.

Hjemmehjelp og hjemmesykepleie er best utbygd i Nord-Norge

Kommunene har også ansvaret for hjemmesykepleie og hjemmehjelp. Sykehjemmene er fra 1988 overført fra fylkeskommunene til kommunene.

Vel 100 000 personer fikk behandling av hjemmesykepleiere i 1987. De aller fleste var eldre. Blant personer i aldrene 67–79 år fikk ti prosent behandling, mens 27

prosent av de eldste (80 år og over) fikk behandling. Hver behandlet pasient fikk i gjennomsnitt 60 besøk av hjemmesykepleier i året.

Vel 115 000 husholdninger fikk hjemmehjelp i 1986. Dette var stort sett husholdninger med alderpensjonister eller uføre. I gjennomsnitt fikk disse husholdningene hjemmehjelp 160 timer i året. Vel 38 000 hjemmehjelpere arbeidet i kommunene i 1986.

En analyse av eldreomsorgen i 1985/86 konkluderer med at den hjemmebaserte omsorg er relativt godt utbygd i Nord-Norge. Det er relativt mange besøk i hjemmesykepleien, men få besøk pr. behandlet pasient i Nord-Norge. Nord-Norge hadde også flest timeverk pr. hjem i hjemmehjelpen. Dette gir seg også utslag i et relativt høyt utgiftsnivå på hjemmehjelps- og hjemmesykepleietjenesten (Hammervold 1988).

BRUK AV HELSETJENESTEN

Det er viktig for befolkningenes velferd hvor mye ressurser som settes inn i helsetjenesten, og hvordan ressursene fordeles, både mellom helsetjenestene i og utenfor institusjoner og mellom ulike geografiske områder osv. Men minst like viktig er det hvordan disse ressursene blir brukt. Vi vet imidlertid vesentlig mindre om hvordan befolkningen bruker de ulike helsetjenestene enn om hva som brukes av ressurser i helsetjenesten. Det blir i stadig større grad nødvendig å prioritere hva ressursene i helsetjenesten skal brukes til. De medisinske muligheter for behandling overstiger nå klart de økonomiske muligheter. Kunnskap om bruk av helsetjenesten blir derfor stadig mer nødvendig.

Et viktig spørsmål i forbindelse med bruken av helsetjenester er om det finnes hindringer av ulike typer som fører til at bruken av helsetjenester i ulike befolkningsgrupper ikke er i samsvar med behovet for slike tjenester. Særlig blir geografiske ulikheter i bruken av visse helsetjenester mye diskutert.

13 millioner legekontakter pr. år ved sykdom

I 1985 hadde vi i gjennomsnitt ni kontakter i året med helsetjenesten på grunn av sykdom. Dette omfatter alle typer av kontakter: med lege, fysioterapeut, sykepleier, psykolog, kiropraktor, homøopat m.v., men ikke innleggelser på sykehus. Vi hadde 3,1 besøkskontakter i året med allmennlege eller privatpraktiserende spesialist. Dette tallet var omtrent uendret fra 1975. Til tross for en viss økning i tallet på leger i primærhelsetjenesten har ikke dette ført til noen økning i antall legekontakter.

Bruken av legetjenester synes likevel å ha endret seg sterkt i perioden. Mens menn hadde nesten like mange legekontakter i 1975 som kvinner, hadde kvinnene én kontakt mer i året enn menn i 1985.

Telefonkonsultasjoner med lege på grunn av syk-

Tabell 3.5
Bruk av noen helsetjenester på grunn av sykdom. 1975 og 1985. Kontakter pr. år
Utilization of some health services because of illness. 1975 and 1985. Contacts per year

	1975			1985		
	Alle *All*	Menn *Males*	Kvinner *Females*	Alle *All*	Menn *Males*	Kvinner *Females*
Besøk hos/av primærlege, privatpraktiserende spesialist *Consultation at/by general practitioner, practising specialist*	3,1	3,1	3,2	3,1	2,6	3,6
Telefonkonsultasjon med lege *Telephone consultation with physician*	0,5	0,4	0,5	1,1	1,0	1,3
Besøk hos lege på sykehus, poliklinikk *Consultation with physician at hospital, policlinic*	0,5	0,5	0,6	0,5	0,4	0,7
Besøk hos/av fysioterapeut *Consultation at/by physiotherapist*	0,7	0,6	0,8	1,3	1,1	1,5

Kilde: Helseundersøkelsene
Source: Health Surveys

dom er blitt fordoblet i løpet av de siste ti årene. I 1985 hadde hver av oss i gjennomsnitt én slik kontakt pr. år.

Kontakter med fysioterapeut er også blitt nesten fordoblet i denne perioden. Vi hadde 1,3 slike kontakter pr. år i 1985.

Færrest legekontakter på Sør- og Vestlandet

Det blir lagt vekt på at folk skal ha lik tilgang til helsetjenesten uansett hvor de bor. Det er fortsatt betydelige variasjoner i bruken av legetjenester mellom landsdeler. Forbruket av legetjenester totalt, både telefonkonsultasjoner, kontakt med allmennleger, privatpraktiserende spesialister og leger på sykehus (uten å være innlagt), var minst i Agder og Rogaland og på Vestlandet. Her var det snaut fire kontakter i året på grunn av sykdom. I Trøndelag og Nord-Norge var det fem slike kontakter i året, mens Oslo og Akershus hadde det høyeste antall kontakter, 5,5 i året.

Dette mønsteret har endret seg siden 1975. Da var antallet slike kontakter klart lavere i Trøndelag og særlig i Nord-Norge enn i landet ellers.

Forbruket av helsetjenester må ses i forhold til behovet. I områder med en eldre og/eller sykere befolkning må en også vente flere kontakter med lege. Vi har ikke kunnet undersøke om forbruket av helsetjenester i de ulike landsdeler varierer i samsvar med behovet. Tallene tyder likevel på at forbruket av helsetjenester i de ulike landsdeler er mer i overensstemmelse med behovet i 1985 enn i 1975. I 1985 var forbruket lavest i de landsdeler som hadde best helse ifølge de fleste helsemål. I 1975 var forbruket lavest i Nord-Norge, men befolkningen der hadde ikke best helsetilstand.

Reisetiden til legekontor er blitt redusert

Undersøkelser tyder på at reisetiden til lege må være svært lang før den virker inn på antallet kontakter med lege. Folk flest bor nokså nær legekontor, og gjennomsnittlig reisetid til legekontor er omtrent den samme i de ulike landsdeler. Gjennomsnittlig reisetid til legekontor var 12 minutter for hele landet. Vestlandet og Nord-Norge hadde lengst gjennomsnittlig reisetid til legekontor, 15 minutter.

Andelen av befolkningen med minst 1/2 times reisetid til legekontor er blitt redusert fra 13 prosent i 1975 til 8 prosent i 1985. I 1985 var det 14 prosent på Vestlandet og 12 prosent i Nord-Norge som hadde så lang reisetid. I 1975 gjaldt dette 19 prosent på Vestlandet og 24 prosent i Nord-Norge.

Det er færrest i Nord-Norge som har fast lege

At folk har en fast lege å gå til, anses av mange som en kvalitet ved helsetjenesten. I 1985 var det 54 prosent av hele befolkningen som hadde en fast lege som de pleide å gå til. På Østlandet utenom Oslo og Akershus var det to tredjedeler som hadde fast lege. Det var færrest i NordNorge. Bare 36 prosent hadde her en fast lege. Dette tyder igjen på hyppig utskiftning av leger i Nord-Norge.

Paul Inge Severeide

4. Utdanning

UTDANNING OG LEVEKÅR

Begrepet utdanning sidestilles ofte med den formelle opplæring innenfor det organiserte skoleverket. Men kunnskapstilegnelse skjer også andre steder. I vid forstand er utdanning en fellesbetegnelse på formidling av kunnskap, ferdigheter og holdninger. Slik formidling foregår nær sagt i enhver form for mellommenneskelig kontakt; i hjemmet, på skolen, på arbeidet osv. Den mer indirekte læringen utenfor det organiserte skolesystemet inngår også i den totale kunnskapstilegnelsen.

Her vil vi likevel beskrive det ordinære skolesystemet og den organiserte voksenopplæringen. Vi viser hva slags skolegang befolkningen har gjennomført eller er i ferd med å gjennomføre. Hva som faktisk er overført av kunnskap, kan vi vanskelig måle, heller ikke hvor godt denne kunnskapen er tilpasset samfunnet og den enkelte.

Utdanning er et gode både for samfunnet og for den enkelte

Det er viktig for samfunnet at folk tilegner seg de kunnskaper og ferdigheter som er nødvendig for å holde vedlike og utvikle de ulike samfunnsfunksjoner. I et komplisert og stadig mer spesialisert samfunn må utdanningssystemet være fleksibelt og mangfoldig slik at de mange og ulike spesialfunksjoner kan dekkes. Ubalanse mellom behov for og tilbud av kompetanse kan skape stagnasjon og tilbakegang.

Gjennom skolen formidles ikke bare ren kunnskap, men også bestemte verdiforestillinger, tenkemåter og fortrolighet med kultur og samfunnssystem. På den måten kan skolen bidra til å ivareta det bestående samfunn. Er det stor grad av enighet om normer og verdier, vil skolens rolle være relativt konfliktløs. Har vi derimot et samfunn der motsetningene er dype og de kulturelle forskjellene store, vil skolens rolle bli gjenstand for større meningsbrytninger (Haavaldsrud og Hartvigsen Hamran 1983).

I Norge vil skolens rolle sjelden bli gjenstand for alvorlige meningskonflikter fordi vi har relativt stor grad av kulturell likhet. Selv om vi har hatt mange og til dels heftige skoledebatter, har det sjelden vært store motsetninger i grunnleggende skolepolitiske spørsmål. Utviklingen har heller vært preget av enighet enn av konflikt.

Den viktigste siden ved utdanning for den enkelte er de klare fordelingsvirkninger med hensyn til hva en får av andre levekårsgoder. Innenfor de fleste av de velferdsområder som er beskrevet i de andre kapitlene i *Sosialt utsyn*, vil vi finne klare forskjeller etter utdanningsbakgrunn. Utdanning påvirker bl.a. den status en oppnår i yrkeslivet, dessuten inntekt og arbeidsforhold.

Utdanning og kunnskap er både et middel til å nå andre mål og et mål i seg selv. Den kan være et ledd i den enkeltes utvikling og selvrealisering. Utdanning vil ofte ha positiv virkning på personlige egenskaper som tiltro til egne krefter og evne til å styre eget liv. Disse egenskapene er igjen viktige betingelser for deltaking i politikk og organisasjonsliv.

Mikael Anderson/Samfoto

Er utdanning like viktig i dag som før?

Sammenhengen mellom utdanning og annen velferd vil kunne endre seg over tid. Vedtak om lønn og arbeidstid kan f.eks. redusere fordelene ved lang utdanning. På samme måte vil etterspørselen etter bestemte typer utdanninger og antall personer som tar bestemte utdanninger, ha betydning for de fordelene en utdanning gir.

Det er likevel lite som tyder på at utdanningens betydning er blitt mindre etter som utdanningsnivået i befolkningen totalt sett har økt. Snarere er det motsatte tilfellet. Kunnskap og kompetanse blir stadig viktigere som innsatsfaktor i arbeidslivet. Konkurransen om det mest attraktive arbeidet er stor. I denne kampen vil personer med lav utdanning komme dårligst ut.

Figur 4.1
Offentlige utgifter til utdanning etter formål. 1986. Prosent
Public expenses for education by purpose. 1986. Per cent

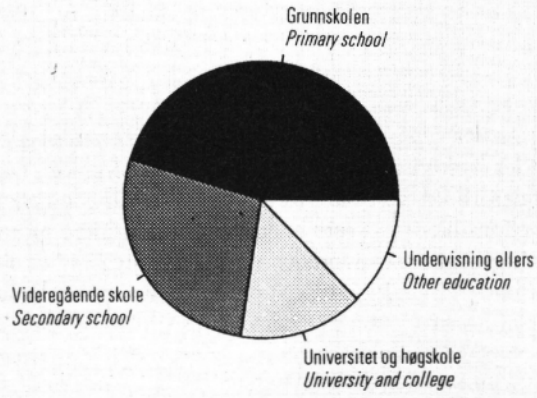

Kilde: NOS Nasjonalregnskap
Source: NOS National Accounts

RESSURSER TIL UTDANNINGSFORMÅL

I Norge er utdanningssektoren i overveiende grad offentlig. Den er underlagt direkte politisk styring fra statlige, fylkeskommunale og kommunale myndigheter. Private skoler er tillatt, men de er relativt få og får en vesentlig del av sine utgifter dekket gjennom offentlige bevilgninger.

Utdanningssystemet er en svært omfattende og ressurskrevende virksomhet. Kapitalinnsatsen i form av bygninger og materiell er stor, og tallet på sysselsatte er høyt. Målt som andel av bruttonasjonalproduktet økte ressursene til utdanningsformål fra to prosent i 1949 til rundt fem prosent i 1985. Dette omfatter ikke investeringer i utdanningssektoren. Sammenliknet med de andre nordiske landene ligger vi på samme nivå som Finland, men etter både Danmark og Sverige der andelen er vel seks prosent.

I 1986 var de offentlige nettoutgifter til utdanningsformål, medregnet investeringer, ca. 33 milliarder kroner, eller ca. 7 900 kroner pr. innbygger. Dette utgjør nesten 13 prosent av det offentliges totale utgifter.

Andelen har holdt seg noenlunde stabil på 1980-tallet, og er noe lavere enn utgiftene til helsesektoren. Grunnskolen står for nesten halvparten av utgiftene, men i forhold til antall personer under utdanning går mest til universitetene.

I Norge er det relativt store forskjeller i utgifter pr. elev mellom fylkene. I 1986 var f.eks. de kommunale driftsutgifter til grunnskolene i Finnmark om lag 34 000 kroner pr. elev, mens utgiftene for landsgjennomsnittet var i underkant av 25 000 kroner. Disse variasjonene henger sammen med spredt bosetningsmønster og desentralisert skolesystem. Mange frykter at innføringen av det nye inntektssystemet for kommunene kan komme til å skape økende ulikhet i utdanningstilbud mellom kommunene (se innledningskapitlet).

Over 80 000 lærere

I skoleåret 1986/87 var det tilsatt om lag 58 000 lærere i hel undervisningsstilling, og vel 25 000 som timelærere. De fleste arbeider i grunnskolen, der det var 33 000 lærere i hel stilling og 17 000 timelærere. Antallet heltidslærere i grunnskolen ble doblet i perioden 1960 til 1980. Denne økningen henger sammen med overgangen fra sju-årig til ni-årig grunnskole. På 1980-tallet har antallet lærere holdt seg stabilt til tross for nedgang i elevtallet fra 1980. I 1987 var om lag 60 prosent av lærerne i grunnskolen kvinner.

Et utdanningssystem i krise?

Også på 1980-tallet har det vært misnøye med sider av vårt utdanningssystem. Denne misnøyen har vært uttrykt fra flere hold: Fra skolen selv gjennom elever/studenter og lærere, fra omgivelsene gjennom foreldre og foresatte og fra systemets mottakere, næringslivet.

De synlige konsekvensene av det mange kaller manglende satsing på utdanning, har vært flere. Skolens hjelpemidler i form av bøker og teknisk utstyr er foreldet. Lærerne har vært misfornøyd med lønns- og arbeidsforhold. Det har vært påpekt manglende balanse mellom næringslivets behov for arbeidskraft og utdanningssystemets produksjon. Fra enkelte hold er det også blitt reist kritikk mot utdanningssystemets kvalitet. Det hevdes at mindre vekt på basisfagene og lavere krav til elevenes og studentenes kompetanse har ført til en generell nivåsenking i skolen.

Mange frykter at disse forholdene kan føre til en økende privatisering av skoleverket. Vi har allerede sett tendenser til en slik utvikling. Private høgskoler særlig innenfor EDB og økonomi/administrasjon har hatt en sterk vekst. I 1986 utgjorde de private høgskolene og universitetene vel 20 prosent av studentene i høyere utdanning.

I videregående skole benyttes til en viss grad konsulenthjelp fra det private næringsliv for å opprettholde undervisningen bl.a. i EDB. Samtidig lanseres idéer om nye private skoler. I 1986 gikk åtte prosent av elevene i videregående skole på en privat skole.

Krav om økt satsing på skolen

Disse sidene ved 1980-tallets utdanningssystem har intensivert debatten om utformingen av framtidens skole. Hvilke virkemidler skal settes inn for å skape et utdanningssystem som er i takt med framtidens krav og behov?

Det er fortsatt et krav om at skolen må gis økte ressurser i årene framover. Dette ses på som avgjørende for eksistensen av et levedyktig utdanningssystem. Fra næringslivets side har en videre pekt på behovet for nærmere kontakt mellom skole og næringsliv. Det hevdes at i framtidens skole bør næringslivet spille en mer aktiv rolle i utdanningspolitiske spørsmål (Norges Industriforbund 1986). Gjennom universitetsdebatten i 1987 ble det påpekt et annet problem. Styringsstrukturen hevdes å være foreldet og virker hemmende særlig på de høyere utdanningsinstitusjonenes vekst og utvikling. En løsning som har vært lansert, er å øke disse lærestedenes selvbestemmelse ved å bygge ned den sentrale detaljstyringen og overføre forvaltningsoppgaver fra departementene til institusjonene selv. Fra skolehold har en videre pekt på at studiefinansieringen må bedres dersom de utdanningspolitiske mål skal nås.

Myndighetene vil øke antall studieplasser i høyere utdanning

Hvilke visjoner har så det offentlige om framtidens utdanningssystem? Stortingsmeldingene som er kommet på 1980-tallet, gir noen signaler. I meldingene gjentas de viktigste utdanningspolitiske erkjennelsene. Utdanning er et virkemiddel til å nå viktige mål for samfunnsutviklingen. Utdanning kan gi langsiktige ringvirkninger på andre sektorer og dermed være en viktig faktor for økonomisk utvikling (St.meld. nr. 66 (1984–85) og St.meld. nr. 19 (1986–87)).

Meldingene er likevel forsiktige med å love store økninger i ressursene til utdanning. Antall studieplasser innen høyere utdanning er foreslått økt fra ca. 90 000 i dag til 105 000 i 1995. Veksten skal komme innen tre satsningsområder: teknologi, økonomi/administrasjon og helse-/sosialfag. Hoveddelen av veksten skal skje innen det regionale høgskolesystemet.

I meldingene understrekes videre behovet for økt satsing på kvalitet. Det blir lovt økte bevilgninger til bøker og utstyr, samt bedring av arbeidsforholdene for elever/studenter og lærerpersonell.

Et regjeringsoppnevnt utvalg (Hernes-utvalget) som har sett på organisering og prioritering innen høyere utdanning fram mot år 2000–2010, avgav innstilling i september 1988. Utvalget mener at karakteristikken av Norge som ett av verdens rikeste land ikke avspeiles i satsingen på høyere utdanning og foreslår at det legges opp til en samlet årlig realvekst i universitets- og høgskolesektoren på minst fem prosent i de nærmeste år. Utvalget foreslår videre at det utvikles et integrert kunnskapsnettverk for høyere utdanning og forskning der universitetene har et hovedansvar for grunnforskning og forskerutdanning, og de regionale høgskolene et ansvar for yrkesrettet utdanning og regionrettet an-

Figur 4.2
Skisse av det norske utdanningssystemet
Chart of the Norwegian educational system

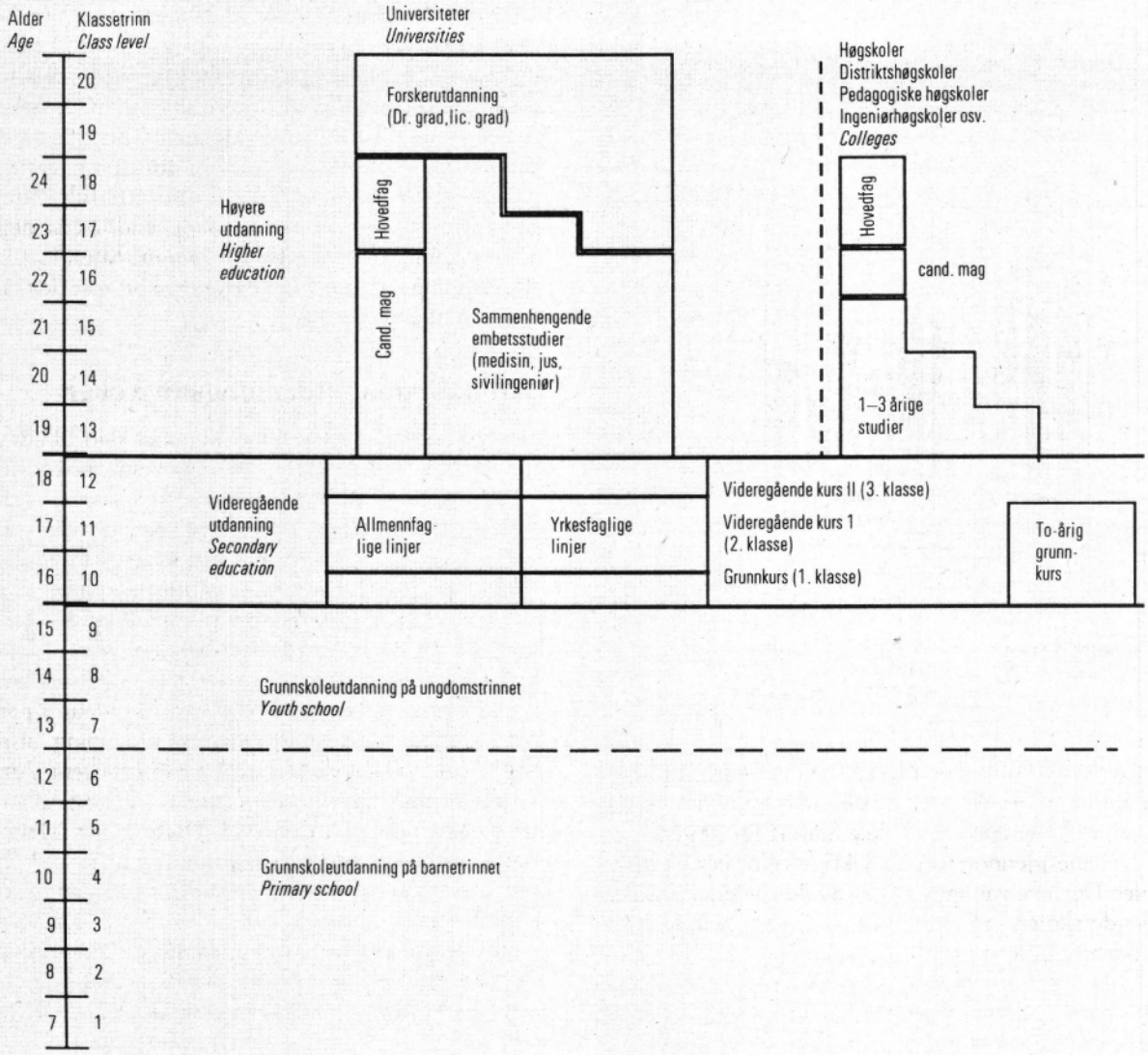

vendt forskning. Dette forutsetter et utvidet samarbeid mellom institusjonene og styrking, samlokalisering og sammenslåing av institusjoner. Utvalget peker også på at mindre kull i årene framover gjør det nødvendig å øke studietilbøyeligheten og rekruttere nye grupper til høyere utdanning. For å få dette til må en bedre studiefinansieringen (NOU 1988:28).

NOEN VIKTIGE UTVIKLINGSTREKK

Utdanningssystemet

Utdanningssystemet har gjennomgått store endringer etter 2. verdenskrig. Vi har hatt flere gjennomgripende reformer, og antall elever/studenter har økt kraftig.

Utviklingen har skjedd gradvis, men takten i utviklingen skjøt fart på 1960-tallet. Gjennom folkeskolelo-

Figur 4.3
Høyeste fullførte utdanning for menn og kvinner 16 år og over. 1950–1985. Prosent
Length of highest education for males and females 16 years and more. 1950–1985. Per cent

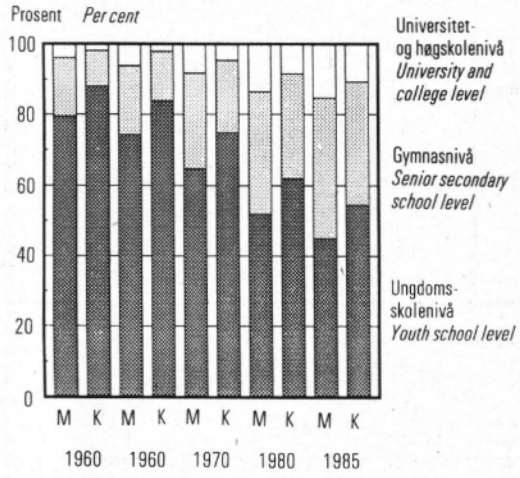

Kilde: NOS Folke- og boligtelling 1980
NOS Utdanningsstatistikk 1985
Source: NOS Population and Housing Census 1980
NOS Educational Statistics 1985

ven av 1959 ble kommunene gitt anledning til å innføre obligatorisk ni-årig grunnskole. Utbyggingen av den ni-årige skolen ble likevel ikke fullført før i 1974.

Det ble gjennomført to viktige reformer på 1970-tallet. Den ene var innføringen av den linjedelte videregående skolen, og den andre var utbyggingen av distriktshøgskolene.

Gymnaset og yrkesskolen ble formelt slått sammen i 1976. Hovedtanken bak denne reformen var at elever ved praktiske og teoretiske linjer burde gå i samme skole for å minske det sosiale skillet mellom teoretisk og praktisk arbeid. En annen begrunnelse var at de faglige grensene mellom teoretiske og praktiske linjer burde bli mindre skarpe.

Utgangspunktet for utbyggingen av distriktshøgskolesystemet var erkjennelsen av at studiekapasiteten måtte økes kraftig for å ta unna den økte etterspørselen etter høyere utdanning. Videre skulle distriktene nyte godt av utdanningstilbud på høyere nivå.

Det utdanningssystemet vi har i dag, er et tre-delt system med en naturlig stigning fra grunnskolen via en tre-årig videregående skole til universitet og høgskole. Med høgskoler mener vi her alle skoler som har høgskolestatus, for eksempel lærerhøgskole og sosialhøgskole. Systemet ser greit og rettlinjet ut, men dette er et bilde som ikke stemmer helt med virkeligheten. De faktiske elevstrømmene gjennom utdanningssystemet viser seg ofte å være både vannrette (etterfølgende utdanning på samme trinn) og nedadgående (etterfølgende utdanning på lavere trinn). På den måten kan vi si at utdanningssystemets formelle struktur ikke helt faller sammen med den reelle.

Befolkningens utdanningsnivå øker

Veksten i utdanningssystemet kommer klart til uttrykk når vi ser på befolkningens utdanningsnivå over tid.

Men utdanningsnivået øker imidlertid relativt langsomt. Grunnen til dette er at årskull med høy utdanning bare gradvis vil utgjøre en større del av befolkningen. Som et eksempel kan vi vise til utbyggingen av den ni-årige skolen. Denne ble som nevnt fullført 1974, men ennå vil det gå 50 år før hele befolkningen har gjennomført ni-årig skole.

Utdanningsnivået har likevel økt betydelig i perioden 1950 til 1985. Andelen med utdanning utover grunnskolenivå har steget fra 16 til 50 prosent. Andelen med utdanning på universitets- og høgskolenivå har steget fra 3 til 13 prosent. Dette gir en økning i gjennomsnittlig utdanningsvarighet på ca. to år. I 1985 hadde befolkningen gjennomsnittlig ca. ti års skolegang bak seg.

Menn har fortsatt mest utdanning. Dette henger sammen med at kvinners frammarsj på dette området er såpass ny at den bare i liten grad gir utslag når vi ser på befolkningens utdanningsnivå under ett.

Yngre har betydelig mer utdanning enn eldre. Det økte utdanningsnivået i de yngre aldersgruppene gir en svært stor aldersmessig skjevhet i fordelingen av utdanning. Denne skjevheten er et resultat av den raske veksten i utdanningssystemet fra rundt 1960. I dag er det grunnlag for å snakke om en utdanningskløft mellom generasjonene. Denne forskjellen vil minke etter hvert.

Figur 4.4
Høyeste fullførte utdanning i ulike aldersgrupper. 1985. Prosent
Level of highest education in different age groups. 1985 Per cent

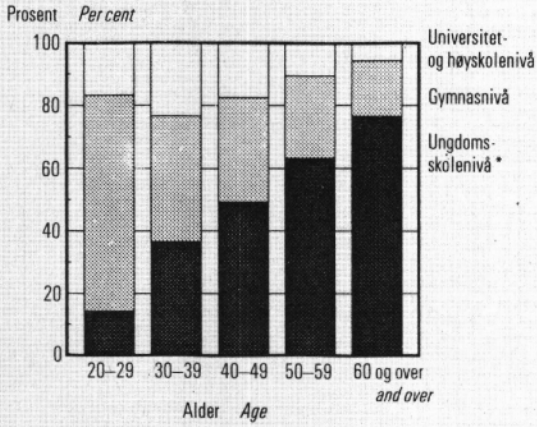

* For English translation, see figure 4.3

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

Figur 4.5
Andelen unge i utdanning. 1964–1986. Prosent
Percentage of young people in education. 1964–1986

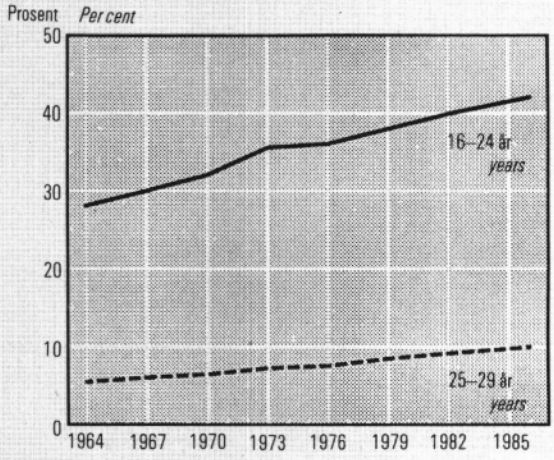

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

Større andeler av årskullene i utdanning

I dag er det større andeler av årskullene som er i utdanning enn tidligere. I 1986 var hele 42 prosent av personene i aldersgruppen 16–24 år i utdanning, mot om lag 28 prosent i 1964.

Det er svært vanlig å ta videre utdanning etter grunnskolen. I 1986 var vel 90 prosent av dem som avsluttet grunnskolen om våren, i utdanning skoleåret etter. Denne andelen har økt sterkt på 1980-tallet. I 1980 var andelen vel 80 prosent.

Veksten i videregående utdanning var først sterkest innenfor gymnaset. Antall elever som tok artium ble doblet mellom 1960 og 1965. På 1970-tallet fortsatte artiumskullene å øke, men da steg også elevtallet i yrkesrettede utdanninger. På 1980-tallet har antall elever som tar allmennfaglig studieretning stagnert, mens yrkesfaglig utdanning har fortsatt å øke.

At flere ungdommer tok artium, førte til sterk økning i studenttallet ved universitetene. Veksten startet tidlig på 1960-tallet, og i 1974 hadde universitetene mer enn fire ganger så mange studenter som i 1960. Etter 1974 har veksten ved universitetene stoppet opp. Studenttallet har holdt seg stabilt på rundt 40 000. Derimot har vi hatt en sterk vekst innenfor høgskolesektoren. Den hadde i 1986 om lag 140 prosent flere studenter enn i 1974. En betydelig del av økningen i denne perioden skyldes imidlertid at flere utdanninger har fått endret status fra videregående skole til høgskole. Men selv om vi tar hensyn til dette, skyldes likevel veksten i høyere utdanning etter 1974 i første rekke økningen i studenttallet ved høgskolene.

Gjennomsnittsalderen blant studenter har økt

Gjennomsnittsalderen blant dem som er under utdanning har økt på 1970- og 80-tallet, særlig i høyere utdanning. Personer over 30 år utgjorde om lag 45 prosent av veksten i høyere utdanning fra 1975 til 1986. I 1986 var 24 prosent av studentene på universiteter og høgskoler 30 år eller mer.

Andelen av et årskull som er i utdanning synker med økende alder. Fra 19-årsalderen er et flertall innen årskullene ute av utdanningssystemet. Opp til 25-årsalderen er det likevel en betydelig del (rundt en femtedel)

som fortsatt er i utdanning. En større andel av kvinner enn menn i alderen 16–22 år er i utdanning. Fra 24-årsalderen blir forholdet omvendt, fordi det fortsatt er menn som tar de lengste utdanningene.

Økende andel kvinner tar utdanning

Det er blitt stadig mer vanlig at kvinner tar utdanning. Det gjelder både videregående skoler og høyere utdanning. Veksten har vært spesielt sterk innenfor høyere utdanning. I 1950 var det bare 16 prosent kvinner i høyere utdanning. I 1986 var kvinnene i flertall med en andel på 51 prosent. Veksten har vært mer moderat innenfor videregående utdanning, men det skyldes at kvinneandelen allerede i 1950 var så høy som 40 prosent.

Kvinner har særlig økt sin deltaking i utdanningssystemet på 1970- og 1980-tallet. Fra å være i et klart mindretall innenfor videregående og særlig høyere utdanning ved inngangen til 1970-årene, er kvinnene i dag minst like utdanningsvillige som mennene. Nesten hele økningen i studenttallet i perioden etter 1975 skyldes kvinnenes økte utdanningsaktivitet. En del av den økte kvinneandelen kan forklares med at skoler der kvinner er i stort flertall, fikk høgskolestatus i denne perioden, f.eks. sykepleierskolene, men kvinneandelen har også økt i andre typer utdanning.

Den tradisjonelle linjedelingen består

Utdanningssystemet er sterkt kjønnsdelt. Kvinner er i klart flertall innenfor omsorgsutdanninger. I den videregående skolen er kvinneandelen ved enkelte studieretninger over 90 prosent (helsestell og sosialt arbeid). I utdanninger innenfor håndverk og industri, fiskeri og sjøfart er kvinnene i klart mindretall, med en andel på under 20 prosent.

Et liknende bilde finner vi på universitets- og høgskolenivå. Kvinneandelen er høyest innenfor fagfeltene undervisning, humaniora og helsevern, mens andelen er svært lav innenfor naturvitenskapelige og tekniske fag, samferdsel og forsvar.

Det økte antallet kvinner i utdanningssystemet på 1970- og 80-tallet har altså ikke endret det kjønnsdelte utdanningsmønsteret i nevneverdig grad. Sammenlikner vi tallene fra 1986 med tallene fra 1976, er det påfal-

Figur 4.6
Andelen menn og kvinner i ulike årskull i utdanning. 1986. Prosent
Percentage og males and females in different cohorts in education. 1986

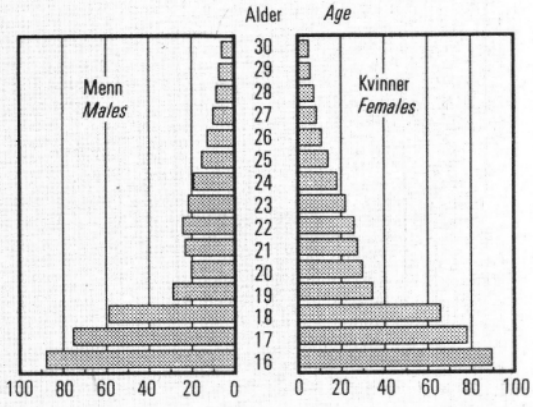

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

Figur 4.7
Kvinneandelen i videregående skoler og universitet og høgskoler. 1950–1986. Prosent
Percentage of females receiving education at secondary level and universities and colleges. 1950–1986

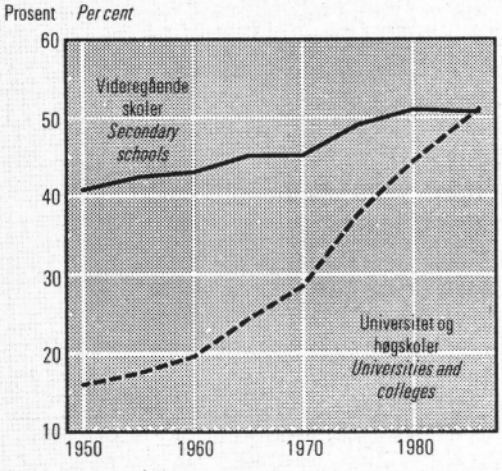

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

Figur 4.8a
Elever i videregående skoler med ulike studieretninger etter kjønn. 1976 og 1986. Prosent
Pupils in secondary school with various areas of study, by sex. 1976 and 1986. Per cent

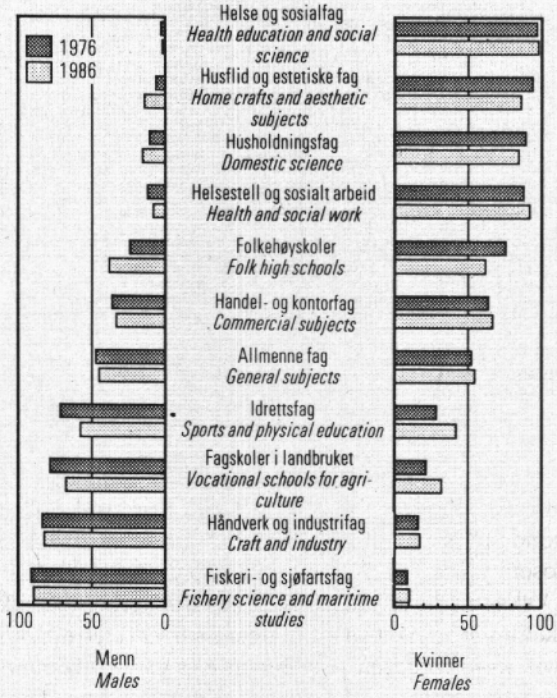

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Staticties

Figur 4.8b
Studenter ved høgskoler og universiteter med ulike fagfelt etter kjønn. 1976 og 1986. Prosent
Students at colleges and universities with various areas of study, by sex. 1976 og 1986. Per cent

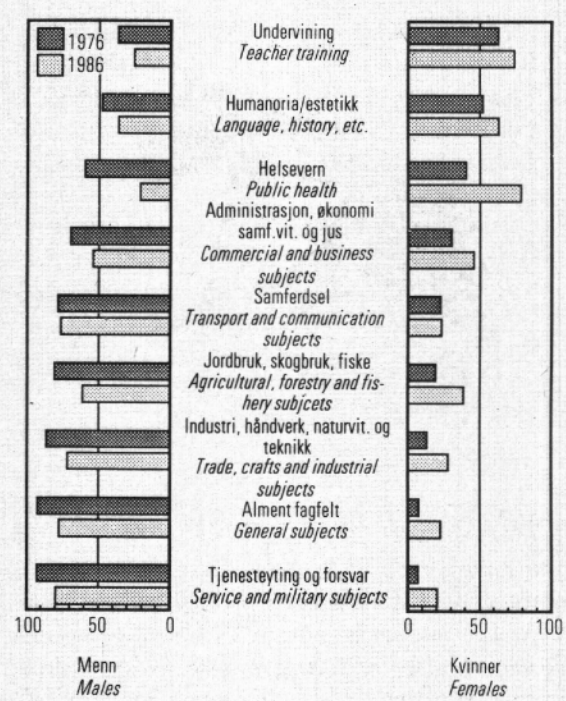

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

lende hvor likt bildet er. Særlig gjelder dette innenfor videregående skole. Kvinneandelen har økt noe i idretts- og landbruksfagene, men på den annen side har kvinnedominansen også økt på skoler for helsestell og sosialt arbeid. Innenfor håndverk- og industrifag har kvinneandelen økt med bare ett prosentpoeng i løpet av tiårsperioden 1976–86.

På universitets- og høgskolenivå har endringene vært noe større. Kvinneandelen har økt noe innenfor økonomiske og tekniske fag, og dessuten innenfor landbruksfagene. Men kjønnsfordelingen er ikke utjevnet i de tradisjonelt kvinnedominerte utdanningene.

En undersøkelse foretatt av NAVF i 1988 tyder på at kvinners studiepreferanse innen høyere utdanning er i ferd med å endres noe. Tallene forsterker den utviklingen vi har sett i første halvdel av 1980-tallet, nemlig at kvinner i noe større grad synes å velge tekniske og økonomiske fag (Grue 1988).

Skjevhetene som utvikles i utdanningssystemet, forplanter seg til yrkeslivet. Kvinner rekrutteres til yrker som er knyttet til omsorgsfunksjoner, mens mennene dominerer i økonomiske og tekniske yrker.

Et annet forhold som særlig gjelder på videregående nivå, er at de typiske jenteutdanningene ofte ikke fører fram til noen helhetlig fagutdanning, mens de fleste gutteutdanningene i større grad gjør dette. Det betyr at jenter kan risikere å gå tre år på videregående skole uten å oppnå en bestemt yrkeskompetanse (Aga 1987).

Figur 4.9
Andelen studenter i aldersgruppen 19–24 år ved universiteter og høgskoler i ulike fylker. 1.10.1986. Prosent
Percentage students in the age group 19–24 years in different counties. 1 Oct. 1986

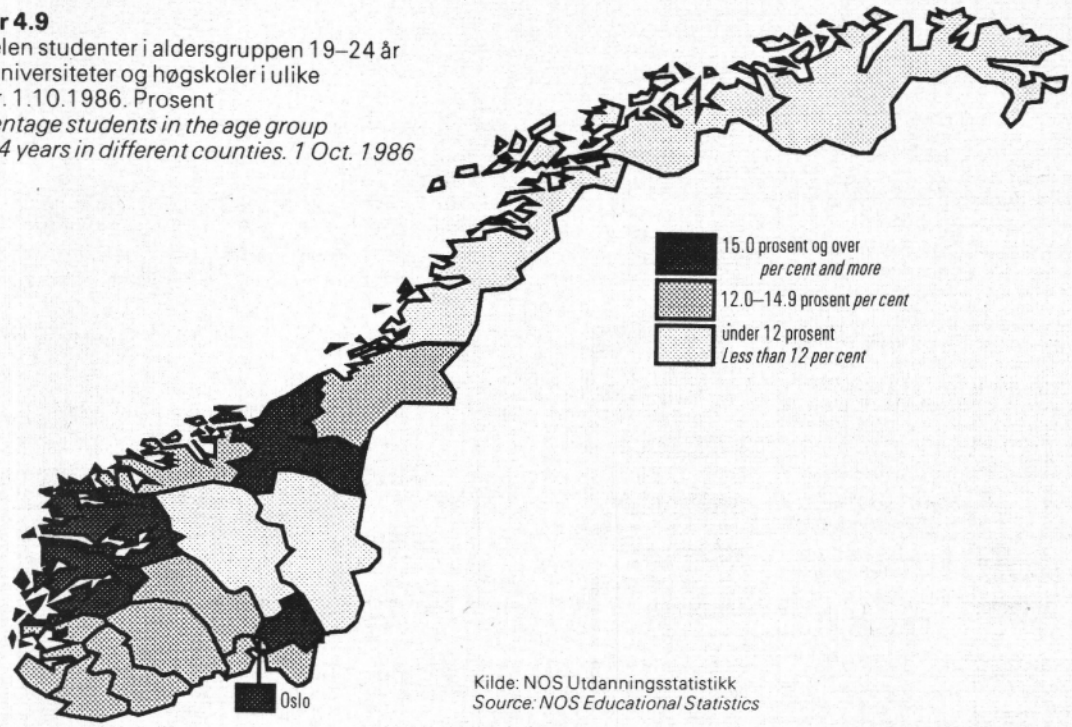

Kilde: NOS Utdanningsstatistikk
Source: NOS Educational Statistics

Stabile geografiske forskjeller i utdanning

I Oslo og Akershus er det en langt høyere andel av befolkningen som har universitets- og høgskoleutdanning enn i de andre fylkene. Andelen med grunnskole som høyeste utdanning er også lavest i Oslo og Akershus. Befolkningen i Hordaland og Sør-Trøndelag med universitetsbyene Bergen og Trondheim har også høyere utdanningsnivå enn landsgjennomsnittet. Lavest utdanning har befolkningen i Hedmark, Oppland, Nordland og Finnmark.

Utdanningsaktiviteten blant 19–24-åringer i 1986 følger et tilsvarende mønster. Høyest andel av aldersgruppen på universiteter og høgskoler har Oslo og Akershus sammen med Hordaland, Sogn og Fjordane og Sør-Trøndelag. Hedmark, Oppland og de tre nordligste fylkene har de laveste andelene.

De geografiske forskjellene i utdanning er ikke blitt mindre på 1980-tallet. En sammenlikning mellom 1975 og 1985 viser en utjevning i andelen med videregående utdanning mellom fylkene, mens de geografiske forskjellene er blitt større når det gjelder utdanning på universitets- og høgskolenivå. Andelen med universitets- og høgskolebakgrunn økte med om lag åtte prosentpoeng i Oslo i perioden 1975–1985, mens den tilsvarende økningen for Hedmark, Oppland, Nord-Trøndelag, Nordland og Finnmark bare var rundt tre prosentpoeng.

Veksten i utdanningssystemet etter krigen har økt utkantungdommens utdanningsressurser. Dette har likevel ikke ført til en tilsvarende økning av utkantens ressurser i form av utdannet arbeidskraft. Hovedårsaken til dette er at utbyggingen av det regionale arbeidsmarkedet ikke har skjedd i takt med en tilsvarende utbygging av skoleverket.

Flere forhold kan forklare geografiske ulikheter i utdanning. Ulikhet i næringsstruktur er én viktig faktor. Det er store variasjoner i utdanning mellom sysselsatte i ulike næringer. I 1980 hadde f.eks. bare tre prosent av de sysselsatte i primærnæringene høyere utdanning, mens dette gjaldt for nesten 30 prosent av de ansatte i offentlig og privat tjenesteyting.

Tilgjengelighet eller nærhet til skoletilbud spiller også en rolle. Andelen av et årskull som har høyere utdanning, er størst i fylker med et godt utbygd universitets- og høgskoletilbud.

Valg av utdanning blir også påvirket av sosial bakgrunn. Den sosiale sammensetning av befolkningen er ulikt fordelt i landet. At flest ungdommer i Oslo og Akershus tar høyest utdanning, skyldes i stor grad at

det er en større andel som tilhører de høyeste sosialgruppene i disse fylkene enn i resten av landet.

Framskriving fram mot år 2000: Færre elever i videregående skole, vekst i høyere utdanning

Den store nedgangen i fødselskullene fra 1969 får innvirkning på elev- og studenttallet fram mot år 2000. Nedgangen for grunnskolens vedkommende begynte allerede i 1980. I andre halvdel av 1980-tallet kom også nedgangen i elevtallet i videregående skole. Den vil vare fram mot år 2000. Konsekvensen for høyere utdanning vil komme senere. Først i perioden vil vi få en økning i studenttallet. Rundt midten av 1990-tallet vil denne veksten avta, og vi vil få en moderat nedgang tett opp til år 2000.

Usikkerheten ved disse beregningene er store. Overgangsratene, dvs. antall personer som går over fra et skolenivå til et annet, kan øke eller minke, og etterslepet av personer som ikke tidligere har fått videre utdanning, kan komme for fullt inn på utdanningsmarkedet (Hernæs 1986).

Dersom kapasiteten i videregående skole holdes uendret fram mot år 2000, vil konkurransen om elevplassene bli betydelig mindre. Dette kan både føre til større søkning direkte fra grunnskolen og aktivisere en del av etterslepet. Det kan igjen øke presset i høyere utdanning mer enn forventet.

En annen konsekvens av ledig kapasitet i videregående skole er at studiemønsteret kan endres. Elevstrømmene har sammenheng med kapasiteten i skolen. Økt kapasitet kan fjerne en del av de nedadgående og vannrette utdanningsveiene.

I høyere utdanning legger myndighetene opp til en økning av studiekapasiteten til 105 000 plasser i 1995. Dette tilsvarer 17 prosent av beregnet antall 20–29-åringer dette året. I dag er det studieplasser til vel 14 prosent av denne aldersgruppen. Det kan altså bli noe enklere å komme inn i høyere utdanning i tiden framover.

På den annen side er det mye som tyder på at etterspørselen etter høyere utdanning vil øke fram mot år 2000. På 1980-tallet har både privat og offentlig sektor merket mangelen på kvalifisert arbeidskraft. Etterspørselen etter fagfolk innen tekniske fag og økonomi har vært stor, og det er mangel på lærere og helsepersonell. Den raske teknologiske utvikling sammen med en økende spesialisering gjør at kunnskapsmengden foreldes raskere. Dette øker behovet for videre- og etterutdanning (Larsen 1988).

MER OM ULIKHET I UTDANNING

I avsnittene foran har vi pekt på at utdanning er ulikt fordelt i befolkningen. Vi skal i denne delen studere disse skjevhetene nærmere ved å følge to elevkull fra 1980 gjennom ulike nivåer av utdanningssystemet fram til og med skoleåret 1985/86. De to elevkullene avsluttet henholdsvis grunnskole og videregående skole kurs II (3. klasse) våren 1980. Denne tilnærmingen gir god anledning til å studere de prosessene som leder fram til utdanningsskjevheter. I hvilken retning beveger elevstrømmene seg etter grunnskolen, og hvordan påvirker faktorer som kjønn, sosial bakgrunn og bosted disse elevstrømmene?

Bare en fjerdedel går rett gjennom videregående skoler

De aller fleste elevene går direkte fra grunnskolen til videregående skole, men strømmene innenfor videregående skole går i svært forskjellige retninger. Elevene kan velge mellom allmennfaglig og yrkesfaglig grunnkurs i den videregående skolen. Deretter kan de fortsette til videregående kurs I (2. klasse) og kurs II (3. klasse). Normalt skal dette ta tre år. I realiteten er det et mindretall som følger denne direkte veien. Av dem som tok videre utdanning av grunnskolekullet i 1980, var det bare 25 prosent som fullførte videregående skole på denne måten.

De vannrette utdanningsveiene er svært vanlige. Særlig gjelder det på laveste nivå. Hele 40 prosent av dem som tok videre utdanning, gikk to eller flere grunnkurs. Det er også mange som ender sin utdanningskarriere på dette nivået. Fem år etter avsluttet grunnskole hadde 30 prosent grunnkurs som sin høyeste utdanning.

Nedadgående elevstrømmer finnes også. Om lag 15 prosent av dem som tok videre utdanning, hadde på et

tidspunkt en nedadgående linje i utdanningsveien gjennom den videregående skolen. Det mest vanlige var å gå fra et videregående kurs II til et grunnkurs.

Hvorfor ulike elevstrømmer?

De ulike utdanningsveiene i den videregående skolen kan neppe bare forklares med at elevene bevisst velger ulike veier gjennom utdanningssystemet. Hovedforklaringen må ligge i selve utdanningssystemets oppbygging. Det finnes hindringer i systemet som påvirker retningen på utdanningsstrømmene.

Opphopningen av elever på grunnkursnivået skyldes at det er betydelig færre elevplasser på de høyere trinnene. Dette gjelder først og fremst innenfor yrkesfaglig studieretning. I 1987 utgjorde elevtallet i videregående kurs I og kurs II henholdsvis bare 50 og 24 prosent av elevtallet på grunnkurset. Det er likevel en økning i forhold til 1978, da tallene var henholdsvis 31 og 10 prosent. Det er altså blitt noe enklere å få yrkesfaglig kompetanse på 1980-tallet, men søkertallene viser at etterspørselen etter videregående kurs fortsatt overskrider kapasiteten. Elever som ble tatt inn i videregående kurs I og II, utgjorde henholdsvis 60 og 72 prosent av søkerne i 1987.

At mange tar omveier innenfor yrkesfaglig studieretning, har også sammenheng med at det er vanskeligere å få plass ved noen linjer enn ved andre. Dette forklarer i stor grad de nedadgående utdanningsstrømmene. Det er svært vanskelig å komme inn på enkelte fag direkte fra grunnskolen. Et relativt vanlig mønster er da først å ta tre år på allmennfaglig studieretning eller ta andre grunnkurs for å kvalifisere seg til det faget en aller mest ønsker.

Utdanningsstrømmene etter videregående skole

Etter å ha avsluttet et videregående kurs II er elevene normalt ferdig med den videregående skole. De har da oppnådd det høyeste nivået innenfor dette skoleslaget. Likevel begynte nesten 40 prosent av dem som avsluttet kurs II i 1980, på nytt i videregående skole i løpet av de seks påfølgende skoleår. Om lag halvparten av dem som begynte på ny videregående utdanning, sluttet i skolen på dette nivået uten å gå videre til universitet/høgskole.

Svært avgjørende for retningen på utdanningsstrømmen etter videregående skole er om elevene kommer fra allmennfaglig eller yrkesfaglig studieretning. Under 20 prosent av dem med yrkesfaglig studieretning begynner på høyere utdanning, mens det tilsvarende tallet for elever med allmennfaglig studieretning er vel 60 prosent.

Dette er ikke spesielt overraskende tall. Selv om det i de siste årene har vært visse lempinger på reglene for opptak til universiteter og høgskoler, er det fortsatt eksamen fra allmennfaglig studieretning som kvalifiserer til høyere utdanning. Det er også flere fra allmennfaglig studieretning som tar ny utdanning på videregående skole. Dette skyldes at allmennfaglig studieretning ikke gir noen bestemt yrkesfaglig kompetanse. Videre utdanning er som regel nødvendig for å kvalifisere seg til arbeidslivet.

Lavere studiefrekvens på 1980-tallet

Det har vært en nedgang i andelen av personer fra allmennfaglig studieretning som begynner å studere. Andelen av et elevkull med allmennfaglig studieretning som gikk videre til universitet og vitenskapelige høgskoler samme høst, ble f.eks. redusert fra 19 prosent i 1974 til 11 prosent i 1981. På 1980-tallet har denne andelen holdt seg stabil på rundt 11–12 prosent.

Nedgangen kan skyldes at det er blitt vanligere å vente noen år før et studium påbegynnes. En fullstendig oversikt over allmennfagligkullenes videreutdanning får vi først ved å følge dem flere år i utdanningssystemet. Vi skal se nærmere på kullene i 1974 og 1980, som er fulgt gjennom utdanningssystemet i fem år.

Studiefrekvensen er redusert på 1980-tallet i forhold til på 1970-tallet. Andelen som begynte på universitet eller vitenskapelig høgskole, har avtatt fra rundt 43 prosent for 1974-kullet til 30 prosent for 1980-kullet. Selv ikke den økte overgangen til høgskolene kompenserer for nedgangen på universitetene. Det er også flere fra 1980-kullet som ikke har tatt noen videre utdanning. Tallene er henholdsvis 18 og 13 prosent.

Nedgangen i artianernes studiefrekvens begynte allerede fra slutten av 1960-tallet. Det har vært vanlig å forklare nedgangen med en endret sosial sammenset-

Figur 4.10
Høyeste påbegynte utdanning blant menn og kvinner fem år etter avsluttet allmennfaglig studieretning. 1974 og 1980. Prosent.
Highest education started 5 years after completed general secondary education among males and females. 1974 and 1980. Per cent

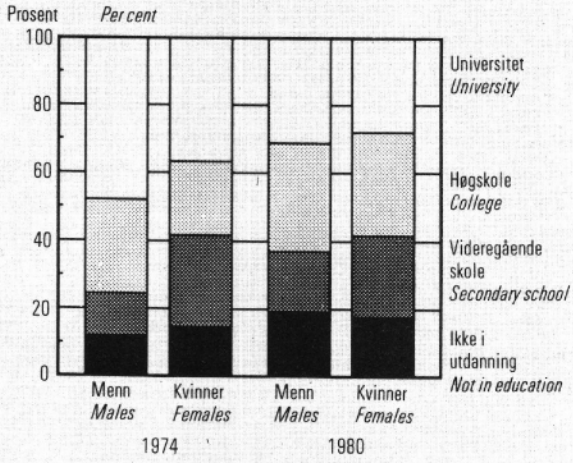

Kilde: Upublisert materiale i SSB
Source: Unpublished data i SSB

ning av artianerkullene. Det er blitt flere fra de lavere sosialgruppene som tar artium, og siden disse tradisjonelt har en lavere andel som tar høyere utdanning, har den totale studiefrekvensen sunket.

Det er tvilsomt om dette kan forklare de ulikheter vi finner mellom 1974- og 1980-kullene. Det har trolig bare vært små endringer i kullenes sosiale sammensetning i denne perioden. Hvilke andre forhold som kan forklare nedgangen, har vi ikke tilstrekkelig tallmateriale til å belyse. Vi vil likevel anta at endrede arbeidsmarkedsforhold, bedrede lønnsbetingelser i arbeidslivet og høye studielån er faktorer som kan ha fått elever til å vurdere lange universitetsstudier som mindre gunstig.

Et annet forhold er at allmennfagligkullene økte på slutten av 1970-tallet, fra vel 15 000 elever i 1974 til om lag 24 000 i 1980. Dette skapte et press i høyere utdanning som kan ha bidratt til en lavere studiefrekvens.

Tall for søkningen til universitetene høsten 1988 kan tyde på at interessen for universitetsutdanning er i ferd med å øke igjen. Universitetene i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø hadde vel 1 200 flere søkere sammenliknet med høsten 1987. Dette representerer er økning med om lag ti prosent.

Jenter og gutter har ulikt utdanningsmønster

Jenter velger allmennfaglig studieretning langt oftere enn gutter. Det er også flere gutter enn jenter som slutter i utdanning etter avsluttet grunnskole.

Jenter går flere år i den videregående skolen enn gutter. Hele 32 prosent av jentene som tok videre utdanning etter grunnskolen, gikk mer enn tre år på videregående skole. Det tilsvarende tall for guttene var 21 prosent. Det er også flere jenter med nedadgående linjer i utdanningssystemet. Nesten 20 prosent av jentene gikk på et tidspunkt ned i nivå, mot bare vel 10 prosent av guttene. Et relativt vanlig mønster hos jentene er å søke seg inn på et yrkesfaglig grunnkurs eller på en folkehøgskole etter å ha fullført tre år på allmennfaglig studieretning.

Dette utdanningsmønsteret er neppe ønsket fra jentenes side. Forklaringer må igjen søkes i utdanningssystemets oppbygging. Adgangsbegrensninger og opptaksregler som premierer ekstra utdanning, kan fremme ulike typer dobbeltutdanning. Ved enkelte av de yrkesfaglige linjene i videregående skole er konkurransen om plassene så hard at mange kvalifiserer seg ved først å ta allmennfaglig studieretning. Søkerstatistikken viser gjennomgående at det er vanskeligere å bli tatt opp i de jentedominerte utdanningene. I 1987 fikk f.eks. bare 41 prosent av søkerne til helse- og sosialfag elevplass.

Noe av det samme mønsteret finner vi i høyere utdanning. Enkelte kvinneutdanninger har så stor konkurranse om plassene at en må drive poengsamling, dvs. opparbeide praksis eller ta tilleggsutdanning for å komme inn. Eksempler er sosialhøgskolene og helsefaghøgskolene der avslagsprosenten ligger mellom 60 og 70 prosent.

Til tross for at omveier gjennom utdanningssystemet er langt mer vanlig for kvinner enn for menn, er studiefrekvensen eller andelen som tar høyere utdanning ikke blitt lavere for kvinner på 1980-tallet. Den nedgangen vi pekte på tidligere er det altså mennene som er årsak til. Mens det var like stor andel kvinner som tok høyere utdanning av 1980-kullet som av

1974-kullet, har mennenes andel sunket med hele 13 prosentpoeng.

Høgskolefylker – universitetsfylker

De tre nordligste fylkene, samt innlandsfylkene Hedmark og Oppland, kommer dårligst ut når vi ser på det regionale videreutdanningsmønsteret. Disse fylkene har gjennomgående flest som slutter i utdanning etter grunnskolen samtidig som de har den laveste studiefrekvensen. Særlig er overgangen til universitet svært lav for disse fylkene. Bare 15 prosent av elevene fra Finnmark som avsluttet et videregående kurs II, begynte ved et universitet. I Oslo var denne andelen vel 35 prosent.

Universitetsfylkene Oslo, Akershus, Hordaland og Sør-Trøndelag kommer best ut. Nærhet til skoletilbud er med andre ord en viktig faktor bak folks studietilbøyelighet. De fylkesvise variasjoner i overgangen til henholdsvis høgskole og universitet bekrefter denne sammenhengen. De fylkene som har et godt utbygd høgskolesystem, har også høyest overgang til høgskolene. Av de som tok høyere utdanning av videregående kurs II-kullet i Rogaland, begynte 62 prosent på en høgskole. I Oslo begynte 61 prosent på universitet. Vi kan altså snakke om typiske høgskolefylker og typiske universitetsfylker.

Figur 4.11
Grunnskolekullet 1980 etter høyeste påbegynte utdanning 1980–1985. Menn og kvinner i ulike sosialgrupper. Prosent
Primary school cohort 1980 by highest education started 1980–1985. Males and females in different social groups: Per cent

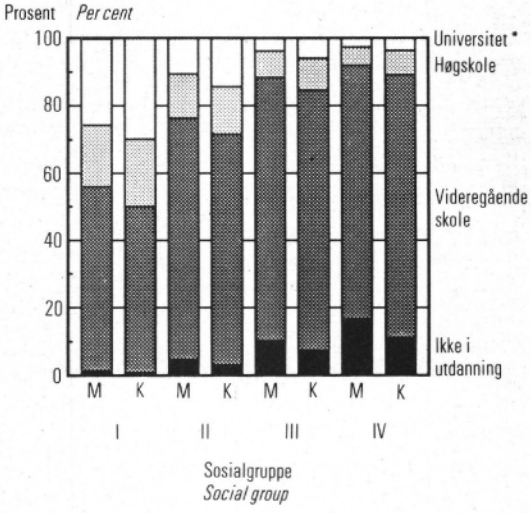

* For English translation, see figure 4.10

Kilde: Severeide 1988
Source: Severeide 1988

Elever fra de høyeste sosialgruppene er overrepresentert i høyere utdanning

Selv om lik rett til utdanning har vært et sentralt politisk mål etter 1945, har flere undersøkelser vist en sterk sammenheng mellom utdanning og sosial bakgrunn.

Vi deler ungdomskullene inn i fire sosioøkonomiske grupper med utgangspunkt i hovedforsørgers yrke. Yrkene med de høyeste sosioøkonomiske ressursene er i gruppe I, de laveste i gruppe IV. Eksempler på yrkesgrupper i gruppe I er høyere funksjonærer og akademikere. I gruppe II finnes blant annet lærere og sykepleiere. Faglærte arbeidere og selvstendige innen landbruk er i gruppe III, mens gruppe IV omfatter ufaglærte arbeidere og fiskere.

Et gjennomgående trekk når vi studerer sosiale utdanningsulikheter, er at elever og studenter fra sosialgruppe I blir stadig mer overrepresentert jo høyere opp i utdanningssystemet vi kommer. Ungdom fra sosialgruppe I utgjorde ti prosent av grunnskolekullet i 1980. Av dem som fullførte tre-årig allmennfaglig studieretning, utgjorde denne gruppen 18 prosent, mens den steg til 23 prosent av de som tok høgskoleutdanning og 30 prosent av universitetsrekruttene i perioden. Sosialgruppe IV har en motsatt utvikling. Denne elevgruppen utgjorde ca. 30 prosent av grunnskolekullet, men ble redusert til under 10 prosent av de som begynte på et universitet.

Sannsynligheten for å bli universitetsstudent er nesten ti ganger høyere for elever fra sosialgruppe I enn for elever fra sosialgruppe IV.

Tidligere undersøkelser tyder på at overrepresentasjonen for sosialgruppe I er enda større når vi ser på lengre universitetsstudier.

Figur 4.12
Studieretning i videregående skole blant menn og kvinner i ulike sosialgrupper. Grunnskolekullet 1980. Prosent.
Area of study in secondary school among males and females in different social groups. Primary school cohort 1980. Per cent

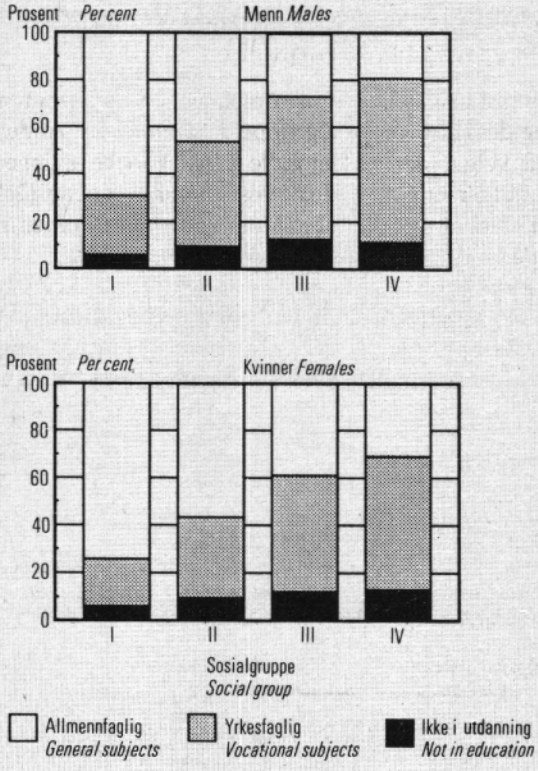

Kilde: Severeide 1988
Source: Severeide 1988

Sosialgruppene har ulike elevstrømmer

Sosialgruppe I når raskere og mer effektivt fram til utdanningsmålet enn de andre sosialgruppene. Over halvparten av elevene fra sosialgruppe I gikk gjennom videregående skole på tre år og med stigende utdanningslinje. Det tilsvarende tall for sosialgruppe IV var om lag 20 prosent.

Dette har sammenheng med en markert forskjell mellom sosialgruppene i valg av studieretning i den videregående skole. I underkant av 70 prosent av elevene fra sosialgruppe I fullførte allmennfaglig studieretning, mot bare 20 prosent av elevene fra sosialgruppe IV. I allmennfagene er det plass til alle grunnkurselevene på videregående kurs I og II, men dette er langt fra tilfelle for yrkesfagene. Dermed er det enklere for allmennfagelevene å følge en stigende utdanningslinje gjennom videregående skole.

Dette forklarer neppe hele forskjellen i studieeffektivitet mellom sosialgruppene. Opptak på høyere utdanningsnivå er knyttet til karakterer. Når flere innen de lavere sosialgruppene ikke når opp i denne konkurransen, kan det henge sammen med at disse elevene i gjennomsnitt oppnår svakere karakterer (Aamodt 1982).

Bevissthet om eget utdanningsmål er et annet viktig forhold. Er målet klart på et tidlig stadium av utdanningsprosessen, kan det begrense unødig sikk-sakk-kjøring gjennom systemet. Den større effektiviteten blant elevene fra de høyeste sosialgruppene, kan derfor henge sammen med at disse elevene tidlig er seg bevisst sitt utdanningsmål.

Ulikhetene skjerpes gjennom utdanningssystemet

De skjevhetene vi finner med hensyn til sosial bakgrunn kommer både til uttrykk i hvor mange som går videre, hvilken utdanning de velger, og hvor effektivt de går gjennom systemet.

Den sosiale seleksjonen begynner tidlig og forsterkes gjennom den videregående skolen. Ved overgangen til høyere utdanning er fordelingen allerede sosialt skjev.

Ved å ta utgangspunkt i dem som avsluttet allmennfaglig studieretning i 1980, ser vi at det også finner sted en sosial seleksjon etter videregående skole. Om lag tre fjerdedeler fra sosialgruppe I fortsetter i høyere utdanning, mens det tilsvarende tallet for sosialgruppe IV er 45 prosent. Videre finner vi at det er betydelig flere fra de lavere sosialgruppene som avslutter utdanningen etter allmennfaglig eksamen.

Figur 4.13
Elever i ulike sosialgrupper som avsluttet videregående kurs II allmennfaglig studeretning i 1980, etter høyeste påbegynte utdanning 1980–1985. Prosent
Pupils in different social groups who completed secondary school, general subjects, in 1980 by highest education started 1980–1985. Per cent

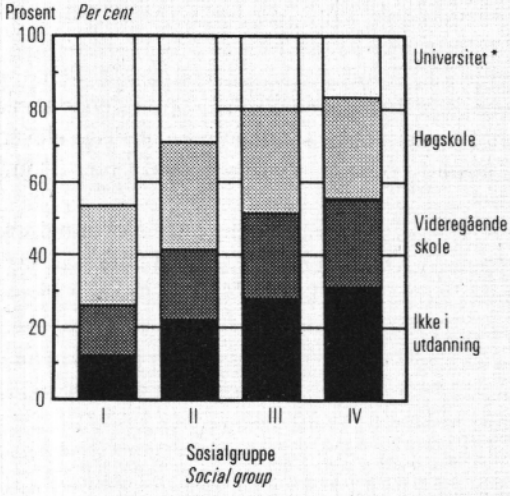

* For English translation, see figure 4.10

Kilde: Upublisert materiale i SSB
Source: Unpublished data in SSB

Rekrutteringen til høgskoler varierer lite med sosial bakgrunn

Andelen fra allmennfaglige linjer som begynner på en høgskole, varierer lite mellom sosialgruppene. Det er i første rekke overgangen til universitetene som varierer med sosial bakgrunn. Det er vanskelig å peke på en konkret årsak til dette, men det desentraliserte utdanningstilbud som høgskolene representerer med relativt kortvarige, men matnyttige utdanninger, kan ha en viss betydning. Et høgskoletilbud i geografisk nærhet kan lette overgangen til høyere utdanning for personer som ellers ikke er helt innstilt på å ta slik utdanning. Dersom vi antar at motivasjonen for høyere utdanning er minst i de laveste sosialgruppene, kan dette slå ut i en forholdsmessig høy andel på høgskoler. Tallene støtter en slik antakelse. Av dem som tok høyere utdanning fra sosialgruppe I, valgte et stort flertall universitet, mens de fleste fra sosialgruppe IV valgte høgskole. Når folk fra laveste sosialgruppe først bestemmer seg for å ta høyere utdanning, velger de altså primært høgskoler, mens folk fra den høyeste sosialgruppen synes å foretrekke universitet.

Kvinner fra de høyeste sosialgruppene velger mer utradisjonelt

Kvinner velger mer utradisjonelt innen høyere utdanning dess høyere sosialgruppe de kommer fra. Andelen som velger det vi kan kalle utradisjonelle kvinneutdanninger, er størst i de høyeste sosialgruppene. Dette kan være et uttrykk for at kjønnsrollemønsteret er mer fastlåst i de lavere sosiale lagene.

Sosial bakgrunn ser også ut til å ha større betydning for effektiviteten i kvinners enn i menns utdanning. I sosialgruppe I er det f.eks. ingen forskjell mellom menn og kvinner når det gjelder hyppigheten av vannrette

Figur 4.14
Valg av fagfelt 1980–1985 blant kvinner i ulike sosialgrupper. Kvinner som avsluttet videregående kurs II i 1980. Prosent
Choice of area of study 1980–1985 among females in different social groups. Females who completed seconary school 1980. Per cent

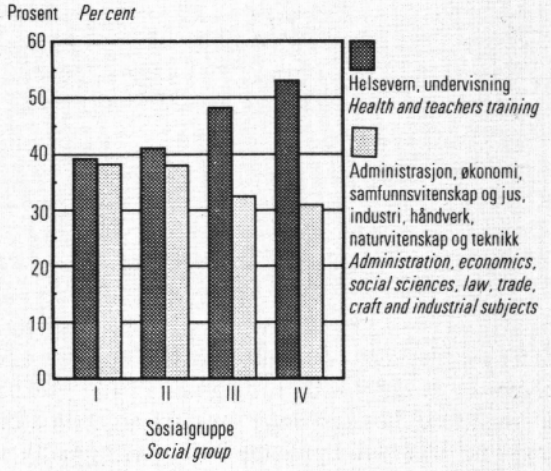

Kilde: Upublisert materiale i SSB
Source: Unpublished data in SSB

utdanningslinjer. I sosialgruppe IV er forskjellen nesten ti prosentpoeng i kvinners disfavør.

Har sammenhengen mellom sosial bakgrunn og utdanning endret seg over tid?

Fra midten av 1960-tallet har det funnet sted en utjevning i den sosiale sammensetningen av allmennfagligkullene. Dette har sammenheng med den eksplosjonsartede veksten i andelen som tok videregående utdanning i denne perioden. Det ble mer alminnelig å ta examen artium, noe som førte til at flere fra de lavere sosialgruppene også valgte slik utdanning. Til tross for denne utjevningen er det, som vi har pekt på tidligere, fortsatt en betydelig skjevhet i den sosiale sammensetningen av allmennfagligkullene.

Utjevningen blant allmennfagligkullene har imidlertid ikke slått gjennom i all høyere utdanning. Situasjonen på 1980-tallet viser at den sosiale forskjellen i rekrutteringen til universitetene ikke er blitt mindre i denne perioden.

Hvorfor finner vi ulikheter etter sosial bakgrunn?

Hvorfor påvirkes vår utdanningskarriere i så stor grad av vår forankring i bestemte sosiale grupper? Tre hovedtyper av forklaringer er blitt foreslått (Hansen 1986).

Den ene er knyttet til sosiale prestasjonsforskjeller. Private ressurser knyttet til familien og kollektive ressurser knyttet til naboskap og vennekrets påvirker barnas skoleprestasjoner. Interesse, stimulans og forventninger fra foreldre og mulighetene til å bruke foreldre som ressurspersoner er viktige faktorer bak barnas prestasjonsnivå. Disse ressursene hoper seg opp på de samme elevene og gjør det gjennomgående i større grad jo høyere sosiale lag elevene kommer fra.

Den andre forklaringen peker på at det finnes ulike verdier knyttet til sosialgruppene. Folk fra lavere sosiale lag er ofte mindre interessert i ytelser fra skoleverket enn folk fra høyere lag. Både oppdragelsen og referanserammene som møter personer fra de lavere sosiale lag senere i livet, fører ofte til en mer likegyldig holdning overfor skolen.

Den tredje forklaringen legger mer vekt på økonomiske og sosiale kostnader og gevinster med utdanning. Disse varierer med sosialgruppe. Studenter fra høyere sosiale lag vil som regel tape mest på å slutte i utdanning. De vil stå overfor muligheten av sosial degradering, samtidig som de vil skille seg ut fra og kanskje også miste kontakten med sine omgangsvenner. Dessuten vil personer fra lavere sosiale lag ofte være mer skeptiske til å pådra seg høy studiegjeld.

STUDIEFINANSIERING

Statens lånekasse for utdanning ble etablert i 1947. Den skulle bidra til å gi all norsk ungdom mulighet til å skaffe seg en utdanning uavhengig av kjønn eller økonomisk situasjon og sosial bakgrunn. Utdanningsfinansieringen har vært en sentral faktor i den sterke utbyggingen av utdanningssystemet etter krigen. Omfanget av offentlig utdanningsstøtte er etter hvert blitt meget stort. I undervisningsåret 1985/86 omfattet støtteordningen nesten 300 000 elever og studenter. Rundt 165 000 elever og studenter søkte om stipend, og 104 000 søkte også om lån. Til sammen ble det utbetalt 870 mill. kroner i stipend og om lag 2 321 mill. kroner i lån.

Misnøye med studiefinansieringsordningen

På 1980-tallet har studiefinansieringsordningen blitt mye diskutert. Det er blitt hevdet at Lånekassens rolle som finansieringskilde er blitt svekket.

Andelen av de utdanningssøkende som tar lån, har avtatt på 1980-tallet. I 1982/83 var andelen 44 prosent mot ca. 30 prosent i 1986/87. Antallet stipendmottakere har også sunket i samme periode fra 53 til 42 prosent. Dette til tross for at gjennomsnittsstipendet har hatt en reell økning på ca. 16 prosent i perioden. Tallene gjelder for videregående og høyere utdanning samlet.

Lånerenten er nesten fordoblet i løpet av de ti siste årene, samtidig som tilbakebetalingstiden er kortet ned.

Ved å se på forholdet mellom opparbeidet studiegjeld ved studieslutt og begynnerlønn for bestemte yrkesgrupper, kan vi få et bilde av tilbakebetalingsevnen. Statens lånekasse for utdanning opplyser at den gjennomsnittlige gjeld for personer som avsluttet en

sju-årig universitetsutdanning i 1975 var om lag 50 000 kroner. Tilsvarende studiegjeld var om lag 145 000 kroner i 1985. Begynnerlønna for akademikere i staten var i 1975 vel 62 000 kroner og i 1985 ca. 146 000 kroner. Gjeldsbeløpet i forhold til årslønna har altså steget i perioden fra ca. 80 til nærmere 100 prosent. Tilbakebetalingen kunne bli en stor belastning. Tilbakebetalingsvilkårene er nå endret ved en ordning om inntektsavhengig tilbakebetaling (St.meld. nr. 36 (1987–88)).

Flere deltidsstudenter

En undersøkelse blant studenter høsten 1984 av studentenes tidsbruk og studieforhold viser at drøyt halvparten av studentene har arbeid ved siden av studiene, og 13 prosent jobber mer enn 30 timer pr. uke (Berg og Aamodt 1987, Aamodt 1986).

De to hyppigst nevnte årsakene til å ta arbeid var knyttet til studiefinansieringsordningen. Første begrunnelse var ønsket om å redusere gjeldsbyrden, dernest at lånet ikke strekker til. Videre oppgav under halvparten av studentene lån og stipend i Statens lånekasse som viktigste kilde til livsopphold.

Antall deltidsstudenter ved universiteter og høgskoler har økt fra vel 10 prosent i 1975 til nesten 25 prosent i 1986. Økningen har vært sterkest på 1980-tallet.

Studiefinansieringsordningen kan påvirke utdanningsvalg

At vi får flere deltidsstudenter, kan svekke det faglige og sosiale miljø ved universitetene. Det er samtidig samfunnsøkonomisk lite rasjonelt (Innstilling fra et utvalg nedsatt av Studentsamskipnaden 1982).

Det er rimelig å anta at studiefinansieringsordningen også påvirker dem som står på terskelen til å søke høyere utdanning. Kostnadene ved å ta lengre studier kan bli så store at det er mer hensiktsmessig å gå ut i arbeidslivet eller ta kortere studier. Rekrutteringen til lengre studier kan altså svekkes, noe som på sikt kan true den langsiktige og kontinuerlige kompetanseoppbyggingen som universitetene og samfunnet er helt avhengig av. Måten studiefinansieringsordningen virker på kan også bety at den sosiale rekrutteringen til høyere utdanning blir skjevere enn den er i dag.

VOKSENOPPLÆRING

Ved siden av det ordinære skolesystemet har vi et mangfold av ulike utdanningstilbud som kan sorteres inn i begrepet voksenopplæring. Særlig etter 2. verdenskrig er disse utdanningstilbudene blitt tillagt vekt. En stortingsproposisjon fra 1964/65 foreslo å likestille førstegangsopplæring og voksenopplæring. Det ble uttrykt et prinsipielt grunnsyn om at behovet for læring gjelder hele livet. I 1976 ble lov om voksenopplæring vedtatt, og både de offentlige bevilgningene og virksomheten fikk en sterk vekst.

Voksenopplæringsvirksomheten kan grovt deles inn i to hovedgrupper. Den ene delen er nært knyttet til arbeidslivet, med vekt på tilegning av yrkesmessige kvalifikasjoner. Her vil omskolering og videreutdanning for å møte nye produksjons- og arbeidsvilkår være viktig. Den andre delen er mer rettet mot allmennutdannende opplæring, personlig utfoldelse og samfunnsorientering.

Ressurser til voksenopplæring

Gjennom loven om voksenopplæring forpliktet staten seg til et langt større ansvar for denne virksomheten enn tidligere. Bevilgningene over Kirke- og undervisningsdepartementets budsjett økte fra 50 mill. kroner i 1974 til 415 mill. kroner i 1985. Den største veksten skjedde på slutten av 1970-tallet. Det har vært en utflating og nedgang for noen delområder i de senere år. Bl.a. har bevilgningene til opplæring i regi av opplysningsorganisasjonene blitt redusert med 37 prosent i perioden 1980–85.

Andelen til voksenopplæring av de statlige bevilgninger til utdanning har hele tiden vært meget liten. I 1980 var andelen på det høyeste med 4,2 prosent. I 1985 var den redusert til 3,3 prosent.

Ser vi på bevilgningene til voksenopplæring i de nordiske land, ligger Norge på en klar sisteplass. Mens andelen til voksenopplæring av de samlede utgifter til utdanning var ca. fire prosent i Norge i 1980, hadde Sverige på topp en andel på 13 prosent. Også Danmark og Finland lå over Norge med en andel på henholdsvis seks og ti prosent.

Figur 4.15
Andelen menn og kvinner på ulike udannings-nivåer som deltok i voksenopplæring 1982/83. Prosent
Percentage of males and females with different educational levels who participated in adult education 1982/83

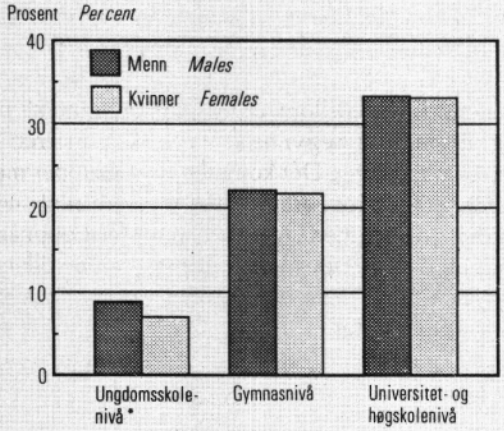

* For English translation, see figure 4.3

Kilde: Voksenopplæringsundersøkelsen
Source: Survey of Adult Education

Figur 4.16
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som deltok i voksenopplæring 1982/83. Prosent
Percentage of males and females in different age groups who participated in adult education 1982/83

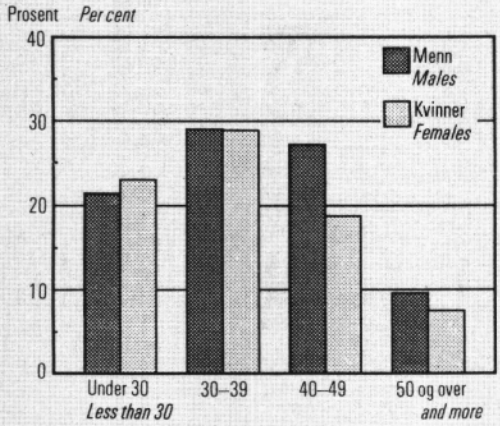

Kilde: Voksenopplæringsundersøkelsen
Source: Survey of Adult Education

Ingen vekst i voksenopplæring på 1980-tallet

Voksenopplæringsvirksomheten opplevde en nærmest eksplosjonsartet vekst i antall elever på slutten av 1970-tallet. Økningen i perioden 1975 til 1980 var på vel 80 prosent, fra 586 000 deltakere i 1975 til 1 053 000 i 1980. På 1980-tallet har det vært en svak nedgang. I skoleåret 1986/87 ble det registrert 835 000 deltakere. Nedgangen var sterkest for virksomheten til opplysningsorganisasjonene med 26 prosent færre deltakere enn i 1980.

Hovedtyngden av voksenopplæringskursene er korte. Gjennomsnittlig timetall pr. kurs var 41 timer i 1986/87. Denne virksomheten representerer likevel en betydelig økning i kunnskapsmengden som ikke fanges opp i de vanlige oversikter over befolkningens utdanningsbakgrunn.

Voksenopplæring minsker ikke utdanningskløften

Et viktig spørsmål i levekårssammenheng er om voksenopplæring bidrar til å utjevne den ulikhet i utdanning vi har vist tidligere. Loven om voksenopplæring har et klart mål i den retning. I forarbeidet til loven ble det uttrykt at «formålet er å bidra til å gi voksne likestilling i adgang til kunnskap. Loven tar sikte på både å minske utdanningskløften mellom generasjonene og på å gi alle voksne reelt like muligheter til å delta i opplæring som er tilpasset deres interesser og forutsetninger» (St.meld. nr. 72 (1980–81)). Likhet til utdanning og utjevning av utdanningsforskjeller står altså sentralt.

I skoleåret 1986–87 var 56 prosent av deltakerne på voksenopplæringskurs kvinner. Splitter vi kursene opp i undergrupper etter f.eks. yrkesrelevans eller emnegrupper, kommer de tradisjonelle kjønnsforskjeller til syne. Voksenopplæringsundersøkelsen i 1983 viser at kvinnene deltok ca. 50 prosent oftere enn menn i fritidskurs. Forholdet var omvendt på arbeidsrelaterte kurs. Blant de yrkesaktive hadde 18 prosent av mennene deltatt på yrkeskurs, mens det tilsvarende tall for kvinner var 13 prosent.

Sammenlikner vi emnegrupper, finner vi at rekrutteringsmønsteret følger den tradisjonelle arbeidsdelingen mellom kjønnene. Kvinner er overrepresentert in-

nenfor allmennfag, humanistiske og estetiske fag og helsevesen, mens mennene dominerer innenfor økonomi, industri, samferdsel, forsvar samt kurs knyttet til primærnæringene.

Et viktig mål med lov om voksenopplæring var å minske utdanningskløften mellom generasjonene. I den politiske debatt ble dette spissformulert gjennom parolen «rettferd på etterskudd» (NOU 1986:23).

De sosiale forskjeller opprettholdes gjennom voksenopplæringsvirksomheten. Undersøkelsen i 1983 viser at det er vanligere blant personer med høy utdanning enn blant dem med lav utdanning å delta på voksenopplæringskurs. Tilsvarende finner vi at andelen personer som ikke har deltatt i noen form for voksenopplæring, er høyere blant personer med lav inntekt enn blant folk med høy inntekt.

Andelen som deltar er størst i aldersgruppen under 40 år. I aldersgruppen 30–39 år deltok 29 prosent, mens i aldersgruppen over 50 år var det bare ni prosent som deltok.

På fylkesnivå har det i perioden 1975–87 skjedd en betydelig geografisk utjevning i voksenopplæringsaktiviteten. På midten av 1970-tallet lå Oslo på topp og Finnmark på bunn i deltaking på voksenopplæringskurs. I 1986/87 var deltakingen størst i Oppland, Nord-Trøndelag og Nordland. Voksenopplæring er altså blitt et gode som utkantfylkene særlig synes å dra nytte av (Nordhaug 1984).

Selv om de regionale forskjeller synes å bryte med det ulikhetsmønsteret vi finner innenfor det ordinære utdanningssystemet, viser andre kjennemerker som kjønn, alder og sosial status at voksenopplæringsvirksomheten ikke bidrar til utjevning av ulikheter i utdanning. De fordelingspolitiske mål som stod sentralt i lov om voksenopplæring, synes altså ikke å ha blitt innfridd. Det er heller grunnlag for å si at voksenopplæringen bidrar til å forsterke de skjevheter vi finner ellers i utdanningssystemet.

UTDANNING OG ANDRE LEVEKÅRSGODER

Utdanning påvirker mulighetene for å oppnå andre levekårsgoder, blant de viktigste er lønn og arbeidsforhold.

Utdanning og lønn

Den alminnelige erfaring er at jo høyere utdanning en har, jo høyere lønn får en. Levekårsundersøkelsen i 1987 viser at beregnet timelønn øker med økende utdanningsnivå. Særlig synes høyere utdanning å gi utslag på timelønnen. Kvinner har gjennomgående lavere timelønn enn menn. Likevel er sammenhengen mellom lønn og utdanningsnivå den samme for kvinner som for menn.

Sammenhengen mellom utdanning og inntekt må ses over livsløpet. I begynnelsen av yrkeskarrieren er det liten sammenheng. Det kommer av at grupper med høy utdanning starter i arbeidslivet med omtrent samme lønn som det de med lavere utdanning har oppnådd gjennom ansiennitetsbestemmelser og alderstillegg. Med økende alder øker sammenhengen mellom utdanningsnivå og lønn.

Figur 4.17
Timelønn for menn og kvinner med ulikt utdanningsnivå. 1987. Kroner
Hourly wage among males and females with different educational levels. 1987. Kroner

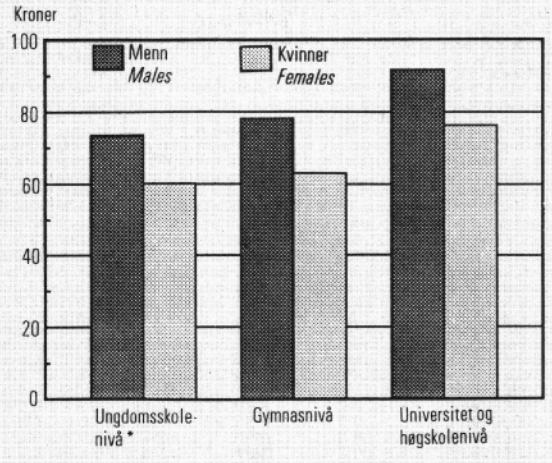

* For English translation, see figure 4.3

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Survey of Level of Living

Figur 4.18
Antall arbeidsmiljøbelastninger blant menn og kvinner med ulikt utdanningsnivå. 1987. Prosent
Number of work environment problems among males and females with different education levels. 1987. Per cent

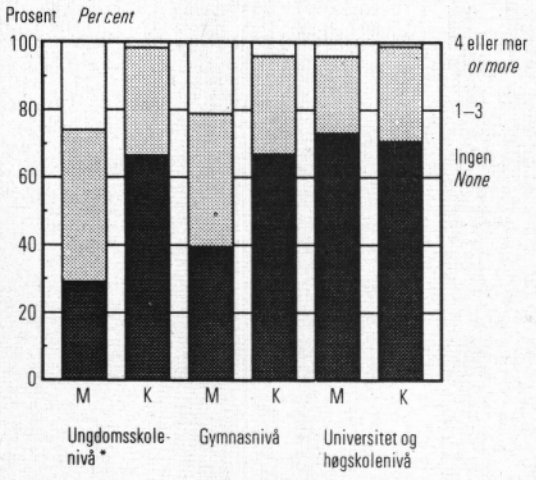

* For English translation, see figure 4.3

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Soruce: Survey of Level of Living

Utdanning og arbeidsplassforhold

Arbeidsplassforhold kan spenne over mye. Frihet i arbeidssituasjonen, adgang til frynsegoder, ferie- og pensjonsrettigheter, oppsigelsestid, ulike belastningsfaktorer osv.

Utdanningens betydning for forhold som ferie, pensjonsrettigheter og oppsigelsesvern har blitt mindre i takt med den generelle utvidelsen av arbeidstakeres rettigheter på disse områdene. Likevel er hovedtendensen at arbeidsplassforhold er ganske forskjellig for grupper med ulikt utdanningsnivå.

Ulike fysiske belastningsfaktorer på arbeidsplassen har sammenheng med utdanningsnivå.

Blant menn er det en sterk sammenheng mellom utdanningsnivå og hvorvidt de var utsatt for ulike fysiske arbeidsmiljøbelastninger knyttet til trekk, temperatur, fuktighet, forurensning og rystninger/vibrasjon. Hele 73 prosent av de med høyest utdanning hadde ingen av de nevnte belastningene i sitt arbeid. Det tilsvarende tall for de med laveste utdanning var 29 prosent. Om lag 26 prosent av dem med lavest utdanning nevnte minst fire eller flere av de nevnte belastningsfaktorene. Tilsvarende tall for dem med høyest utdanning var fire prosent.

For kvinnenes del synes utdanning ikke i særlig grad å ha sammenheng med de fysiske arbeidsmiljøbelastningene vi har sett på her. Dette henger nok sammen med at disse belastningene særlig er knyttet til arbeidsplasser i industrien. Kvinnene er først og fremst funksjonærer, og der er det heller andre belastningsfaktorer som dominerer.

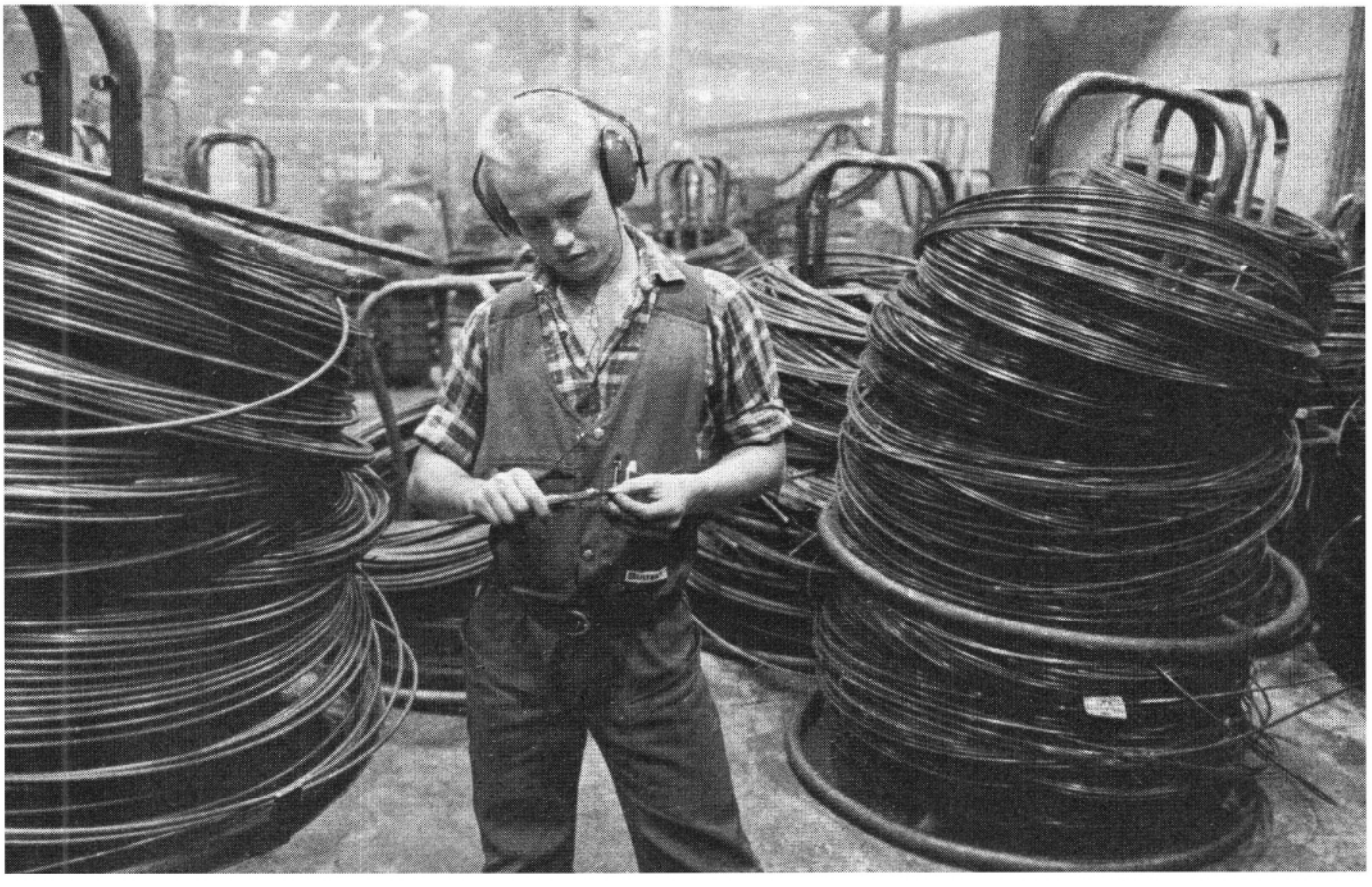

Tor Petter Bø

5. Arbeid

ARBEID OG LEVEKÅR

Arbeid gir økonomisk og sosial velferd

Gjennom inntektsgivende arbeid sikres den materielle velferden i samfunnet. Deltaking i arbeidslivet kan dessuten gi grunnlag for læring og selvutfoldelse, sosial kontakt og tilhørighet. Dette er positivt. Men det finnes også negative trekk, f.eks. helsefarlig arbeid, stressende miljø og liten grad av medbestemmelse. Så vel den sosiale som den økonomiske belønningen varierer sterkt, alt etter hvilken stilling en har. Dessuten vil en alltid overveie mengden av inntektsgivende arbeid mot ønsket mengde fritid.

Deltaking i inntektsgivende arbeid blir oppfattet som en grunnleggende rettighet i samfunnet. Arbeidsløshet er ubehagelig og kostbart, ikke bare for den enkelte, men også for samfunnet. Det rammer den enkelte økonomisk, og betyr utestengning fra det sosiale fellesskapet som arbeidslivet er en viktig del av. Langvarig arbeidsløshet kan få alvorlige sosiale og helsemessige skadevirkninger. Mange føler likevel at arbeidet først og fremst er et middel for å tjene til livets opphold, særlig hvis mulighetene for selvutfoldelse er små og kvaliteten på arbeidsmiljøet dårlig.

Arbeidets betydning for levekårene avhenger ikke bare av hvor mange som jobber, men også av hvor mye de arbeider, dvs. lengden på arbeidstiden. De sysselsatte er i så måte en svært sammensatt gruppe. En del ser ikke på arbeidet som sin hovedvirksomhet, men heller skolegangen, husarbeidet eller andre aktiviteter utenom arbeidsmarkedet.

Tradisjonelt har det vært et klart skille mellom kvinners og menns yrkesaktive karriere. Kvinnene har hatt hovedansvaret for husarbeid og barneomsorg, mens mennene skulle forsørge familien økonomisk. Dette mønsteret har endret seg drastisk de siste 20 årene.

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN PÅ ARBEIDSMARKEDET

Økt sysselsetting blant kvinner

Veksten i sysselsettingen hittil i 1980-årene skyldes hovedsakelig at flere kvinner har gått ut i arbeidslivet. Fra 1980 til 1987 økte tallet på sysselsatte med nær 200 000 personer, 80 prosent av disse var kvinner.

I aldersgruppen 20–66 år var 71 prosent av kvinnene sysselsatt i 1987. I løpet av de ti siste årene økte mennenes yrkesaktivitet bare ubetydelig. I 1987 var 86 prosent av menn i alderen 20–66 år sysselsatte.

Blant gifte kvinner varierer tilknytningen til arbeidsmarkedet med deres familiesituasjon. I familier med barn i førskolealder er andelen yrkesaktive mødre klart lavere enn i familier med større barn (tabell 5.4). Denne forskjellen er blitt mindre i løpet av 1980-årene. Yrkesaktiviteten har økt særlig sterkt blant småbarnsmødre. Antallet barn spiller også en rolle. Yrkesaktiviteten er størst blant mødre med bare ett barn. Forskjellen er mest markert når yngstebarnet er under tre år.

Yrkesdeltakingen blant kvinner har steget jevnt siden begynnelsen på 1970-tallet. Samtidig blir det færre

og færre heltidshusmødre. Mens det i 1972 var 460 000 heltidshusmødre i alderen 25–66 år, var tallet sunket til 160 000 i 1987. Bare 15 prosent av kvinnene i disse aldersgruppene var heltidshusmødre i 1987, mot hele 47 prosent i 1972. Nedgangen har vært mest markert i de yngre aldersgruppene, men også flertallet av eldre kvinner har forlatt rollen som heltidshusmor. I 1987 hadde hele 73 prosent av kvinnene i alderen 55–66 år lønnet arbeid.

Figur 5.1
Andelen menn og kvinner i alderen 20–66 år som er sysselsatt. 1972–1987 Prosent
Percentage employed among males and females aged 20–66. 1972–1987

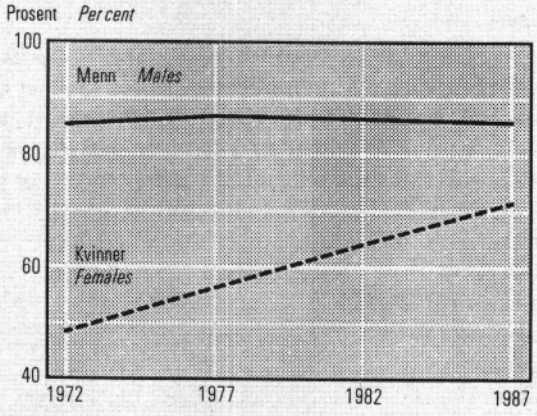

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Tabell 5.1
Sysselsatte menn og kvinner og gjennomsnittlig arbeidstid
Employed males and females and average working hours

	1987	Endring *Change* 1980–87	
	1 000	1 000	Prosent *Per cent*
Sysselsatte i alt *Number of employed persons*	2 110	199	10,4
Menn *Males*	1 165	39	3,5
Kvinner *Females*	944	159	20,3
	Timer pr. uke *Hours per week*		
Gjennomsnittlig arbeidstid i alt *Average working hours*	36,0	÷ 0,3	
Menn *Males*	41,0	÷ 0,2	
Kvinner *Females*	29,6	0,3	

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

DEFINISJONER

Arbeid kan defineres på flere måter. Dette kapitlet vil i hovedsak omhandle dem som er sysselsatt i inntektsgivende arbeid, slik dette defineres i arbeidskraftundersøkelsene (AKU).

Sysselsatte = personer som utførte inntektsgivende arbeid av minst én times varighet i undersøkelsesuka, samt personer som vanligvis utfører inntektsgivende arbeid, men som var midlertidig fraværende i undersøkelsesuka. I dette kapitlet brukes «yrkesaktivitet» synonymt med «sysselsetting».

Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt, dvs. arbeidsløse = personer som verken utførte eller var midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid i undersøkelsesuka, men som forsøkte å skaffe seg slikt arbeid ved å kontakte arbeidsformidlingen, svare på annonse e.l. Disse må ikke forveksles med Arbeidsdirektoratets tall for registrerte arbeidsløse.

Arbeidsstyrken = summen av sysselsatte og arbeidssøkere uten arbeidsinntekt.

Arbeidstid = den tiden de sysselsatte faktisk utførte inntektsgivende arbeid i undersøkelsesuka. Eventuelt fravær pga. sykdom, ferie e.l. regnes ikke med, mens overtid og ekstraarbeid skal medregnes.

Begreper og definisjoner fra levekårsundersøkelsene og Arbeidstidsundersøkelsen 1985 som er forskjellige fra AKUs:

Sysselsatte = personer som *vanligvis* utfører inntektsgivende arbeid av minst en times varighet pr. uke.

Arbeidstid = den tiden de sysselsatte *vanligvis* bruker på inntektsgivende arbeid.

Tabell 5.2
Andelen heltids husmødre i ulike aldersgrupper. 1972–87. Prosent
Percentage full-time housewives in various age groups. 1972–1987

	1972	1977	1982	1987
Alle 25–66 år *years*	47	30	24	15
25–34 år *years*	49	31	23	11
35–54 år *years*	42	26	19	11
55–66 år *years*	44	36	33	27

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Førtidspensjonering av eldre menn

Yrkesaktiviteten er betydelig høyere blant folk i alderen 30–49 år enn blant yngre og eldre. I 1987 var 95 prosent av mennene og 81 prosent av kvinnene i denne aldersgruppen sysselsatt (figur 5.3). De siste par årene før pensjonsalderen på 67 år er sysselsettingsandelen nede i 49 prosent blant menn og 33 prosent blant kvinner.

Blant menn i de eldste aldersgruppene har yrkesaktiviteten gått jevnt nedover i lengre tid. Det klart største fallet i yrkesaktiviteten det siste tiåret gjelder menn i alderen 65–66 år. Fra 1977 til 1987 ble andelen sysselsatte i denne aldersgruppen redusert med nesten 20 prosentpoeng, fra 68 til 49 prosent. Omfanget av «førtidspensjonering» har altså økt dramatisk. Dette henger nært sammen med økende andel uføretrygdede.

Kvinnenes yrkesaktivitet har utviklet seg annerledes. Helt opp til pensjonsalderen på 67 år har det vært en viss økning i andelen sysselsatte, men sysselsettingsandelen blant kvinner er fortsatt lav. Dette skyldes ikke førtidspensjonering, men tidligere lav yrkesaktivitet blant kvinner generelt. Den sterke økningen i yrkesaktiviteten blant yngre og middelaldrende kvinner de siste 15–20 årene vil etter hvert gi høyere yrkesaktivitet i de eldste aldersgruppene. Så lenge de kvinnene som nærmer seg pensjonsalderen har en stadig høyere yrkesaktivitet enn foregående generasjon, vil ikke en økt førtidspensjonering blant kvinner kunne spores i tallene. Men også blant kvinner har andelen uføretrygdede økt.

Kortere arbeidstid?

Arbeidstiden har de siste årene vært gjenstand for debatt og utredninger. I 1987 la det offentlige Arbeidstidsutvalget fram sin utredning om ulike typer reformer på dette området. Debatten har i hovedsak dreid seg om hvilke endringer som bør prioriteres i tiden framover. Valget står mellom kortere ukentlig eller daglig arbeidstid, lengre svangerskapspermisjon, lengre ferie og lavere pensjonsalder.

Diskusjonen om arbeidstidsreduksjoner dreier seg bl.a. om fordeling av lønnsarbeidet mellom kvinner og menn. Selv om nivået på kvinners yrkesaktivitet har nærmet seg menns i løpet av 1980-årene, er kvinners og menns ukentlige arbeidstid lite endret når vi ser på hele perioden under ett. Fra 1980 til 1987 gikk den gjennomsnittlige arbeidstiden for menn ned fra 41,2 til 41,0 timer i uka (AKU). Arbeidstiden for kvinner gikk samtidig opp fra 29,3 til 29,6 timer (tabell 5.1). Forskjellen mellom kjønnene er altså blitt noe mindre i denne perioden.

Omkring 1984 inntrådte et skifte i utviklingen av den gjennomsnittlige arbeidstiden. Etter en lengre periode med stadig kortere arbeidstid begynte den da å øke, både for menn og kvinner. Samtidig var etterspørselen etter arbeidskraft på vei oppover etter to år med betydelige problemer på arbeidsmarkedet. For mennenes vedkommende ligger trolig forklaringen i økt bruk av overtid. For kvinner har den nye tendensen sammenheng med en økende andel heltidsarbeidende (35 timer eller mer pr. uke) og en synkende andel kvinner med kort deltid (under 20 timer pr. uke).

Fra årsskiftet 1986/87 ble det iverksatt en generell arbeidstidsforkortelse til 37 1/2 time pr. uke. Den gjaldt først og fremst arbeidere som hadde avtale om lengre arbeidstid enn funksjonærer. Fra 1986 til 1987 ble det 360 000 færre sysselsatte med en faktisk arbeidstid på 40 timer eller mer. Det er flest menn i de yrker og næringer som hadde så lang arbeidstid som 40 timer pr. uke, derfor har reformen vært med på å redusere menns arbeidstid. Før reformen ble iverksatt, arbeidet tre av fire menn 40 timer eller mer i uka. Bare en av fire kvinner hadde så lang arbeidstid. Blant kvinner er dessuten arbeidstidsforkortelsen blitt oppveid av en mer langsiktig utvikling mot lengre deltid og overgang til heltid.

Tabell 5.3
Sysselsatte etter næring
Employed persons by industry

	1987	Endringer *Changes* 1980–84	1984–87
	1 000	Prosent *Per cent*	
I alt *Total*	2 110	2,9	7,3
Jordbruk, skogbruk, fiske og fangst *Agriculture, forestry, hunting and fishing*	128	÷ 13,7	÷ 7,9
Oljeutvinning og bergverksdrift *Oil extraction, mining and quarrying*	26	69,2	18,2
Industri *Manufacturing*	364	÷ 6,4	0,3
Kraft- og vannforsyning *Electricity, gas and water supply*	24	10,0	9,1
Bygge- og anleggsvirksomhet *Construction*	166	2,7	10,7
Varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet *Wholesale and retail trade, restaurants and hotels*	377	÷ 0,6	16,0
Transport, lagring, post og telekommunikasjon *Transport, storage and communication*	178	2,9	1,1
Bank og finansiering, forsikring, eiendomsdrift og forretningsmessig tjenesteyting *Financing, insurance, real estate and business services*	154	8,2	29,4
Offentlig, sosial og privat tjenesteyting *Community, social and personal services*	690	13,2	6,2

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Stagnasjon i offentlig sektor

Veksten i sysselsettingen siden 1980 har i første rekke funnet sted innenfor ulike typer tjenesteyting, inklusive varehandel. I offentlig sektor har ekspansjonen vært sterkest i den kommunale forvaltningen. Fra 1984 avtok veksten i den offentlige sektor, mens den skjøt fart innen varehandel, eiendomsdrift og forretningsmessig tjenesteyting, deriblant innen bank, EDB og teknisk konsulentvirksomhet. I den siste tiden har veksten stagnert også innen privat tjenesteyting. I primær- og sekundærnæringene er tallet på sysselsatte blitt redusert, med unntak av oljeutvinning og bygge- og anleggsvirksomhet.

Svingninger i arbeidsløsheten

Fram til begynnelsen av 1980-årene holdt arbeidsløsheten seg på et lavt nivå, men omkring 1982/83 skjedde det en kraftig forverring på arbeidsmarkedet. I løpet av tre år ble ledigheten fordoblet og kom opp i 67 000 (3,3 prosent) i 1983. Samtidig var nær 30 000 personer sysselsatt gjennom ulike typer arbeidsmarkedstiltak med sikte på å motvirke ledigheten.

I 1987 var tallet på arbeidsløse redusert til 44 000 personer (2,0 prosent) ifølge AKU. I tillegg var 18 000 personer i arbeidsmarkedstiltak. Sammenliknet med de fleste vest-europeiske land er ledigheten i Norge svært lav. I enkelte deler av landet er ledigheten likevel et alvorlig problem. Særlig peker de nord-norske fylkene seg ut med en relativt høy ledighet, mens ledigheten er lav i Oslo og Akershus. Mot slutten av 1988 har vi fått økende ledighetstall for hele landet. I tredje kvartal var om lag 75 000 personer arbeidsløse.

ØKNINGEN I KVINNERS YRKESAKTIVITET

Flere småbarnsmødre i jobb

I 1980-årene har også småbarnsmødrene fått sterkere tilknytning til arbeidsmarkedet. Tidligere hadde kvinner i alderen 25–34 år lav yrkesaktivitet, men barnefødsler fører ikke lenger så ofte til avbrudd i yrkeslivet for mødrene. Fra 1980 til 1987 økte yrkesaktiviteten både blant mødre med barn under tre år og blant mødre til 3–6-åringer med 20 prosentpoeng. Rundt to tredjedeler av mødre med barn under tre år deltar nå på arbeidsmarkedet. Det tilsvarende tallet for mødre med barn i alderen tre til seks år er tre fjerdedeler.

Et sentralt likestillingskrav fra kvinnebevegelsen har vært retten til inntektsgivende arbeid for kvinner. Den sterke økningen i yrkesaktiviteten kan tas som uttrykk for at dette er i ferd med å bli innfridd. Det er likevel et stykke igjen før kvinner og menn er likestilte på arbeidsmarkedet, både når det gjelder sysselsettingsandel og lengden på arbeidstiden.

Figur 5.2
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er sysselsatt. 1977, 1982 og 1987. Prosent
Percentage employed among males and females in various age groups. 1977, 1982 and 1987

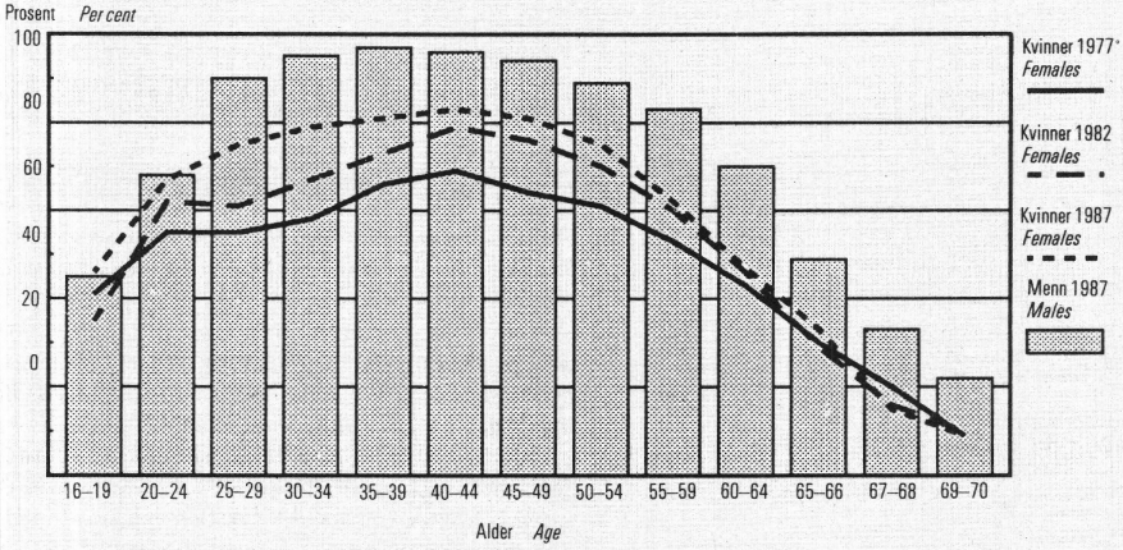

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Mange kvinner ønsker ikke å overta mennenes nåværende arbeidstidsmønster. En generell arbeidstidsreduksjon ville gjøre det lettere å kombinere yrkesaktivitet på heltid med omsorgsforpliktelser og andre gjøremål i hjemmet. I praksis viser det seg at kvinnene fremdeles bærer hovedansvaret for hus- og omsorgsarbeidet. Det er etter hvert blitt vanlig at begge ektefellene i en familie er yrkesaktive. At to-inntektsfamilien er blitt så utbredt, har også økonomiske årsaker. De fleste barnefamilier er avhengige av to inntekter for å opprettholde en rimelig levestandard. Når begge ektefellene i barnefamilier er yrkesaktive på heltid, kreves en nøye planlegging av de daglige aktivitetene innenfor stramme tidsrammer.

Få kvinner i mannsyrker

Kvinners valg av yrke preges fortsatt av det gamle kjønnsrollemønsteret. Flest kvinner er det blant rengjøringspersonale, syke- og hjelpepleiere og i hotell- og

Tabell 5.4
Andelen gifte kvinner som er i arbeidsstyrken, i grupper for yngste barns alder og antall barn. 1980 og 1987. Prosent
Percentage of married females in the labour force in groups for age of youngest child and number of children. 1980 and 1987

	Alle *All*		Yngste barns alder *Age of youngest child*							
			0–2 år		3–6 år		7–10 år		11–15 år	
	1980	1987	1980	1987	1980	1987	1980	1987	1980	1987
Alle gifte kvinner med barn under 16 år *All married females with children less than 16 years of age*	62	78	48	68	58	79	71	81	75	85
1 barn *1 child*	69	82	59	76	62	81	73	82	75	86
2 barn eller flere *2 children or more*	59	74	42	61	57	78	70	80	75	83

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Figur 5.3
Andelen kvinner og menn i noen utvalgte yrkesgrupper. 1987. Prosent
Percentage males and females in some selected occupations. 1987

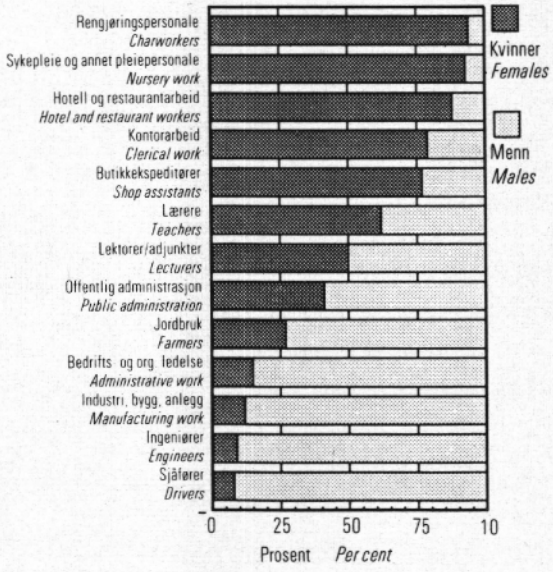

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Tabell 5.5
Sysselsatte menn og kvinner etter sosioøkonomisk status. 1987. Prosent
Employed males and females by socio-economic status. 1987. Per cent

	Menn *Males*	Kvinner *Females*
Ialt *Total*	100	100
Arbeidere *Workers*	43	16
Ufaglærte *Unskilled*	27	15
Faglærte *Skilled*	16	2
Funksjonærer *Salaried employees*	43	77
Lavere nivå *Lower level*	5	37
Mellomnivå *Mean level*	29	35
Høyere nivå *Higher level*	10	6
Gardbrukere og fiskere *Farmers and fishermen*	6	1
Andre selvstendige *Other self-employed*	8	5

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

restaurantyrker. Sjåfør, ingeniør, industriarbeider, bygge- og anleggsarbeider er derimot typiske mannsyrker. Innen skoleverket, med unntak av på barnetrinnet, er det ansatt tilnærmet like mange menn og kvinner.

I begynnelsen av 1970-årene ble kvinner rekruttert inn i enkelte mannsyrker, f.eks. i verkstedindustrien, som da hadde stort behov for arbeidskraft. Etter den tid har det pågått flere likestillingskampanjer for å påvirke kvinners og menns utdannings- og yrkesvalg uten at dette har ført til grunnleggende endringer. Forandringer i innarbeidede holdninger og kjønnsrollemønstre er en prosess som tar lang tid.

Det er også klare forskjeller mellom kvinners og menns posisjon eller sosioøkonomisk status i arbeidslivet. Menn er jevnt fordelt på arbeider- og funksjonæryrker med 43 prosent i hver av gruppene. Det store flertall av kvinner er derimot konsentrert innenfor funksjonæryrkene. I langt større grad enn menn befinner kvinnene seg på de laveste kompetansenivåene, dvs. som ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer. Typiske kvinneyrker er samtidig typiske lavtlønnsyrker.

Hvilken posisjon en har i arbeidslivet er av grunnleggende betydning både for inntektsnivået og for selve arbeidssituasjonen. Ledelsesoppgaver og tildeling av ansvar gir ikke bare større økonomisk belønning, men gir også bedre mulighet for selv å utforme sine arbeidsvilkår, ta selvstendige beslutninger og innvirke på arbeidsorganisasjonen for øvrig. De ledende stillingene er i hovedsak besatt av menn. Bare hver sjette leder er kvinne.

Bedre kvalifikasjoner og bedre jobbmuligheter

Kvinner med høyere utdanning har tradisjonelt hatt en sterkere tilknytning til arbeidsmarkedet enn kvinner med lav utdanning. Den yngre kvinnegenerasjonen tar lengre utdanning enn sine mødre. Økt utdanningsnivå vil derfor gi høyere yrkesaktivitet blant kvinner etter hvert som generasjoner med høyt utdannede kvinner erstatter generasjoner med lav utdanning. Det er også en tendens til at kvinner med høyere utdanning har noe lengre arbeidstid enn de med lavere utdanning.

Økt etterspørsel etter arbeidskraft har vært en av forutsetningene for økt yrkesdeltaking blant kvinner. Veksten i sysselsettingen har først og fremst skjedd in-

nenfor de tjenesteytende næringene, inklusive varehandel, der en tradisjonelt venter å finne en høy andel kvinner. Etterspørselen etter arbeidskraft i disse næringene var særdeles høy omkring midten av 1980-årene (jfr. tabell 5.3). Mulighetene for å få arbeid har derfor vært bedre enn på lenge. I perioden 1980–84 kom det meste av veksten i kvinnesysselsettingen innenfor undervisning, helse- og sosialtjenester. Etter 1984 kom bare tredjeparten av veksten innenfor disse næringene, mens etterspørselen økte sterkt innen privat sektor. Til tross for redusert vekst i offentlig sektor har altså kvinnesysselsettingen fortsatt å stige.

Flere barnehager, men få fritidshjem

Sysselsettingsveksten blant kvinner har som nevnt vært særlig stor blant småbarnsmødre. For at begge ektefellene i en småbarnsfamilie skal kunne delta i arbeidslivet, må det ordnes med barnetilsyn i en eller annen form. Private dagmammaer gjør fortsatt en stor innsats, men etter hvert er også barnehagedekningen blitt noe bedre. Ved inngangen til 1980-årene var dekningsgraden (antall plasser pr. 100 barn 0–6 år) på om lag 20 prosent. I 1987 var den steget til 30 prosent, og økningen var størst i heltidsplasser. Dekningsgraden er klart bedre for fire til seks-åringer enn for de yngre barna (NOS Barnehagestatistikk 1987). Likevel er barnehagedekningen ennå høyst utilfredsstillende på bakgrunn av den faktiske søkningen. Sett i forhold til økningen i mødrenes yrkesaktivitet er behovsdekningen ikke bedre i dag enn i 1970-årene. For de yngste barna er situasjonen til og med forverret.

I dag har ca. 30 prosent av husholdningene med små barn plass i barnehage for ett eller flere av barna. Omtrent like mange har en eller annen form for privat tilsyn. Og av disse har noe under halvparten hjelp til tilsyn fra slekt og venner (hovedsakelig ubetalt), mens vel halvparten har dagmamma, hushjelp eller praktikant. Bruk av dagmamma har økt kraftig de siste årene, mens slekt og venner betyr stadig mindre (Levekårsundersøkelsen 1987).

Overgangen fra barnehage til skole skaper problemer for yrkesaktive foreldre og deres barn. Skoledagens lengde og antall fridager har endret seg lite, på tross av omfattende endringer i mødrenes yrkesaktivitet. Utbyggingen av fritidshjem for de yngste skolebarna har også vært svært beskjeden. Av de få plasser som tilbys, totalt 5 700 plasser på landsbasis i 1987, ligger snaut halvparten i Oslo (NOS Barnehagestatistikk 1987). Ettersom mange barn går uten tilsyn etter skoletid, er det åpenbart et stort behov for tiltak på dette området (NOU 1987:9A).

ULIKHETER I ARBEIDSTID

Tid brukt på inntektsgivende arbeid er svært forskjellig blant menn og kvinner og i ulike aldersgrupper. Videre kan tilknytningen til yrkeslivet variere fra tilfeldige vikariater til regelmessig overtid. Hele livssituasjonen påvirkes av forpliktelser i arbeidssammenheng. Tid og overskudd til andre gjøremål enn arbeidet er også et velferdsgode som det kan bli knapphet på. Det er særlig merkbart i barnefamilier.

Flere kvinner arbeider heltid

Om lag halvparten av kvinnene arbeider deltid, mot bare ti prosent av mennene. Den største endringen som har funnet sted i kvinnenes arbeidstid hittil i 1980-årene, er at andelen med kort deltid (under 20 timer) har sunket fra 33 til 23 prosent. Samtidig har andelen med lang deltid (20–34 timer) økt noe, og enda flere er blitt heltidsarbeidende. Nær 90 prosent av kvinnene som arbeider heltid, har en arbeidstid på 35–44 timer i uka. På samme måte som deltidsarbeidende menn er en sjeldenhet, er det svært få kvinner med en arbeidstid på 45 timer eller mer.

Færre yngre kvinner på deltid

Deltidsarbeid er mest utbredt i den eldre kvinnegenerasjonen. Yngre kvinner velger oftere å arbeide heltid, selv når de har små barn. Innenfor typiske kvinneyrker som sykepleie og annet pleiearbeid, hotell- og restaurantarbeid og rengjøringsarbeid er over halvparten av kvinnene deltidsansatte. Fra 1978 til 1985 var det en markert vekst i deltidssysselsettingen innenfor omsorgsyrkene. Blant ekspeditører og rengjøringspersonale er derimot omfanget av deltidsarbeid blitt redusert (Ellingsæter 1987).

Tabell 5.6
Sysselsatte menn og kvinner etter ukentlig arbeidstid. 1980 og 1987. Prosent
Employed males and females by weekly working hours. 1980 and 1987. Per cent

	Menn	*Males*	Kvinner	*Females*
	1980	1987	1980	1987
I alt *Total*	100	100	100	100
1–19 timer *hours*	3	5	24	23
20–34 timer *hours*	4	4	30	27
35–44 timer *hours*	64	59	42	44
45 timer eller mer *hours or more*	29	32	4	6

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Deltidsarbeid er blitt mer permanent

Tre av fire deltidsarbeidende er gifte kvinner. Det er nærliggende å se dette i sammenheng med de oppgaver som tradisjonelt har vært tillagt dem i rollen som mor og husmor. Hovedsakelig har de vært forsørget av ektemannen. Utviklingen i det siste går i retning av at deltidsarbeid for kvinner mer dreier seg om fast arbeid med redusert arbeidstid, enn om midlertidig ekstraarbeid. Stadig flere deltidsarbeidende har fått fast ansettelse (Ellingsæter 1987).

Menn arbeider overtid

Mens deltid er et kvinnefenomen, er regelmessig overtid eller særlig lang arbeidstid (medregnet eventuelt biyrke) et mannsfenomen. Når vi splitter opp de heltidsarbeidende i to grupper, 35–44 timer pr. uke og 45 timer eller mer, har andelen med særlig lang arbeidstid blant menn steget kraftig fra 1980 til 1987. Andelen sysselsatte menn med en ukentlig arbeidstid som klart overstiger normalarbeidstiden (45 timer eller mer) steg fra 24 til 32 prosent i perioden 1980–87. Også blant kvinner har det vært en viss økning i denne andelen, men i 1987 lå den likevel på bare seks prosent. Forskjellen kan dels forklares med at flere menn enn kvinner er selvstendig næringsdrivende, og dels med arbeidsdelingen i hjemmet mellom menn og kvinner.

Overtid er oftest pålagt av arbeidsgiver

Overtid skal i prinsippet være pålagt av arbeidsgiver, og kan komme på tvers av arbeidstakerens ønsker. Tre av fire arbeidstakere viser til et slikt pålegg som den viktigste grunnen til overtidsarbeid. Ønske om ekstrainntekt eller interesse for arbeidet blir oppgitt av 20 prosent. Hver tredje heltidsansatt ønsker å arbeide mindre overtid enn de gjør (Ellingsæter 1987).

Arbeidsmiljøloven setter visse grenser for hvor mye overtid som kan pålegges den enkelte, men det kan gis dispensasjon fra disse reglene. En arbeidstaker kan bli fritatt for overtidsarbeid dersom helsemessige eller vektige sosiale hensyn tilsier det.

Figur 5.4
Gjennomsnittlig arbeidstid pr. uke for alle samboende/gifte menn og kvinner i ulike familiefaser. 1980 og 1987. Timer
Average weekly working hours among married males and females i different family phases. 1980 and 1987. Hours

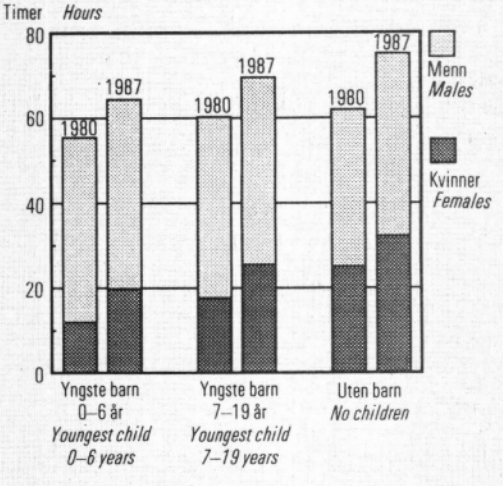

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Barnefamilienes arbeidstid

Lengden og fordelingen av arbeidstiden foreldrene imellom setter klare rammer for så vel familiens økonomiske levestandard som for det sosiale samværet innen familien. Situasjonen med utearbeidende far og hjemmearbeidende mor blir stadig sjeldnere. Forskjellen mellom fedrenes og mødrenes yrkesaktivitet og arbeidstid er i ferd med å utjevnes, men det er ennå langt igjen før det er oppnådd likestilling på området. I 1987 var den gjennomsnittlige arbeidstiden for alle småbarnsmødre 20 timer pr. uke, mens småbarnsfedre i gjennomsnitt arbeidet 44 timer i uka.

Småbarnsfedre arbeider mye

Fedre med barn i førskolealderen bruker faktisk litt mer tid på inntektsgivende arbeid enn andre menn i parforhold. Småbarnsfamilier er i en etableringsfase med store økonomiske behov, og overtidsarbeid gir ekstrainntekt. Så lenge kvinnene har hovedansvaret for hjemmearbeidet, vil dette legge begrensninger på deres yrkesaktive liv, særlig i småbarnsfasen. Det viser seg at jo høyere utdanning, desto mer likestilte er ektefellene på arbeidsmarkedet (Iversen 1986).

Kvinner med barn under tre år har lavest yrkesdeltaking (tabell 5.4 og Ellingsæter og Iversen 1984). Det er i denne perioden det er mest aktuelt å ta omsorgspermisjon eller få redusert arbeidstid. I de siste årene har likevel yrkesaktiviteten steget mest nettopp blant mødre med barn i førskolealder, enten barna er under eller over tre år.

Hver tredje far med barn under tre år arbeider 45 timer i uka eller mer. Når det yngste barnet er i alderen tre til seks år, kommer andelen opp i 46 prosent, og den holder seg på et tilnærmet like høyt nivå etter at barna er begynt på skolen. Bare fire til fem prosent av mødrene har så lang arbeidstid.

Tabell 5.7
Andelen sysselsatte foreldre med lang ukentlig arbeidstid[1]. 1987. Prosent
Percentage of employed parents with long weekly working hours[1]. 1987

	Yngste barns alder *Age of youngest child*			
	0–2 år *years*	3–6 år *years*	7–10 år *years*	11–15 år *years*
Menn *Males*	32	46	43	43
Kvinner *Females*	4	5	4	7

[1] Lang ukentlig arbeidstid er vanlig arbeidstid på 45 timer eller mer i hoved- og eventuelt biyrke til sammen
[1] *Long working hours mean more than 45 hours weekly working time*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Tabell 5.8
Sysselsatte etter arbeidstidens plassering. 1987. Prosent
Employed persons by hours of work. 1987. Per cent

	Arbeidstidens plassering *Hours of work*				
	I alt *Total*	Dag-arbeid *Day-time work*	Forskjøvet arbeidstid *Evening work*	Skift/turnus *Shift work*	Annet *Other*
Alle sysselsatte *All employed*	100	71	12	11	5
Selvstendige *Self-employed*	100	63	24	2	11
Ansatte *Employees*	100	73	10	13	5

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Ubekvem arbeidstid og skiftordninger

Ikke bare lengden, men også plasseringen av arbeidstiden er av betydning for levekårene. Arbeidstider som avviker fra normen om dagarbeid fra mandag til fredag, oppfattes som ubekvemme, noe det blir kompensert for gjennom lønnsavtaler. Sosialt samvær, fritidsaktiviteter og deltaking i organisasjonslivet kan bli vanskelig for dem som arbeider når andre har fri. Når den biologiske rytmen forstyrres, som ved nattarbeid, kan det også oppstå helseproblemer.

Tre av fire ansatte arbeider på dagtid, dvs. i tidsrommet fra kl. 0600 til 1800. Ti prosent arbeider utenom ordinær dagtid, og 13 prosent har skift- eller turnusarbeid.

Kvelds- og nattarbeid er et særlig utbredt fenomen blant kvinner med deltidsarbeid. Én av tre har en slik arbeidstidsordning, uansett om de har barn eller ikke. Nær halvparten av småbarnsmødrene med deltidsarbeid har helgearbeid.

Blant de heltidsansatte er det ingen klare forskjeller mellom kvinner og menn i omfanget av kvelds- og nattarbeid. Småbarnsforeldre arbeider i noe større grad enn andre utenom ordinær dagtid. Andelen mødre og fedre som arbeider i helgene, varierer også med barnas alder. Helgearbeid er mest utbredt i familier med barn under sju år. For småbarnsforeldre kan det vi kaller ubekvem arbeidstid imidlertid nettopp være en ønsket måte å organisere arbeidstiden på.

Ubekvem arbeidstid er vanligst innen transport- og kommunikasjonsarbeid, i omsorgsyrkene og blant industriarbeidere. Det er dessuten mye kveldsarbeid i serviceyrkene.

Tabell 5.9
Arbeidstidens plassering blant ansatte i ulike grupper. 1987. Prosent
Work schedules among various groups of employees. 1987. Per cent

	Andel som	*Percentage who*
	ikke har dagarbeid *do not have day-time work*	har helgearbeid *work in the weekends*
Menn på heltid *Males working full-time*		
Yngste barn 0–6 år *Youngest child 0–6 years*	30	45
Yngste barn 7–15 år *Youngest child 7–15 years*	24	39
Ingen barn *No children*	22	37
Kvinner på heltid *Females working full-time*		
Yngste barn 0–6 år *Youngest child 0–6 years*	27	40
Yngste barn 7–15 år *Youngest child 7–15 years*	23	38
Ingen barn *No children*	21	41
Kvinner på deltid *Females working part-time*		
Yngste barn 0–6 år *Youngest child 0–6 years*	33	48
Yngste barn 7–15 år *Youngest child 7–15 years*	32	39
Ingen barn *No children*	35	44

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

FAGORGANISERING OG ARBEIDSMILJØ

Arbeidstid betyr mest for fagforeningsmedlemskap

Medlemskap og aktivitet i fag- eller bransjeorganisasjoner er en viktig forutsetning for innflytelse over lønns- og arbeidsvilkår. Det er store variasjoner i hvor mange som er medlemmer av slike organisasjoner, og i hvor mye de deltar. Dette gjelder både variasjoner etter kjønn, etter arbeidstid og etter sosioøkonomisk status.

Kvinner er sjeldnere fagforeningsmedlemmer enn menn, og de som er medlemmer, deltar også sjeldnere i mange møter enn menn. Kjønnsforskjellene blir imidlertid nesten borte når vi sammenlikner kvinner og menn som arbeider heltid. Kvinner på deltid har ofte en løsere tilknytning til arbeidsmarkedet enn heltidsarbeidende kvinner. De deltar heller ikke så ofte i arbeidslivets organisasjoner.

Lavere funksjonærer er lite aktive i foreninger

Bare snaut halvparten av de lavere funksjonærene er medlem av en fagforening, sammenliknet med 80 pro-

Tabell 5.10
Medlemsskap og aktivitet i fag- eller næringsorganisasjon blant yrkesaktive menn og kvinner. 1987. Prosent
Union membership and activity among employed males and females. 1987. Per cent

	Andel som er medlem *Percentage who are members*	Antall møter siste år blant medlemmer *Number of meetings attended last year*	
		ingen *none*	10 og flere *or more*
Alle *All*	59	38	11
Menn *Males*	66	36	13
Alle kvinner *All females*	52	42	9
Kvinner på heltid *Females working full-time*	63	38	11
Kvinner på deltid *Females working part-time*	42	47	6

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

sent av de høyere funksjonærene. Gardbrukere og fiskere har også høy organisasjonsgrad, 79 prosent. Andre selvstendige er derimot sjelden organisert. Faglærte arbeidere, som ofte blir ansett som selve grunnstammen i norsk fagbevegelse, har en organisasjonsprosent på 71.

Aktivitetsnivået følger omtrent samme mønster: Lavere funksjonærer går sjeldnere på fagforeningsmøter enn andre, mens de høyere funksjonærene også i større grad enn de fleste andre er aktive medlemmer.

Fysisk belastende arbeidsmiljø det vanligste

Siden vi tilbringer så stor del av vår tid i arbeidslivet, er arbeidsmiljøet viktig. Et dårlig arbeidsmiljø er ikke bare en belastning i arbeidstiden, men vil kunne ha uheldige sosiale og helsemessige konsekvenser. Disse konsekvensene vil imidlertid være avhengige av andre sider ved arbeidet, f.eks. graden av frihet.

Det er vanlig å dele inn arbeidsmiljøet i to hovedområder: Det fysiske arbeidsmiljøet omfatter ulike typer miljøbelastninger som f.eks. støy, forurensning, klima-

Tabell 5.11
Medlemskap og aktivitet i fag- eller næringsorganisasjon blant yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1987. Prosent
Union membership and activity among employed persons in different socio-economic groups. 1987. Per cent

	Andel som er medlem[1]	Antall møter siste år blant medlemmer[1]	
		Ingen	10 og flere
Alle	59	38	11
Arbeidere[2]			
Ufaglærte	64	45	11
Faglærte	71	37	17
Funksjonærer			
Lavere nivå	46	57	5
Mellomnivå	66	38	9
Høyere nivå	81	25	16
Gardbrukere og fiskere	79	26	6
Andre selvstendige	40	38	18

[1] *For English translation, see table 5.10*
[2] *For English translation, see table 5.5*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Figur 5.5
Andel sysselsatte menn og kvinner med ulike arbeidsmiljøproblemer. 1987. Prosent
Percentage of employed males and females with different working conditions.

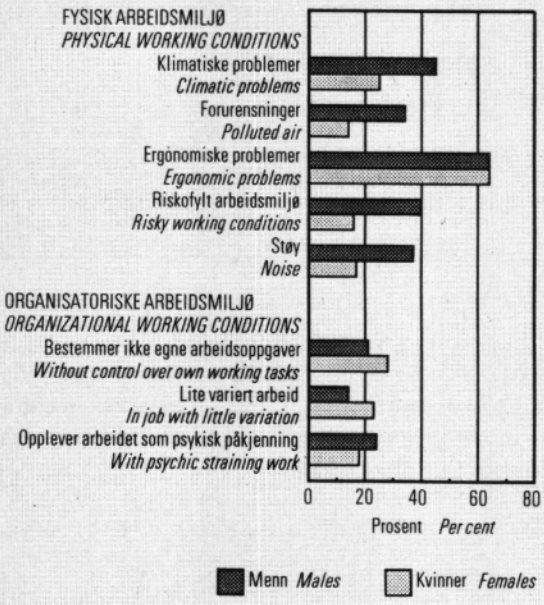

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

tiske forhold og ergonomi. Det organisatoriske arbeidsmiljøet omfatter faktorer som frihet i arbeidet, om arbeidet er oppjaget og lite variert, stress o.l.

Det helt klart dominerende fysiske arbeidsmiljøproblemet er ergonomiske belastninger, dvs. tunge løft, belastende arbeidsstillinger og ensidige bevegelser. Hele to tredjedeler av alle sysselsatte oppgir å ha ett eller flere slike problemer. Mellom hver fjerde og hver tredje sysselsatte er utsatt for minst en av de øvrige fysiske arbeidsmiljøbelastningene. Organisatoriske arbeidsmiljøproblemer synes å være langt mindre utbredt: bare ca. hver femte sysselsatte rapporterer at de er utsatt for ulike slike problemer. Det har de siste årene ikke skjedd noen vesentlige endringer i omfanget av arbeidsmiljøproblemer.

Menn har oftere dårlig fysisk arbeidsmiljø

Med unntak av ergonomiske problemer, rapporterer menn langt oftere enn kvinner at de er utsatt for fysiske arbeidsmiljøproblemer, og særlig har unge menn mange slike problemer.

Disse forskjellene har sammenheng med at menn og kvinner er sysselsatte i ulike yrker, og at det særlig er industriarbeidere, gardbrukere og fiskere som er utsatt for disse belastningene.

Kvinner har noe oftere organisatoriske arbeidsmiljøproblemer enn menn

Kvinner – som oftere er sysselsatt som ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer – har et annet organisatorisk arbeidsmiljø enn menn: De bestemmer sjeldnere over egne arbeidsoppgaver, og de har også lite variasjon i arbeidet. At kvinner har et slikt organisatorisk arbeidsmiljø, henger sammen med at de oftere er i underordnede stillinger og/eller arbeider deltid.

Menn opplever imidlertid oftere enn kvinner stress, dvs. at arbeidet er psykisk anstrengende.

Ufaglærte arbeidere har dårligst arbeidsmiljø

Hvilken sosioøkonomisk gruppe en tilhører har stor betydning for hvilke arbeidsmiljøproblemer en er utsatt for. For fysisk arbeidsmiljø går det et hovedskille mellom arbeidere og gardbrukere og fiskere på den ene siden og funksjonærer og andre selvstendige på den andre siden. De to førstnevnte gruppene er jevnt over mer utsatt enn andre. Unntaket er ergonomiske problemer, der også en stor andel lavere funksjonærer og andre selvstendige er utsatt.

Ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer har det dårligste organisatoriske arbeidsmiljøet. De bestemmer sjelden over egne arbeidsoppgaver og har oftest lite variert arbeid. Unntaket her er stress. Dette er et problem først og fremst for funksjonærer på mellom- og høyere nivå. Alt i alt har altså ufaglærte arbeidere det dårligste arbeidsmiljøet.

Tabell 5.12
Arbeidsmiljøproblemer blant yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1987. Prosent
Working conditions among employed persons in different socio-economic groups. 1987. Per cent

		Arbeidere		Funksjonærer			Gard-brukere og fiskere	Andre selv-stend-ige
	Alle[1]	Ufag-lærte	Fag-lærte	Lavere nivå	Mellom-nivå	Høyere nivå		
FYSISK ARBEIDSMILJØ[2]								
– Klimatiske problemer	36	62	56	28	21	14	67	52
– Forurensninger	25	47	55	13	16	12	23	28
– Ergonomiske problemer	65	91	77	69	50	31	90	71
– Risikofylt arbeidsmiljø	29	49	57	14	17	16	66	32
– Utsatt for støy	38	51	54	11	20	16	46	25
ORGANISATORISK ARBEIDSMILJØ								
– Bestemmer ikke over egne arbeidsoppgaver	23	36	27	34	20	11	11	16
– Har lite variert arbeid	18	35	15	20	9	2	9	19
– Opplever arbeidet som en psykisk påkjenning	21	16	18	17	28	30	15	20

[1] *For English translation see table 5.5*
[2] *For English translation, see figure 5.5*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

REGIONALE ULIKHETER

Det vil alltid være en nær sammenheng mellom den regionale sysselsettingsutviklingen og utviklingen i bosettingsmønsteret. Variasjoner i sysselsettingsmulighetene lokalt påvirker flyttestrømmene i befolkningen, som igjen virker inn på folks levekår både i fraflyttings- og tilflyttingsområdene. Hvordan har sysselsettingen utviklet seg i de ulike regionene hittil i 1980-årene, hvilken næringsutvikling ligger bak, og i hvilken grad har yrkesdeltakingen blant kvinner og menn utviklet seg forskjellig i ulike deler av landet?

Ny sentraliseringsbølge i 1980-årene

I perioden 1950–70 gikk flyttestrømmene nokså entydig fra utkantkommunene til sentrale strøk. I 1970-årene skjedde det et omslag i retning av mindre fraflytting, fordi den desentraliserte utbyggingen av offentlig tjenesteyting, særlig innenfor skole-, helse- og sosialvesenet skaffet flere arbeidsplasser i mindre sentrale strøk.

Nyere tall for befolkningsutviklingen tyder på at 1980-årene preges av en ny sentraliseringsbølge (jfr. kapitlet om befolkning). Retningen på flyttestrømmene bestemmes for en stor del av den regionale utviklingen på arbeidsmarkedet, ikke bare av antallet arbeidsplasser, men også av hva slags stillinger som tilbys. Ettersom det er blitt mer vanlig at både kvinner og menn er yrkesaktive, betyr det økte krav om et allsidig arbeidsmarked på tilflyttingsstedet.

Endringer i næringsstrukturen

Veksttakten og behovet for arbeidskraft utvikler seg forskjellig i de ulike næringene. Perioden 1950–70 var preget av en gradvis overgang fra primærnæringene (jordbruk og fiske) til sekundærnæringene (industri, bygge- og anleggsvirksomhet m.v.). Senere har tertiærnæringene (tjenesteyting) sysselsatt en stadig stigende andel av den totale arbeidskraften på bekostning av både primær- og sekundærnæringene. Fra 1984 ble veksten i offentlig tjenesteyting redusert, mens sysselsettingen økte kraftig i de øvrige tertiærnæringene, særlig innen varehandel og annen forretningsmessig tjenesteyting.

Ved inngangen til 1980-årene stod primær- og sekundærnæringene for en relativt høy andel av sysselsettingen på Østlandet utenom Oslo/Akershus, på Vestlandet og i Agder/Rogaland. Offentlig tjenesteyting betydde mest i Oslo/Akershus og i Nord-Norge. Oslo/Akershus hadde også den klart høyeste andelen sysselsatte i de øvrige tertiærnæringene, som domineres av privat tjenesteyting.

Fram til 1987 har andelen sysselsatte i primær- og sekundærnæringene avtatt mest på Østlandet (utenom

Tabell 5.13
Sysselsatte i ulike regioner etter næring. 1980 og 1987. Prosent
Employed persons in different regions by industry. 1980 and 1987. Per cent

	Primær- og sekundær-næringer[1] *Primary and secondary industries*		Offentlig, sosial og privat tjenesteyting[2] *Community, social and private services*		Øvrige tertiær-næringer[3] *Other tertiary industries*	
	1980	1987	1980	1987	1980	1987
Hele landet *The whole country*	38	34	30	33	32	34
Akershus	27	23	35	32	37	45
Oslo	21	18	35	39	44	43
Hedmark og Oppland	49	43	26	32	24	25
Buskerud og Telemark	45	39	26	30	29	31
Østfold og Vestfold	43	38	27	32	29	31
Aust-Agder, Vest-Agder og Rogaland	42	38	28	30	30	32
Hordaland, Sogn og Fjordane	41	36	29	32	30	31
Møre og Romsdal	46	40	25	27	29	32
Sør- og Nord-Trøndelag	38	35	29	35	32	31
Nordland	37	36	33	33	31	31
Troms og Finnmark	32	29	38	40	29	31

[1] Primær- og sekundærnæringer: jordbruk, skogbruk, fiske og fangst, oljeutvinning og bergverksdrift, industri, kraft- og vannforsyning, bygge- og anleggsvirksomhet.
[2] Offentlig, sosial og privat tjenesteyting domineres av den offentlige sektor, bl.a. offentlig administrasjon, undervisning, helse- og sosialtjeneste.
[3] Øvrige tertiærnæringer: varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet, transport, lagring, post og telekommunikasjon, bank- og finansieringsvirksomhet, forsikring, eiendomsdrift og forretningsmessig tjenesteyting (vesentlig privat sektor).

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Oslo/Akershus) og på Vestlandet, der disse næringene i utgangspunktet stod sterkt. I samme tidsrom økte innslaget av offentlig tjenesteyting mest i Trøndelag, Agder/Rogaland og på indre Østlandet. Lavest var veksten i Nord-Norge, Møre og Romsdal og i Oslo/Akershus. I de øvrige tertiærnæringene (vesentlig privat tjenesteyting) kom over halvparten av veksten i Agder/Rogaland og Oslo/Akershus. Minst del i denne veksten fikk Trøndelag, Nord-Norge og indre Østlandet.

Regionale utviklingstrekk på arbeidsmarkedet

I perioden 1980–87 under ett var veksten i sysselsettingen klart større i Agder/Rogaland og Akershus enn i resten av landet. Veksten var svakest i Nord-Norge og deler av Østlandet.

Midtveis i denne perioden skjedde det visse omslag i utviklingen. Veksttakten i landsmålestokk økte sterkt, og den regionale fordelingen endret seg. Et fellestrekk er likevel at Agder/Rogaland og Akershus hadde størst sysselsettingsvekst så vel i første som i siste del av perioden. Ellers snudde utviklingen seg for Nord-Norge fra å være relativt positiv først på 1980-tallet til stagnasjon i tidsrommet 1984–87. I Hordaland/Sogn og Fjor-

Tabell 5.14
Antall sysselsatte i ulike regioner
Number of employed in different regions

	1987	Endringer 1980–84	*Changes* 1984–87
	1 000	Prosent	*Per cent*
Hele landet *The whole country*	2 110	2,9	7,3
Akershus	228	8,4	10,7
Oslo	250	÷1,7	7,8
Hedmark og Oppland	184	1,7	4,5
Buskerud og Telemark	185	÷1,1	7,6
Østfold og Vestfold	204	4,8	4,6
Aust- og Vest-Agder og Rogaland	284	6,7	11,8
Hordaland, Sogn og Fjordane	254	÷0,9	9,5
Møre og Romsdal	113	2,9	5,6
Sør- og Nord-Trøndelag	190	3,5	6,7
Nordland	111	3,8	1,8
Troms og Finnmark	107	6,1	1,9

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

dane, Oslo og i Buskerud/Telemark var derimot veksten klart større i siste del av perioden enn i første.

Blant menn i alderen 25–54 år holdt sysselsettingsprosenten seg stort sett stabil i perioden 1980–87. Men i Nord-Norge, som i utgangspunktet hadde den laveste andelen sysselsatte, var det en klar nedgang. Det samme gjaldt Østfold/Vestfold. Blant kvinner i alderen 25–54 år økte sysselsettingen mest på Vestlandet, i Nord-Norge og på indre Østlandet.

I 1987 var yrkesaktiviteten blant menn klart lavere i Nord-Norge enn i resten av landet. Yrkesaktiviteten blant kvinner i de to nordligste fylkene var derimot høyere enn landsgjennomsnittet. Blant kvinner var andelen sysselsatte høyest i Oslo/Akershus, mens den var lavest i kystfylkene på Østlandet og i Agder/Rogaland.

Blant ungdom (16–24 år) er yrkesaktiviteten høyest i Oslo/Akershus og i Agder/Rogaland, mens den er lavest i Møre og Romsdal og i Nord-Norge. Osloområdet rangerer høyest også når det gjelder sysselsettingen i de eldste aldersgruppene (55–74 år), sammen med Trøndelag og Hordaland/Sogn og Fjordane. Lavest er andelen i kystfylkene på Østlandet og i Nord-Norge.

Figur 5.6
Andelen sysselsatte blant menn og kvinner i alderen 25–59 år i ulike regioner. 1987. Prosent
Percentage employed among males and females aged 25–59 in various regions. 1987

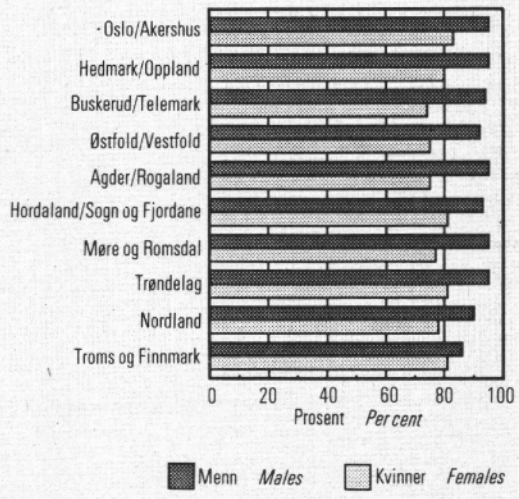

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsen
Source: Labour Force Survey

PROBLEMER PÅ ARBEIDSMARKEDET

Arbeidsløshet og mangel på arbeidskraft

Arbeidsmarkedet er splittet opp i en rekke regionale og yrkesmessige delmarkeder. Selv i perioder med høy arbeidsløshet meldes det om mangel på arbeidskraft i enkelte næringer og regioner. I noen tilfeller kan dette avhjelpes med bedre informasjon og raskere formidling av søkere til de ledige stillingene. I andre tilfeller vil ikke dette være tilstrekkelig på grunn av store geografiske avstander og spesielle kvalifikasjonskrav (Hanisch m.fl. 1980).

En situasjon med mangel på arbeidsplasser i én region og behov for mer arbeidskraft i en annen region skyldes i første rekke misforholdet mellom lokaliseringen av nye arbeidsplasser og det eksisterende bosettingsmønsteret. Slike regionale delmarkeder er gradvis blitt utvidet som følge av bedre transportordninger og muligheter for pendling. Den andre formen for geografisk mobilitet, flytting, vanskeliggjøres av at både kvinner og menn er yrkesaktive, barn går i barnehage eller på skole og mange investeringer er gjort lokalt.

Krav til utdanning og andre kvalifikasjoner vil også utelukke en del av arbeidssøkerne fra de ledige stillingene. Flere yrkesgrupper kjennetegnes av at personer med en bestemt fagutdanning har monopol på stillingene. Visse kvalifikasjonskrav er ofte nødvendige for å kunne utføre bestemte arbeidsoppgaver på en tilfredsstillende måte. Spesialisering og profesjonalisering kan samtidig innebære at arbeidslivet blir mindre smidig og omstillingsdyktig (Larsen 1986).

Tiltak mot arbeidsløshet

Arbeidsmarkedstiltakene i regi av Arbeidsdirektoratet er rettet mot grupper med store tilpasningsproblemer på arbeidsmarkedet. Siktemålet er å bedre mulighetene for å få arbeid på det ordinære arbeidsmarkedet eller motivere for videre utdanning. Tiltakene dreier seg bl.a. om ekstraordinære arbeidsplasser i offentlig virksomhet, opplærings- og kvalifiseringstiltak, lønnstil-

skudd til arbeidsgivere og attføringstiltak. Omfanget av tiltakene varierer med størrelsen på arbeidsløsheten. I 1987 deltok i gjennomsnitt 18 000 personer i slike tiltak ved utgangen av hver måned, bare halvparten så mange et par år tidligere. Mot slutten av 1988 er innsatsen intensivert.

Flere av tiltakene er blitt kritisert for å gi lite kompetanse, dårlig avlønning og for å fortrenge ordinære stillinger. Tiltakene ser likevel ut til å ha positiv effekt for mange unge. 44 prosent av de 17–24-åringene som hadde deltatt i arbeidsmarkedstiltak fikk ordinært arbeid innen to måneder, og ytterligere 12 prosent innen seks måneder etter at tiltaket var avsluttet (Arbeidsdirektoratet 1986).

De siste årene er det blitt satset mye på å øke antallet lærlingkontrakter for de unge, delvis finansiert av det offentlige. I løpet av 1987 fikk 10 500 ungdommer lærlingplass, om lag det dobbelte av tallet på nye kontrakter i 1983. Flest kontrakter ble tegnet i Oslo, Hordaland og Rogaland.

Færre unge i jobb

De unge har større vansker enn tidligere med å få innpass i det ordinære arbeidslivet før de har vært gjennom en forholdsvis lang utdanning. Økningen i antall sysselsatte ungdommer etter 1980 består stort sett av deltidsarbeid blant skoleelever. Hver tredje tenåring under utdanning har et arbeid ved siden av skolen, de fleste med en arbeidstid på mindre enn ti timer i uka (Arbeidsdirektoratet 1986).

Utviklingen har lenge gått i retning av at ungdommen blir stadig eldre før de melder seg på arbeidsmarkedet for alvor. De fleste fullfører i dag videregående skole. Ved siden av at skolen skal gi opplæring, gir den også de unge et sted å være, som alternativ til lediggang. Da arbeidsløsheten var på sitt høyeste i 1983–84, ble det foretatt en ekstraordinær utvidelse av antallet elevplasser i den videregående skolen. Dette var et ledd i forsøket på å oppfylle «Ungdomsgarantien» fra 1977. Den gikk ut på å sikre alle unge under 20 år tilbud om utdanning eller arbeid.

Ungdom uten tidligere arbeidserfaring og med forholdsvis dårlig utdanning vil være blant de siste som blir ansatt og de første som må slutte ved eventuelle innskrenkninger. Betydningen av utdanning har vokst i takt med innføringen av mer avansert teknologi i arbeidslivet. Typiske nybegynnerstillinger for ufaglært ungdom er blitt en mangelvare. En del av de jobbene som tilbys i dag gir dessuten dårlige avansementsmuligheter på lengre sikt.

Arbeidsløsheten er klart større blant ungdom i alderen 16–24 år enn i resten av befolkningen, selv om en del av de arbeidsløse ungdommene er under utdanning og søker en deltidsjobb ved siden av skolegangen eller studiene. I 1987 var ledigheten blant ungdom på 5,8 prosent, mens den var oppe i 9,4 prosent under lavkonjunkturen i 1983. Ledighetsperiodene for ungdom er som regel av noe kortere varighet enn for de andre aldersgruppene. Arbeidsløsheten blant ungdom har igjen kommet i søkelyset etter den siste økningen i ledighetstallene. Hvis tendensen de to første kvartalene i 1988 holder seg, ser det ut til at vi er på vei tilbake til 1983-tilstanden. Ungdom i alderen 16–24 år utgjør nå halvparten av det totale antall arbeidssøkere.

Høyest arbeidsløshet blant kvinner

I hele perioden 1980–87 var arbeidsløsheten mer utbredt blant kvinner enn blant menn. Nivået på ledigheten har tidligere vært klart mer konjunkturavhengig for menn enn for kvinner, slik at nivåforskjellen ble utjevnet ved en lavkonjunktur som den i 1983/84. I løpet av de tre siste årene har kjønnsforskjellene blitt mer markert enn tidligere. Levekårsundersøkelsen 1987 viser at nesten hver fjerde kvinne i alderen 20–24 år hadde vært arbeidsløs i 1986 mot 12 prosent av mennene. Den senere tids arbeidsløshet har i stor grad kommet i næringer med mange kvinnearbeidsplasser som bankvirksomhet og varehandel.

Foruten denne åpne arbeidsløsheten er det også en skjult arbeidsløshet av forholdsvis stort omfang, vesentlig blant gifte kvinner. Det dreier seg om personer som gir uttrykk for at de ønsker eller har behov for arbeid, uten at de søker aktivt etter det. Grunnen til at de ikke søker, kan være mangel på passende arbeid eller manglende barnetilsyn.

Konsekvenser av arbeidsløshet

Det er i første rekke ved langvarig arbeidsløshet at det kan oppstå alvorlige sosiale og økonomiske problemer,

Figur 5.7
Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i prosent av arbeidsstyrken. 1980–1987
Unemployed persons as percentage of persons in the labour force. 1980–1987

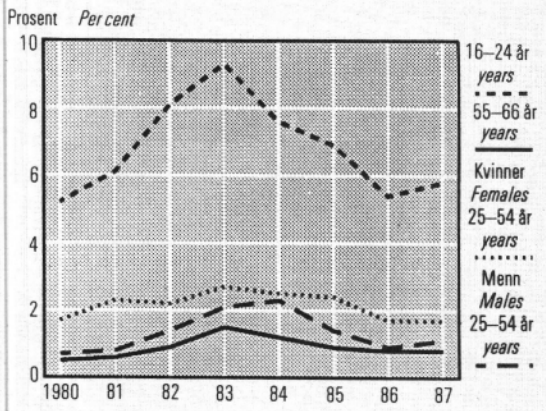

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Figur 5.8
Andelen kortidsledige og langtidsledige blant arbeidssøkere. * 1980–1987. Prosent
*Percentage short-time and long-time unemployed among the unemployed. * 1980–1987*

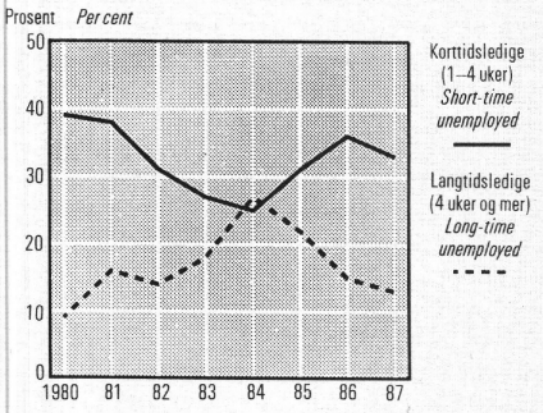

* Basert på ikke-fullførte ledighetsperioder
** Based on non-completed periods of unemployment*

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

både for den arbeidsløse selv og for samfunnet. Andelen av de arbeidsløse som var langtidsledige, dvs. som har vært ledige i over et halvt år, var oppe i hele 27 prosent i 1984, men var gått ned til 13 prosent i 1987. Som gjennomsnitt for perioden 1980–87 var en av tre korttidsledige, dvs. i opptil én måned.

Arbeidsløshet innebærer for det første redusert inntekt ved overgang til trygd. Trygden utgjør i gjennomsnitt 60–70 prosent av ordinær inntekt, forutsatt at en har opparbeidet seg trygderettigheter. Nykommere på arbeidsmarkedet har ingen trygd bortsett fra den behovsprøvde sosialhjelpen. Dette rammer særlig ungdom og hjemmearbeidende kvinner som ønsker seg lønnet arbeid. Ledighet fører også til store utbetalinger over trygdebudsjettet, samtidig som kommunenes skatteinntekter blir redusert.

Ved siden av de økonomiske tapene vil arbeidsløshet innebære at en stenges ute fra det sosiale fellesskapet på arbeidsplassen. Om ikke arbeidsløshet er den direkte årsaken til psykiske problemer, så viser flere undersøkelser at den kan virke som en utløsende faktor i en del tilfeller (Halvorsen m.fl. 1986). Ved langvarig ledighet kan følelsen av å være unyttig og overflødig etter hvert slå over i mer alvorlige psykiske lidelser. Ledighet over lengre tid kan også gjøre det vanskeligere å få seg nytt arbeid senere.

Førtidspensjonering av eldre

For de fleste er pensjonsalderen 67 år med adgang til å fortsette til en blir 70. Enkelte yrkesgrupper har en lavere pensjonsalder. Fra 1989 senkes pensjonsalderen for de fleste yrkesaktive til 66 år, og videre ned til 65 år i 1990, forutsatt en viss minsteinntekt i tidligere år.

Forut for den ordinære alderspensjoneringen skjer det imidlertid en ganske omfattende førtidspensjonering. Mange må forlate arbeidslivet på grunn av sviktende helse, arbeidsevne eller manglende omstillingsmuligheter. En del går over på uførepensjon, ikke bare av rent medisinske årsaker, men også som en følge av situasjonen på det lokale arbeidsmarkedet (Brunstad m.fl. 1981). Enkelte industribedrifter gir dessuten tilbud om førtidspensjon til eldre arbeidstakere, en ordning som innebærer at en foruten et pensjonsbeløp fra bedriften, mottar arbeidsløshetstrygd fra det offentlige.

Utviklingen har lenge gått i retning av at yrkesakti-

Tabell 5.15
Andelen menn og kvinner i alderen 55–70 år som er sysselsatte. 1977 og 1987. Prosent
Percentage employed among males and females aged 55–70. 1977 and 1987

	Menn *Males*		Kvinner *Females*	
	1977	1987	1977	1987
55–59 år *years*	90	83	53	62
60–64 år *years*	76	70	43	47
65–66 år *years*	68	49	30	33
67–68 år *years*	41	33	20	14
69–70 år *years*	28	22	9	9

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

viteten konsentreres til en kortere del av livet. Tilknytningen til arbeidsmarkedet avtar fra 50–60-årsalderen og utover (se figur 5.2). Dette mønsteret er blitt enda tydeligere i løpet av den siste tiårsperioden, særlig for menn over 55 år.

Mens yrkesaktiviteten blant menn er 95 prosent i alderen 30–49 år, er den sunket til 70 prosent i alderen 60–64 år. De siste par årene før pensjonsalderen på 67 år er bare halvparten av mennene yrkesaktive. Yrkesfrekvensene for menn og kvinner er i ferd med å utjevnes også i de eldre aldersgruppene.

Tabell 5.16
Sysselsatte i ulike aldersgrupper etter sosioøkonomisk status. 1987. Prosent
Employed persons in various age groups by socio-economic status. 1987. Per cent

	Alder *Age*		
	16–74 år *years*	55–66 år *years*	67–74 år *years*
Ialt *Total*	100	100	100
Arbeidere[1]	31	31	24
Ufaglærte	21	22	17
Faglærte	10	9	7
Funksjonærer	58	54	40
Lavere nivå	19	20	12
Mellomnivå	31	25	21
Høyere nivå	8	8	9
Gardbrukere og fiskere	4	7	17
Andre selvstendige	7	8	19

[1] *For English translation, see table 5.5*

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene
Source: Labour Force Surveys

Av dem som fortsatt er yrkesaktive etter fylte 67 år, er mer enn tredjeparten gardbrukere, fiskere eller andre selvstendige. Til sammenlikning utgjør denne gruppa bare 11 prosent av alle sysselsatte sett under ett. De selvstendige har i større grad enn andre kontroll over egen arbeidssituasjon og kan velge en gradvis nedtrapping.

Ved innskrenkninger eller nedlegging av bedrifter vil eldre arbeidstakere som regel få større problemer enn andre i søkingen etter nytt arbeid. Yngre og mer tilpasningsdyktige søkere foretrekkes.

Faren for å bli varig utstøtt fra arbeidslivet vil variere etter hvor i landet en bor. Den vil være størst på mindre sentrale steder med svakt eller ensidig utbygd næringsvirksomhet. Dette gjenspeiles i andelen på uføretrygd. Ved innvilging av uføretrygd må det foreligge en medisinsk diagnose, men det skal ifølge loven tas hensyn til de reelle mulighetene for å skaffe seg passende arbeid på stedet. Tilgangen på alternativt arbeid er mest begrenset i utkant-Norge.

Overgangen fra en yrkesaktiv til en yrkespassiv tilværelse får konsekvenser for den enkeltes levekår. Hvordan denne overgangen oppleves, avhenger av egen helsetilstand, sosialt kontaktnett, yrkesbakgrunn, miljøet på arbeidsplassen og på hvilken måte en forlater arbeidslivet. Et velutbygd trygdesystem sikrer langt på vei det økonomiske grunnlaget. Flere undersøkelser tyder likevel på at en ganske stor del av de uføretrygdede ønsker seg lønnet arbeid, primært av trivselsmessige grunner (Repstad 1978 og NOU 1977:2). Mange trygdede framholder også som et problem stadig å måtte legitimere en inntekt som de ikke arbeider for, særlig når de ikke har åpenbare fysiske skader.

Deltidsansatte er ofte undersysselsatt

Som tidligere påpekt er deltidsarbeid fremdeles svært utbredt blant kvinner, selv om den yngre kvinnegenerasjonen i større grad velger å arbeide heltid. Blant de deltidsansatte kvinnene ser det ut til å være en betydelig mistilpasning mellom ønsket og faktisk arbeidstid. 27 prosent ønsker en annen arbeidstid enn den de har (Ellingsæter 1987). De aller fleste vil ha en lengre

ukentlig arbeidstid. I 1985 kunne om lag 75 000 deltidsansatte kvinner derfor klassifiseres som undersysselsatte.

Tidligere var deltidsarbeidet mer tilpasset arbeidstakerens individuelle ønsker enn hva tilfellet er i dag. I den senere tid ser det ut til at varig deltidsarbeid oftere dekker arbeidsgivers behov. Arbeidstiden er da allerede i utgangspunktet like fast som ved heltidsarbeid (Ellingsæter 1987).

Selv om det er et betydelig ledighets- og undersysselsettingsproblem blant kvinner, hører det også med i bildet at en del heltidsansatte kvinner arbeider mer enn de ønsker. Hver fjerde heltidsarbeidende kvinne, dvs. om lag 90 000, ønsker å få arbeidstiden sin redusert mot tilsvarende nedgang i lønn (Ellingsæter 1987).

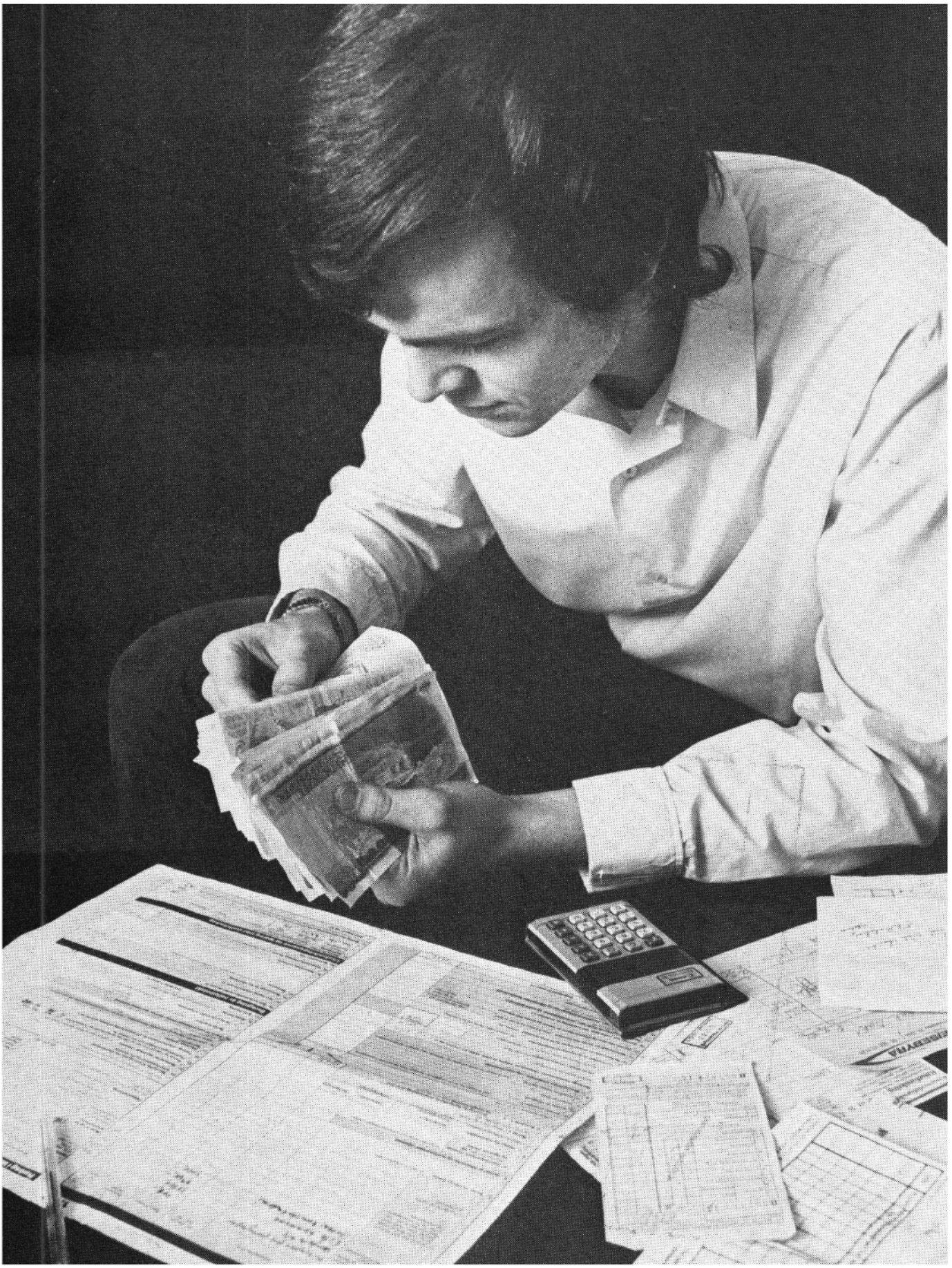

Yngve Bergstrøm og Stein Opdahl

6. Inntekt og forbruk

ØKONOMI OG LEVEKÅR

Inntekt og formue er viktige i en fordelingspolitikk

Husholdningenes økonomiske ressurser utgjør en av de viktigste sider ved folks levekår. Det gjelder ikke minst for fordelingen av levekår i befolkningen.

Vi lever i en pengeøkonomi. Hvor mye husholdningen kan bruke av varer og tjenester bestemmes i høy grad av hvor mye penger den rår over. Det gjelder først og fremst ved større og mer langsiktige investeringer og anskaffelser som bolig, fritidshus, bil og båt. Det gjelder naturligvis også for det vi trenger i det daglige, men dette utgjør en stadig mindre del av forbruket, og det daglige forbruket varierer vesentlig mindre med inntekten enn andre typer forbruk.

I utformingen av tiltak for å påvirke fordelingen av levekår i befolkningen er inntekt og formue spesielt viktige. Av de ulike tiltak for å få til en jevnere fordeling er utformingen av skattesystemet og av de ulike offentlige trygder og stønader blant de viktigste.

Privat økonomi påvirker deltaking i samfunnet og sosial status

Husholdningenes økonomi virker også inn på levekårene på mer indirekte måter. Hva vi velger å bruke pengene til, vil i betydelig grad være et uttrykk for livsstil, hva slags liv vi ønsker å leve. Noen livsstiler koster mer enn andre, men uansett livsstil er det en del kostnader forbundet med å delta i samfunnslivet. Det kan gjelde en god del fritidsaktiviteter, og det kan til og med gjelde omgang med familie og venner. Dårlig økonomi kan i noen grad hemme aktivitetsutfoldelsen også på slike områder.

Innen ulike grupper vil det utvikle seg normer for hva som er nødvendig for å leve «et anstendig liv». Husholdningers evne til å leve opp til slike normer, vil ha betydning for hvordan de oppfatter seg selv, og for hvordan de blir vurdert av andre innen gruppen. Slike normer er under stadig endring. Barnefamilier med én inntekt har ikke fått lavere realinntekt. Men fordi det store flertall av barnefamilier i dag har mer enn én inntekt, har antakelig normene for barnefamilienes forbruksmønster endret seg. I forhold til disse endrede normene er det mulig at éninntektsfamiliene sakker akterut. Et annet eksempel er normene for hva som er en god bolig. Boligstandarden har økt, men kravene til boligen har uten tvil også økt.

En del goder anses som så viktige for folks levekår og for fordelingen av levekår at en har forsøkt å gjøre dem uavhengig av den private økonomi. Det gjelder f.eks. helsetjenester, utdanning og minsteytelser ved alderspensjonering. Likevel betyr økonomien fortsatt noe for mulighetene for å få tilgang til en del slike goder. Disse mulighetene vil øke jo mer slike tjenester privatiseres.

Økonomiske ressurser er mer enn inntekt og formue

Husholdningenes økonomi bestemmes ikke utelukkende av inntekt og formue. Ulønnet arbeid i egen husholdning eller utnyttelse av det sosiale nettverket til uformell utveksling av tjenester vil også representere økonomiske tilskudd til husholdningen av en viss betydning. Tilgangen på kreditt har i perioder også hatt vesentlig betydning for husholdningenes økonomi. Husholdningene drar dessuten nytte av en rekke statlige og kommunale tjenester enten de nytter disse gratis eller mot en viss egenbetaling. Det gjelder bl.a. undervisning, helsetjenester og bruk av visse kultur- og transporttilbud.

Det bildet vi får av husholdningenes økonomi fra statistikken over inntekt og formue, har dessuten en del mangler. Statistikken er basert på skattelikningen. Ved skattelikningen er det noen typer inntekt og formue som blir verdsatt lavt. Det gjelder f.eks. en del frynsegoder, og det gjelder ikke minst når en fastsetter formuesverdien av realkapital, f.eks. boligeiendom.

Inntektsstatistikken dekker heller ikke alle inntekter. Enkelte skattefrie ytelser fra det offentlige, bl.a. sosialhjelp og grunn- og hjelpestønad ved uførhet er ikke med. En del inntekter vet en blir unndratt beskatning, og dette skjer neppe i samme grad i alle befolkningsgrupper som en sammenlikner inntekt og formue for.

Det er også en del problemer forbundet med å vurdere inntektsforholdene for husholdninger i et såpass kort tidsrom som ett år. Lav inntekt i en midlertidig situasjon betyr mindre for levekårene enn permanent lav inntekt. For studenter betraktes ofte utdanningsaktivitet som en investering i høyere inntekt senere i livet. Lav inntekt på grunn av utdanning betraktes derfor som et mindre problem.

HOVEDTREKK VED INNTEKTSUTVIKLINGEN

Inntekten for de private husholdningene var i gjennomsnitt 213 000 kroner pr. husholdning i 1986. Dette tallet bygger på opplysninger som blir gitt ved skattelikningen. I 1982 var inntekten i gjennomsnitt 189 000 kroner regnet i 1986-priser. Realinntekten pr. husholdning økte altså med 12,5 prosent på disse fire årene.

Arbeidsmarkedet fordeler 80 prosent av husholdningenes inntekter

Husholdningene får sine inntekter fra forskjellige kilder. Vi skiller vanligvis mellom fire hovedtyper av inntektskilder: Lønnsarbeid, næringsvirksomhet, kapital og overføringer.

Noen viktige innteksbegreper

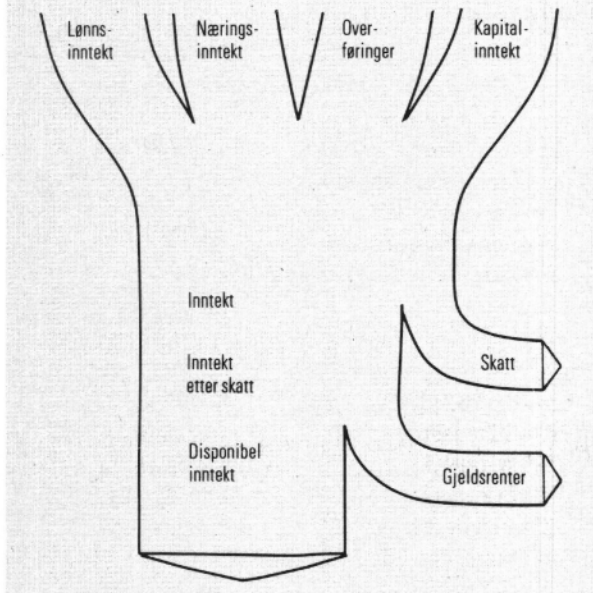

Lønnsarbeid er fortsatt den helt dominerende inntektskilden. I 1986 fikk husholdningene sett under ett to tredjedeler av sine inntekter fra lønnsarbeid. Vel ti prosent av inntekten kom fra næringsvirksomhet. Samlet får altså husholdningene nesten 80 prosent av inntektene gjennom arbeid. Om lag 70 prosent hadde arbeid som viktigste inntektskilde.

Sju av ti husholdninger hadde i 1986 inntekt av arbeid, og i vel en tredjedel av husholdningene var det to eller flere som hadde inntekt av arbeid.

Derfor er forholdene på arbeidsmarkedet helt avgjørende for utviklingen i realinntekt og i inntekts-

Tabell 6.1
Inntektsregnskap for private husholdninger. 1982 og 1986. 1986-kroner
Income account for private households. 1982 and 1986

	1982		1986		Prosentvis vekst *Per Cent change* 1982–86
	Kroner	Prosent *Per cent*	Kroner	Prosent *Per cent*	
Inntekt *Income*	189 480	100,0	213 238	100,0	12,7
Lønnsinntekt *Wages and salaries*	131 505	69,4	143 584	67,3	9,2
Næringsinntekt *Entrepreneurial income*	20 406	10,8	23 904	11,2	17,1
Kapitalinntekt *Property income*	7 987	4,2	12 362	5,8	54,7
Overføringer *Transfers received*	29 582	15,6	33 388	15,7	12,9
Utgifter *Expenditures*	÷ 60 162	÷ 31,8	÷ 74 999	÷ 35,2	24,7
Kapitalutgift *Interest paid*	÷ 14 440	÷ 7,6	÷ 24 878	÷ 11,7	72,3
Skatt *Tax*	÷ 45 722	÷ 24,1	÷ 50 121	÷ 23,5	9,6
Disponibel inntekt *Available income*	129 319	68,2	138 240	64,8	6,9

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

DEFINISJONER

Inntekt omfattes av lønnsinntekt, næringsinntekt, kapitalinntekt (uten fradrag av gjeldsrenter og underskudd i boligselskap) og overføringer.

Lønnsinntekt omfatter lønn, honorarer m.v., verdi av fri bil, sykepenger og arbeidsløshetstrygd.

Næringsinntekt omfatter inntekt av næringsvirksomhet før fondsavsetninger og avskrivninger, men etter fradrag for driftsutgifter og underskudd i næring og av skattepliktige sykepenger i næringsvirksomhet.

Kapitalinntekt omfatter inntekt av egen bolig, hytte eller landsted, renteinntekt og brutto aksjeutbytte.

Overføringer omfatter skattepliktige ytelser fra folketrygden (alders-, uføre- og etterlattepensjon, overgangsstønad, barnepensjon og attføringspenger), tjenestepensjon, underholdningsbidrag, legater o.l., barnetrygd, bostøtte, stipend fra Statens lånekasse for utdanning og forsørgerfradrag.

Disponibel inntekt omfatter inntekt minus sum utliknet skatt (dvs. sum skatter minus sum fradrag i skatt) minus kapitalutgift (dvs. gjeldsrenter og underskudd i boligselskap).

fordeling. Arbeidsmarkedet er da også en av de viktigste mekanismer for fordeling av levekår. Det gjelder både for fordelingen mellom den yrkesaktive og den ikke-yrkesaktive delen av befolkningen og for fordelingen mellom ulike grupper av yrkesaktive.

Av inntekter husholdningene *ikke* får fra arbeid, er det overføringene som betyr mest. Vel 15 prosent av husholdningenes inntekter kom i form av overføringer. 31 prosent av husholdningene i 1986 har overføringer som viktigste inntektskilde. Siden 1982 har det vært en svak økning i denne andelen.

Sterk vekst i kapitalinntekter og i gjeldsrenter

I løpet av de fire årene etter 1982 har det skjedd forholdsvis små endringer i de ulike inntektskildenes betydning. Til tross for at tallet på sysselsatte økte med 140 000, eller 7,2 prosent, og at tallet på arbeidstimer økte med 7,8 prosent i perioden, har det vært en liten nedgang i andelen av inntekten som kommer fra lønnsarbeid. Dette har sammenheng med at veksten i lønnsinntekten har vært mindre enn veksten i de øvrige typer inntekt. Den samlede lønnsinntekt økte reelt med 9,2 prosent fra 1982 til 1986, altså litt mer enn økningen i antallet arbeidstimer.

Den prosentvis største økningen gjaldt kapitalinn-

tekt, den økte med over 50 prosent. Også næringsinntekten økte mer enn lønnsinntekten. Reelt økte den med 17 prosent i perioden. Antallet selvstendige økte ikke. Dette tyder på en gunstigere utvikling i arbeidsinntekter for selvstendige enn for ansatte.

Økning i gjeldsrenter førte til svak vekst i disponibel inntekt

Når en skal vurdere den økonomiske siden ved folks levekår, er den disponible inntekten mer interessant enn den totale inntekten fordi husholdningene ikke fritt kan disponere over hele inntekten.

Skatt er den største posten som går til fradrag i inntekten. Det er også vanlig å trekke fra kapitalutgifter, dvs. gjeldsrenter, for å komme fram til disponibel inntekt. Kjøp av bolig kan i alle fall betraktes som en så langsiktig investering at en del av inntekten i praksis blir bundet opp for ganske mange år.

Den gjennomsnittlige realinntekten for husholdningene økte i faste kroner fra 189 000 kroner i 1982 til 213 000 kroner i 1986, dvs. med 24 000 kroner. Halvparten av økningen skyldes økte lønnsinntekter. Resten av økningen fordeler seg omtrent likt på økt næringsinntekt, økt kapitalinntekt og økte overføringer.

Samtidig økte gjeldsrentene med vel 10 000 kroner og skatten med vel 4 000 kroner. Den disponible inntekten økte altså bare med 9 000 kroner på disse fire årene regnet i faste kroner.

Den delen av den totale inntekten som husholdningene i gjennomsnitt hadde disponibel, gikk dermed ned fra 68 prosent i 1982 til 65 prosent i 1986. Nedgangen skyldes stort sett den sterke økningen i gjeldsrenter. Selv om kronebeløpet som husholdningene i gjennomsnitt betalte i skatt økte, ble skatten litt mindre som andel av den totale inntekten. Denne andelen var 23,5 prosent i 1986 mot 24,1 prosent i 1982.

Hvor stor var inntektsøkningen fra 1982 til 1986?

Det fins flere måter for å beregne den reelle inntektsøkningen. Disse vil gi ganske forskjellige svar på hvor stor denne økningen var i perioden fra 1982 til 1986.

I perioden 1982 til 1986 økte den realdisponible inntekten, dvs. den disponible inntekten regnet i faste kroner, med sju prosent eller nesten to prosent pr. år. Det framgår av definisjonen av disponibel inntekt (se rammen med definisjoner) at gjeldsrenter er trukket fra i beregningen av disponibel inntekt. En vekst på sju prosent i disponibel inntekt fra 1982 til 1986 betyr altså at husholdningene i 1986 hadde sju prosent mer til forbruk enn i 1982 selv etter at gjeldsrentene var betalt.

Tabell 6.2
Inntekt, inntekt etter skatt og disponibel inntekt. 1982, 1984 og 1986. 1986-kroner
Income, income after tax and available income. 1982, 1984 and 1986

	1982	1984	1986
		Kroner	
Inntekt *Income*	189 480	189 089	213 238
Inntekt etter skatt *Income after tax*	143 764	147 137	163 131
Disponibel inntekt *Available income*	129 319	129 427	138 253
Indeks 1982 = 100			
Inntekt	100,0	99,8	112,5
Inntekt etter skatt	100,0	103,1	113,5
Disponibel inntekt	100,0	100,1	106,9

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

Det vil i mange sammenhenger være rimelig å se på utviklingen i husholdningenes inntekt etter at skatt er trukket fra, men før en trekker fra gjeldsrenter. I 1986-kroner økte inntekten etter skatt fra 144 000 kroner pr. husholdning i 1982 til 163 000 kroner i 1986, altså en reell økning på 13,5 prosent.

Omtrent halvparten av økningen i inntekt etter skatt har dermed gått til å dekke økte gjeldsrenter. Økningen i gjeldsrenter skyldes både en kraftig økning i husholdningenes låneopptak og økte rentesatser.

Det vi har beskrevet her, er inntektsutviklingen for gjennomsnittshusholdningen. Når vi skal vurdere endringer i befolkningens økonomiske levekår, må vi ta hensyn til endringer i husholdningsstørrelsen. I perioden fra 1982 til 1986 ble husholdningene mindre, dvs. at færre personer skal dele en større inntekt. Regnet pr. person økte inntekten etter skatt regnet i 1986-kroner fra 57 967 kroner i 1982 til 67 684 kroner i 1986. Dette gir en realvekst på 17 prosent.

Tabell 6.3
Disponibel inntekt og inntekt etter skatt. 1986. Prosentvis endring 1982–1986
Available income and income after tax. 1986. Percentage change 1982–1986

	Disponibel inntekt *Available income*		Inntekt etter skatt *Income after tax*	
	1986	Endring *Change* 1982–86	1986	Endring *Change* 1982–86
	Kroner	1982 = 100	Kroner	1982 = 100
Alle[1] *All[1]*	138 253	107	163 131	113
Enslige *Single persons*				
16–44 år *years*	77 052	92	94 014	102
45–64 år *years*	87 694	112	99 192	120
65 år og over *years and over*	62 661	111	64 320	112
Par uten barn *Couples without children*				
16–44 år	149 134	99	185 019	110
45–64 år	168 744	113	189 421	118
65 år og over	119 123	108	123 924	109
Par med barn *Couples with children*				
Yngste barn *Youngest child*				
0–6 år	160 819	113	207 681	118
7–19 år	211 361	110	259 185	119
Enslige forsørgere *Single parents*	104 000	103	123 511	104

[1]Omfatter alle husholdningstyper
[1]Include all types of households

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

Hele veksten både i inntekt og i disponibel inntekt skjedde i årene fra 1984 til 1986. I perioden 1982 til 1984 var veksten i inntekt etter skatt akkurat tilstrekkelig til å dekke økningen i gjeldsrenter.

Inntekt etter skatt økte mest for barnefamiliene

Inntektsulikheter mellom husholdningene er en av de mest diskuterte sidene ved fordelingen av levekår. De fleste fordelingspolitiske tiltak tar sikte på å påvirke inntektsfordelingen direkte, f.eks. gjennom skatte- og trygdepolitikken.

For husholdningene sett under ett økte realinntekten etter skatt med 13,5 prosent fra 1982 til 1986. Det er imidlertid store forskjeller i inntektsutvikling mellom ulike typer husholdninger. Sterkest vekst hadde barnefamilier, par uten barn og enslige i alderen 45–64 år. Veksten for disse var på om lag 20 prosent i perioden fra 1982 til 1986. Minst vekst var det blant yngre enslige og enslige forsørgere, som bare så vidt har hatt en realvekst.

Sterk økning i gjeldsrenter blant enslige og yngre par uten barn

Utviklingen i disponibel inntekt, altså etter fradrag for gjeldsrenter og skatt, blir påvirket av utviklingen i gjeldsrenter i ulike husholdningstyper. Særlig forskjeller i boligkonsum mellom husholdningene er av betydning.

Utviklingen i disponibel inntekt viser derfor et noe annet mønster for de ulike husholdningstypene. Veksten i disponibel inntekt har vært på om lag ti prosent for alle typer husholdninger med unntak av tre. Yngre par uten barn og enslige forsørgere har hatt ingen eller liten vekst, og yngre enslige har hatt en betydelig nedgang i denne inntekten.

Det har vært sterk vekst i gjeldsrenter for yngre par uten barn og særlig for enslige. Gjeldsrentene er fordoblet for yngre par uten barn og mer enn fordoblet for enslige under 65 år. Den prosentvise økningen i gjeldsrenter har vært minst for enslige pensjonister, pensjonistektepar og småbarnsfamilier, med en realvekst på 30–40 prosent fra 1982 til 1986.

At veksten har vært såpass beskjeden i småbarnsfamiliene, skyldes antakelig at gjeldsbyrden var stor allerede i 1982. Gjeldsrentene i prosent av inntekt etter skatt var da nesten 20 prosent, og markert høyere enn for andre typer husholdninger. Tilsvarende prosent i 1986 var 23. Da var den ikke lenger markert høyere enn i alle de øvrige husholdningstypene. Selv om den prosentvise økningen i gjeldsrenter for småbarnsfamilier var beskjeden sammenliknet med veksten i de fleste andre husholdningstyper, var veksten i kroner betydelig. Det har sammenheng med at gjeldsrentene allerede i 1982 var høye, og at inntektsveksten var høy for småbarnsfamiliene.

Hvordan kan vi sammenlikne levestandard for ulike typer husholdninger?

Det er vanskelig å sammenlikne ulike husholdningers økonomiske velferd eller materielle levestandard. Samme husholdningsinntekt gir ikke samme levestandard for en person som bor alene og for et ektepar. En husholdning som består av to personer, må ha høyere inntekt enn en person som bor alene for å ha samme levestandard. Men det trengs ikke dobbelt så stor inntekt. En stor del av utgiftene i en husholdning er fellesutgifter. De avhenger i liten grad av hvor mange personer det er i husholdningen, eller er utgifter der det er stordriftsfordeler når det er flere personer i husholdningen, f.eks. utgifter til bolig, bil, TV og aviser.

Det finnes en vanlig brukt metode for sammenlikning av levestandard i husholdninger av forskjellig størrelse og sammensetning. Ifølge denne regner en forbruksbehovet for barn under 16 år til halvparten og forbruksbehovet til voksne utenom den første voksne i husholdningen til 70 prosent av forbruksbehovet til en person som bor alene. En husholdning som består av én person, representerer dermed 1,0 forbruksenhet, en husholdning som består av to voksne representerer 1,7 forbruksenheter, og en husholdning som består av et par med to barn under 16 år representerer 2,7 forbruksenheter.

Par uten barn har høyest levestandard

Par i yrkesaktiv alder uten barn har klart høyere inntekt etter skatt regnet pr. forbruksenhet enn andre typer husholdninger. En kan si at slike husholdninger i gjennomsnitt har en levestandard som er om lag 25 prosent over den gjennomsnittlige levestandard for alle husholdninger.

Lavest levestandard har enslige pensjonister og enslige forsørgere. Også pensjonistektepar har lav levestandard. Disse husholdningene har i gjennomsnitt en levestandard som ligger 20–25 prosent under gjennomsnittet for alle husholdninger. Også par med små barn har en levestandard som ligger lavere enn gjennomsnittet, om lag ti prosent under.

Når en i tillegg til fradrag for skatt også gjør fradrag for gjeldsrenter, dvs. regner på grunnlag av disponibel inntekt pr. forbruksenhet, har par med småbarn en levestandard som er bortimot 20 prosent under gjennomsnittet for alle husholdninger.

Unge husholdninger har større inntekt etter skatt enn husholdninger med eldre medlemmer. Til gjengjeld har de yngre husholdningene større gjeldsbelastning. Derfor er deres disponible inntekt, dvs. etter at både skatt og gjeldsrenter er trukket fra, vesentlig lavere enn inntekt etter skatt. Når en bruker disponibel inntekt til sammenlikninger av levestandard, har par i alderen 45–64 år uten barn den høyeste levestandard. Slike husholdninger har høye inntekter og lav gjeldsbyrde. Lavest levestandard har enslige forsørgere, par med småbarn og eldre enslige.

Ulikheten i inntektsfordelingen er den samme som før

En undersøkelse av utviklingen i ulikhet i fordelingen av inntekt viser at ulikheten i fordeling av bruttoinntekt blant yrkesaktive var mindre både i 1982 og 1985 enn i 1973, mens ulikheten i fordelingen av inntekt etter skatt var omtrent uendret. Den samme konklusjon gjelder for ektepar med en yrkesaktiv. For ektepar med to yrkesaktive og for enslige derimot fant en at verken ulikheten i fordelingen av bruttoinntekt eller av inntekt etter skatt hadde endret seg (Aaberge og Wennemo 1988).

Siden begynnelsen av 1970-tallet har det skjedd mange endringer som en ville tro hadde ført til endret inntektsfordeling for husholdningene. Det har bl.a. blitt mange flere énpersonhusholdninger, særlig blant eldre. De har en gjennomsnittsinntekt under gjennomsnittet

Tabell 6.4
Inntekt etter skatt og disponibel inntekt for ulike typer husholdninger regnet pr. forbruksenhet. 1986
Income after tax and available income for various types of households calculated per unit of consumption. 1986

	Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet *Income after tax per unit of consumption*		Disponibel inntekt pr. forbruksenhet *Available income per unit of consumption*	
	Kroner	Indeks	Kroner	Indeks
Alle [1] *All[1]*	86 300	100	74 300	100
Enslige *Single persons*				
16–44 år *years*	92 300	107	75 600	102
45–64 år *years*	98 100	114	86 700	117
65 år og over *years and over*	64 200	74	62 500	84
Par uten barn *Couples without children*				
16–44 år	109 900	127	88 600	119
45–64 år	111 600	129	99 400	134
65 år og over	74 300	86	71 400	96
Par med barn *Couples with children*				
Yngste barn *Youngest child*				
0–6 år	79 200	92	61 400	83
7–19 år	91 600	106	74 600	100
Enslige forsørger *Single parents*	67 300	78	56 300	76

[1] Omfatter alle husholdninger
[1] *Include all types of households*

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

for alle husholdninger. Yrkesaktiviteten har også økt for gifte kvinner, slik at det er blitt vanligere med to inntekter. Til tross for slike endringer har fordelingen av inntekt blant alle husholdninger endret seg forbausende lite.

Heller ikke i perioden fra 1982 til 1986 har det skjedd noen endringer i inntektsfordelingen for alle husholdninger. I 1986 hadde den tiendedelen av husholdningene som hadde lavest disponibel inntekt, 2,5 prosent av den samlede disponible inntekt for alle husholdninger. Den tiendedelen av husholdningene som hadde størst inntekt, hadde til sammen 22,3 prosent av samlet disponibel inntekt for alle husholdninger. I 1982 var de tilsvarende tallene 2,3 og 22,3 prosent.

Stabiliteten i inntektsfordelingen betyr imidlertid ikke nødvendigvis at fordelingen av levestandard er uendret. En husholdnings levestandard bestemmes av inntekten sett i forhold til størrelse og sammensetning av husholdningen. Hvis fordelingen av landets husholdninger på husholdningstype endrer seg, vil det påvirke ulikheten i levestandard. Selv om inntektsfordelingen er uendret, kan altså fordelingen av levestandard være endret. Vi kan ta hensyn til dette ved å se på endringer i fordelingen av disponibel inntekt pr. forbruksenhet.

Figur 6.1 viser gjennomsnittlig disponibel inntekt i

Figur 6.1
Gjennomsnittlig disponibel inntekt pr. forbruksenhet i ulike inntektsklasser. 1982, 1984 og 1986. 1986-kroner
Average available income per consumption unit in various income classes. 1982, 1984 and 1986

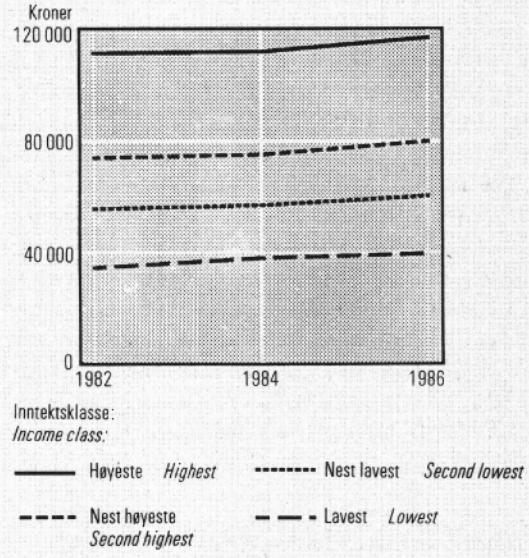

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

fire like store inntektsklasser. Klassen med lavest inntekt består av den fjerdedel av husholdningene som har den laveste disponible inntekten pr. forbruksenhet. Tilsvarende består klassen med høyest inntekt av den fjerdedel av husholdningene som har den høyeste disponible inntekten pr. forbruksenhet.

Alle fire inntektsklasser har hatt realinntektsøkning i perioden 1982 til 1986. Målt i kroner har økningen vært omtrent like stor i alle fire innntektsklasser. Målt i prosent har realinntektsøkningen vært størst i de laveste inntektsklassene. I den laveste inntektsklassen var realinntektsøkningen over ti prosent, mens den var fem prosent i høyeste inntektsklasse. Den materielle levestandarden er altså ikke blitt mer ulikt fordelt i perioden. Dette kan tolkes som en følge av økt yrkesaktivitet blant gifte kvinner, som har ført til færre flerpersonhusholdninger med en økonomi som i det vesentlige er basert på én inntekt.

Figur 6.2
Gjennomsnittlig reallønn * pr. årsverk. 1979–1987
*Average earnings * per man-year. 1979–1987*

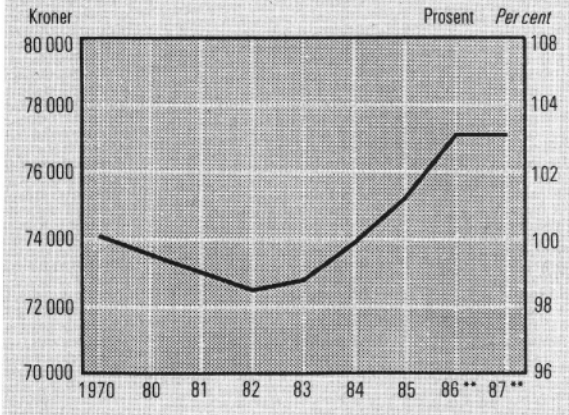

* Lønn i 1979-priser *Earnings in 1979 prices*
** Foreløpige tall *Provisional figures*

Kilde: NOS Lønnsstatistikk
Source: National Accounts

LØNN

Lønnsinntekt og næringsinntekt utgjør nesten 80 prosent av de private husholdningers inntekt. Det er svært store forskjeller mellom de ulike typer husholdninger med hensyn til hvor viktig lønnsarbeid og næringsvirksomhet er som kilde til inntekt. Det som betyr mest for størrelsen av arbeidsinntekten, er husholdningens samlede arbeidsinnsats i markedet, hvor mange husholdningsmedlemmer som er yrkesaktive, og hvor mange arbeidstimer de har i året. Men størrelsen av arbeidsinntekten avhenger naturligvis også av hvor stor timefortjenesten er for den enkelte yrkesaktive.

Vi har detaljert statistikk for lønnsinntekter i form av time-, uke- og månedsfortjeneste. Lønnen er et uttrykk for prisen for en fast mengde av en bestemt type arbeid. Når vi skal sammenlikne lønnsnivået for ulike grupper av lønnstakere, er det rimelig å ta utgangspunkt i gjennomsnittsfortjenesten pr. tidsenhet. På den måten får vi tatt hensyn til at ikke alle arbeider like mange timer. Her bruker vi betegnelsen lønn om fortjeneste pr. tidsenhet. I lønnsstatistikken omfatter lønnsbegrepet utbetalt kontantlønn før skatt.

Reallønnsvekst fra 1983 til 1986

Gjennomsnittlig lønn pr. årsverk beregnes på grunnlag av nasjonalregnskapets tall for lønn og utførte årsverk. Fra 1979 til 1982 gikk reallønnen litt ned. I 1982 var den to prosent lavere enn i 1979. Fra 1983 til 1986 var det derimot en forholdsvis sterk reallønnsvekst, i gjennomsnitt økte reallønnen med to prosent pr. år. På grunn av reallønnsnedgangen før 1982 var reallønnen pr. årsverk i 1987 likevel bare fire prosent høyere enn i 1979.

Størst reallønnsvekst blant funksjonærer i forretningsmessig tjenesteyting

For å sammenlikne lønnsnivået og lønnsutviklingen for ulike grupper av ansatte, har en beregnet årslønn for helårs- og heltidsansatte. Lønnsnivået var høyest blant mannlige funksjonærer innenfor forsikringsbransjen og i forretningsmessig tjenesteyting, f.eks. eiendomsmegling, regnskapsføring, databehandling og reklame. I 1987 var årslønnen for disse grupper vel 40 prosent

Tabell 6.5
Beregnet årslønn for enkelte grupper av helårs- og heltidsansatte menn og kvinner. Reallønnsutviklingen 1979–1987
Estimated yearly earnings for some groups of full-time employed males and females. Development of earnings 1979–1987

	Beregnet årslønn i 1987* *Estimated yearly earnings 1987**		1979–87* Reallønnsutvikling *Development of earnings (Deflated with the consumer price index)*	
	Menn *Males*	Kvinner *Females*	Menn *Males*	Kvinner *Females*
	Gjennomsnittlig lønn pr. år for alle = 100 *Average yearly earnings = 100*		1979 = 100	
Arbeidere i NAF *Workers in firms organized in the Norwegian Employers Confederation (NAF)*				
Bergverksdrift *Mining and quarrying*	96	..	94	..
Industri *Manufacturing*	97	85	100	105
Byggevirksomhet *Building construction*	110	..	99	..
Landtransport *Land transport*	87	79	97	99
Funksjonærer i NAF *Salaried employees in firms organized in NAF*	134	94	106	116
Ansatte i *Employeed in*				
Varehandel *Trade*	103	79	105	111
Forretnings- og sparebanker *Banks*	116	91	105	110
Forsikringsvirksomhet *Insurance*	142	96	100	109
Forretningsmessig tjenesteyting *Business services*	144	100	113[1]	116[1]
Statens embets- og tjenestemenn *Central government employees*	110	92	99	103
Ansatte i skoleverket *Employees in schools*	120	107	97	99
Ansatte i kommunene[2] *Local government employees[2]*	108	94	..	..

* Foreløpige tall * *Provisional figures*
[1] Tall for perioden 1980–1987. Bygger på opplysninger om månedsfortjeneste. Endringer i arbeidstid vil påvirke tallene
[1] *Figures for the period 1980–1987. Based on monthly salary. Changes in working hours will affect the figures.*
[2] Tall for 1986 [2] *Figures for 1986*

Kilde: NOS Lønnsstatistikk
Source: NOS Wage Statistics

høyere enn gjennomsnittlig lønn pr. årsverk beregnet på grunnlag av nasjonalregnskapet.

Lavest beregnet årslønn hadde kvinner ansatt i varehandelen. For disse var årslønnen vel 20 prosent lavere enn gjennomsnittlig lønn pr. årsverk.

Menn og kvinner ansatt i forretningsmessig tjenesteyting og kvinnelige funksjonærer i Norsk Arbeidsgiverforenings (NAF) medlemsbedrifter hadde den sterkeste reallønnsveksten i første halvdel av 1980-årene. Reallønnen for disse gruppene økte med vel 15 prosent. Også kvinner ansatt i varehandel, i banker og i forsikringsvirksomhet hadde en betydelig reallønnsvekst i perioden, om lag ti prosent.

Svak utjamning mellom kvinners og menns lønn

I de fleste grupper av ansatte har kvinner fortsatt lavere lønn enn menn. Slike forskjeller avspeiler naturligvis en rekke forhold i tillegg til kjønn. Forskjellen mellom årslønn for helårs- og heltidsansatte menn og kvinner er særlig stor blant ansatte i forsikring, i forretningsmessig tjenesteyting og blant funksjonærer i NAFs medlemsbedrifter. Forskjellene er minst blant arbeidere i industrien og i privat landtransport og blant ansatte i skoleverket og kommunene.

Siden 1980 har lønnsveksten innen de fleste grupper

av ansatte vært sterkere for kvinner enn for menn. Størst forskjell i menns og kvinners lønnsutvikling var det blant ansatte i forsikringsvirksomhet og blant funksjonærer i NAFs medlemsbedrifter. Likevel er det fortsatt her en finner de største lønnsforskjeller mellom menn og kvinner.

FRYNSEGODER

De ansattes utbytte av et arbeidsforhold består i tillegg til lønn av andre rettigheter og fordeler knyttet til arbeidet. Bestemmelser om permisjon, ferie og fleksibilitet i arbeidstid vil f.eks. være viktige i vurderingen av et arbeid. Frynsegoder er en betegnelse på fordeler som likner på lønn. Det dreier seg om fordeler i form av varer eller tjenester, eller om betaling av utgifter.

Mange frynsegoder er skattepliktige, det gjelder f.eks. firmabil og gunstige lån. Men skatten som faktisk betales av frynsegoder, er liten sammenliknet med skatt på tilsvarende lønn. Særlig for ansatte med høy marginalskatt er derfor frynsegoder økonomisk gunstig.

Noen frynsegoder omfatter alle på en bedrift, mens andre tilfaller enkeltpersoner. Frynsegoder gir derfor bedre muligheter for mer individuell belønning av de ansatte enn avtalesystemene gir rom for.

Flere har fått muligheter for lån fra arbeidsgiver

Vi mangler opplysninger om hva de ulike frynsegodene betyr økonomisk for den enkelte. Mange av dem betyr lite. Andre kan representere store økonomiske fordeler, f.eks. lån fra arbeidsgiver.

I 1987 hadde nesten en tredjedel av de ansatte mulighet for lån fra arbeidsgiver. Dette er den eneste av de økonomisk betydningsfulle frynsegoder som har fått økt utbredelse i 1980-årene. Andelen økte fra 27 prosent i 1980 til 32 prosent i 1987. Langt fra alle utnytter imidlertid disse mulighetene. I 1983 hadde 28 prosent av de ansatte med lånemulighet lån hos arbeidsgiver, men denne andelen er trolig større nå.

Figur 6.3
Andelen ansatte med ulike frynsegoder. 1987. Prosent
Percentage of employers with various fringe benefits. 1987

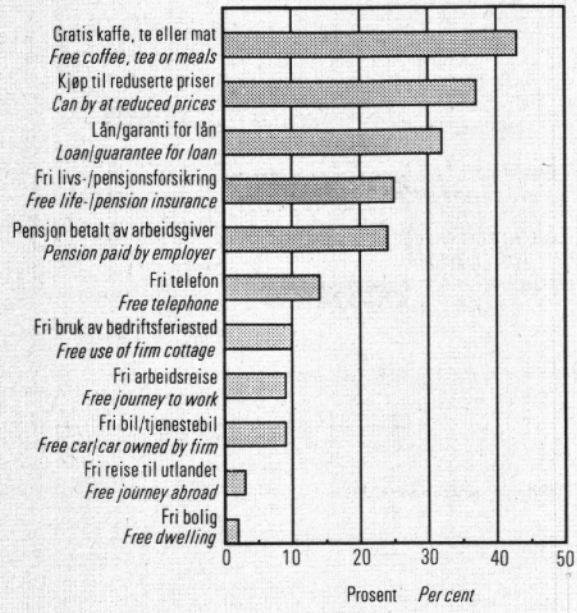

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Menn i ledende stilling i det private næringsliv har flest frynsegoder

Menn har flere frynsegoder enn kvinner, ansatte i ledende stillinger flere enn andre ansatte og ansatte i privat sektor flere enn de som er ansatt i offentlig sektor.

I gjennomsnitt hadde menn i ledende stilling i det private næringslivet vel fire typer frynsegoder i 1987. Dette er om lag seks ganger så mange som kvinner i underordnet stilling i det offentlige. Forskjellen er trolig enda større for den økonomiske verdien av frynsegodene.

Fordelingen av frynsegoder mellom offentlig og privat sektor er blitt skjevere på 1980-tallet. Økningen av frynsegoder har i sin helhet skjedd i det private næringsliv. Ansatte i ledende stilling har også økt sitt forsprang litt i forhold til underordnede, men endringene er ganske små.

Figur 6.4
Gjennomsnittlig antall frynsegoder blant menn og kvinner i over- og underordnede stillinger i offentlig og privat sektor. 1987
Average number of fringe benefits for males and females in superior and subordinate positions in public and private sector. 1987

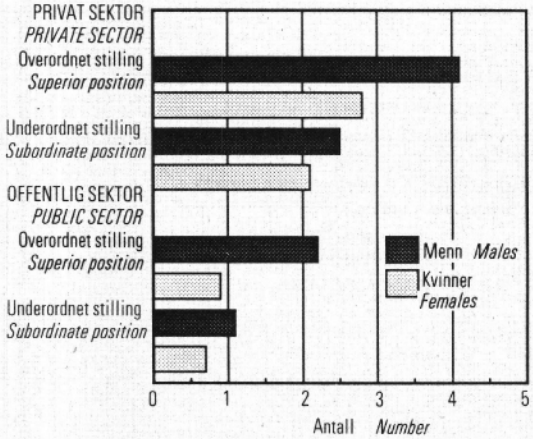

Kilde Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

FATTIGDOM

Ni prosent av befolkningen har ofte økonomiske problemer

I Norge er fattigdom i betydningen sult og fillete klær på det nærmeste avskaffet. Såkalt «moderne fattigdom», som er karakterisert ved mangel på goder som i vårt samfunn blir ansett for selvfølgelige, forekommer imidlertid stadig (Stjernø 1985).

Ni prosent av befolkningen oppgav i 1987 at husholdningen ofte hadde økonomiske problemer. Dette betyr at husholdningen en eller flere ganger i måneden hadde ett eller flere av disse problemene: Problemer med å skaffe penger til oppvarming, middagsmat, reiser til slekt eller venner; de måtte få hjelp til faste utgifter; størsteparten av året var økonomien slik at husholdningen ikke ville klare en uforutsett regning på 2 000 kroner.

Enslige forsørgere har dårligst økonomi, vel 40 prosent hadde ofte økonomiske problemer. En femtedel av de unge enslige som ikke bodde hjemme hos foreldrene, oppgav at de ofte hadde økonomiske problemer. Bare fem prosent av par med bare større barn og av eldre gifte uten barn hadde dårlig økonomi (Levekårsundersøkelsen 1987).

Sosialhjelpen er femdoblet fra 1980 til 1987

Utviklingen i sosialhjelp gir en viss antydning om utviklingen i fattigdomsproblemet. I 1987 betalte kommunene ut vel to milliarder kroner i sosialhjelp. Dette utgjør 2,4 prosent av de kommunale driftsutgifter. Det er også lite sett i forhold til utbetalingen av stønader fra folketrygden som i 1987 utgjorde om lag 60 milliarder kroner.

I 1980 ble det bare utbetalt 400 millioner i sosialhjelp regnet i 1987-kroner. Den sterke økningen fra 1980 til 1987 skyldes for en stor del en sterk økning i ytelse pr. stønadstilfelle, men også at antall stønadstilfeller har økt. I 1987 ble det utbetalt 16 500 kroner i året pr. stønadstilfelle. Dette er 2,5 ganger mer enn i 1980 når en regner i faste kroner. Antallet stønadstilfel-

Figur 6.5
Sosialhjelpsstønadstilfelle pr. 1 000 personer i ulike aldersgrupper. 1980 og 1987
Cases of social care per 1 000 persons in various age groups. 1980 and 1987

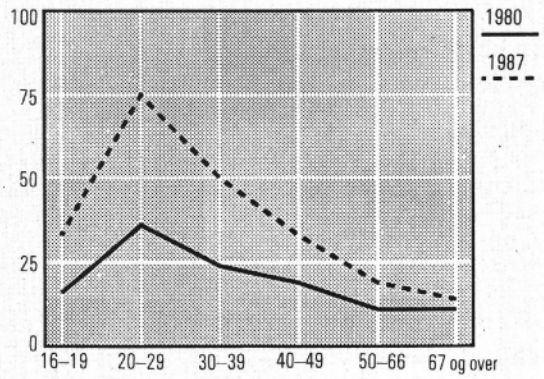

Kilde: NOS Sosialstatistikk
Source: NOS Social Statistics

ler økte noe mindre, fra 60 000 i 1980 til 125 000 i 1987, altså omtrent en fordobling.

Det er særlig unge som mottar sosialhjelp, 44 prosent av mottakerne var under 30 år i 1987. I alle aldersgrupper, med unntak av de eldste, er det blitt flere som mottar sosialhjelp, men økningen har vært størst blant de yngre.

Det er enslige og enslige forsørgere som oftest mottar sosialhjelp. I 1987 var 58 prosent av sosialhjelpmottakerne enslige uten noen å forsørge, og 18 prosent var enslige forsørgere. Barnefamiliene utgjorde bare en liten del av stønadsmottakerne, 13 prosent.

FORBRUK

Husholdningene brukte mer enn de tjente i 1986 og 1987

Hvor mye en husholdning bruker, er først og fremst bestemt av hvor stor inntekten er. Noen husholdninger sparer, f.eks. i form av avdrag på lån, innskudd i bank eller investering i verdipapirer. De forbruker altså ikke hele inntekten. Noen husholdninger forbruker mer enn de tjener. Lånefinansiert forbruk er vanligst for familier i etableringsfasen og for studenter.

Når en ser alle private husholdninger under ett, har forbruket gjennom de siste tiårene vært mindre enn inntekten. Samlet har de private husholdningene altså spart noe av inntekten. Men i årene 1985–1987 var sparingen negativ for første gang på svært lenge, dvs. at husholdningene samlet brukte mer enn de tjente.

Det private forbruket økte kraftig i 1985 og 1986. Denne økningen kan bare delvis forklares av inntektsutviklingen. Forbruksveksten var i betydelig grad lånefinansiert, noe som bl.a. har sammenheng med liberaliseringen av kredittmarkedet fra og med 1984 (NOU 1988:24).

Hva vi bruker penger til, er ofte avhengig av tidligere valg

I 1987 brukte husholdningene i gjennomsnitt 157 000 kroner i året. Hva inntekten blir brukt til, er i noen grad et uttrykk for livsstil fordi forbruket i noen grad bestemmes av de preferanser vi har. Mange hendelser og valg påvirker imidlertid forbruksbehov og inntektsevne for en lang tidsperiode. Det gjelder f.eks. dødsfall, skilsmisse, barnefødsler, utflytting av voksne barn, valg av utdanning og kjøp av bolig. Slike valg er enten umulige eller svært vanskelige å gjøre om. Forutsetningen for de valg en husholdning gjør, kan også endre seg. Etter kjøp eller bygging av bolig kan boutgiftsbelastningen ha blitt høyere enn forutsatt pga. av endringer i rentesats på lån, inflasjon og inntektsutvikling. Sammensetningen av forbruket avspeiler derfor ikke bare preferanser, men også objektive forhold som er viktige for husholdningens levekår.

Tall for husholdningenes forbruk bygger på forbruksundersøkelsene som Statistisk sentralbyrå gjennomfører ved å be representative utvalg av befolkningen om å føre regnskap i kortere perioder. Regnskapsperiodene er spredt over året slik at hele året blir dekket. Dessuten blir husholdningene intervjuet om kjøp av visse større gjenstander i løpet av ett år, og om årlige utgifter til bolig og fritidshus.

Som forbruk regnes alle de løpende utgifter husholdningen har. Også varer som husholdningen mottar i gave og varer de selv produserer skal tas med. Alle faste utgifter, som husleie, renter på boliglån,utgifter til strøm og diverse avgifter regnes med. Derimot regnes *ikke* direkte skatter og trygdepremier, avdrag på boliglån og sparing i form av pensjonsinnskudd, livsforsikring m.v. som forbruk. Ved kjøp av større gjenstander, også bil, regnes innkjøpspris minus inntekt ved eventuelt salg/innbytte av gjenstanden. Renter på lån eller avbetalingskontrakt til kjøp av bil og en del større gjenstander blir ikke registrert som forbruk.

Hva bruker vi inntekten til?

Vi bruker mest til reiser og transport. Husholdningene brukte i gjennomsnitt 37 800 kroner til dette i 1987. De to andre store utgiftsposter er utgifter til bolig, lys og brensel, 33 500 kroner i 1987, og utgifter til mat, der

Tabell 6.6
Utgift pr. husholdning og pr. person til utvalgte varer og tjenester. 1986/1987. Kroner
Consumption expenditure per household and per person for selected goods and services. 1986/1987

	Utgift pr. husholdning *Expenditure per household*	Utgift pr. person *Expenditure per person*
Total forbruksutgift *Total consumption expenditure*	156 814	63 232
Matvarer *Food*	23 996	9 676
Kjøttvarer *Meat*	5 917	2 386
Fiskevarer *Fish*	1 850	745
Melk *Milk*	2 116	853
Ost *Cheese*	1 396	563
Grønnsaker, frukt og bær *Vegetables, fruit and berries*	3 743	1 509
Kaffe *Coffee*	818	330
Drikkevarer og tobakk *Beverages and tobacco*	5 617	2 265
Vin og brennevin *Wines and spirits*	1 382	557
Tobakk *Tobacco*	2 213	893
Klær og skotøy *Clothing and footwear*	12 030	4 851
Bekledning *Wearing apparel*	9 404	3 792
Bolig, lys og brensel *Rent, fuel and power*	33 508	.
Møbler og husholdningsartikler *Furniture and household equipment*	12 775	.
Møbler *Furniture*	3 254	.
Komfyrer, kjøleskap o.a. elektrisk utstyr *Cooking appliances, refrigerators etc.*	2 172	.
Helsepleie *Medical care*	2 750	1 109
Tannlegehjelp *Dental services*	922	372
Reiser og transport *Transport*	37 844	.
Fritidssysler og utdanning *Recreation and education*	15 019	.
Fritidsutstyr *Recreation equipment*	7 666	.
Kino- og teaterbesøk *Cinema and theatre*	233	90
Lotteri, tipping o.l. *Lotteries etc.*	1 390	.
Bøker, aviser og tidsskrifter *Books, newspapers and periodicals*	2 853	.
Andre varer og tjenester *Other goods and services*	13 274	.
Personlig hygiene *Personal care*	3 222	1 299
Utgifter på restaurant og kafé *Expenses on restaurant and café*	4 558	1 838
Selskapsreiser og andre reiser *Package tours and other tours*	2 989	1 205

Kilde: Forbruksundersøkelsene
Source: Consumption Expenditure Surveys

gjennomsnittshusholdningen brukte 24 000 kroner i 1987. Disse tre store utgiftspostene utgjorde 61 prosent av gjennomsnittshusholdningens forbruk.

Dagligvarer er ikke noe entydig begrep,og kan avgrenses på litt forskjellige måter. Som dagligvarer har vi her regnet matvarer, drikkevarer (utenom øl, vin og brennevin), utgifter til rengjøringsartikler, til personlig hygiene og til aviser og ukeblader. Regner en dagligvarer som et gjennomsnitt pr. person, brukte vi i 1987 14 000 kroner i året.

I gjennomsnitt brukte hver person mat for 9 700 kroner i 1987. Om lag en fjerdedel av dette, 2 400 kroner, ble brukt på kjøttvarer, mens vi kjøpte fisk for et vesentlig mindre beløp, 750 kroner. Vi brukte hver 850 kroner til melk og 1 500 kroner til grønnsaker, frukt og bær.

Etter de tre store utgiftspostene mat, bolig og transport følger de fire utgiftspostene klær og skotøy, møbler og husholdningsartikler, fritidssysler og utdanning og andre varer og tjenester. Disse er av omtrent samme

størrelse, i 1987 brukte hver husholdning 12–15 000 kroner i året på hver av disse postene.

Til klær brukte hver person i gjennomsnitt 3 800 kroner i 1987. Fritidsutstyr, dvs. radio-, TV- og fotoutstyr, båter, sportsutstyr, hageplanter m.v. er av de større poster for anskaffelser på budsjettet. Hver husholdning brukte 7 700 kroner til dette. Dette er mer enn vi brukte til anskaffelse av møbler og elektriske husholdningsartikler, der hver husholdning brukte 5 400 kroner i 1987.

Når det gjelder utgifter til underholdning og fornøyelser i vid betydning, er det ikke kino- og teaterbesøk som er den tyngende posten, hver husholdning brukte bare 200 kroner til dette i 1987. Vi brukte mye mer til lotteri o.l., 1 400 kroner pr. husholdning. Dette er det samme som gjennomsnittsutgiften til vin og brennevin. Det er heller ikke sydenreisene som tynger mest. Vi brukte i gjennomsnitt 3 000 kroner pr. husholdning i året til selskapsreiser, mens vi brukte 4 600 kroner på restaurant og kafé.

Store endringer i forbruket siden 1958

Det har skjedd betydelige endringer i hva vi bruker pengene til i løpet av de siste 30 årene.

Andelen av de totale utgiftene som husholdningene bruker på mat, benyttes ofte som en indikator på levestandard. Jo mindre vi bruker til mat, jo høyere er levestandarden. I 1958 var utgifter til mat den største enkeltposten i husholdningsbudsjettet, 40 prosent av det totale forbruket gikk til mat, sammenliknet med 15 prosent i 1987. I dagens priser (1987) var utgiftene til mat faktisk litt større i 1958 enn i 1987, henholdsvis 28 000 kroner og 24 000 kroner. Disse matvareutgifter omfatter ikke restaurantutgifter. Det er mye mer vanlig i dag enn for 30 år siden at husholdninger spiser på restaurant eller kafé, særlig gjelder det enslige. Regnet i faste priser har det derfor neppe vært nedgang av betydning i matvareforbruket. Husholdningene er dessuten vesentlig mindre nå. I 1958 var det 3,09 personer i gjennomsnitt pr. husholdning, mens det var 2,48 i 1987. Matvareforbruket pr. person var derfor omtrent det samme i 1987 som i 1958, 9 200 kroner.

Utgifter til reiser og transport, som både relativt og absolutt har økt mest, var mer enn sju ganger høyere i 1987 enn i 1958. I faste priser økte disse utgiftene fra knapt 5 000 kroner til 38 000 kroner. Også boligutgiftene har økt sterkt, fra knapt 10 000 kroner i 1958 til 33 500 kroner i 1987. Den relative økningen av boligutgiftene har altså bare vært om lag halvparten av økningen i transportutgifter.

Figur 6.6
Forbruksutgift pr. innbygger i faste priser. 1958, 1973, 1986/87. 1987-kroner
Consumption expenditure per inhabitant in fixed prices. 1958, 1973 and 1986/87

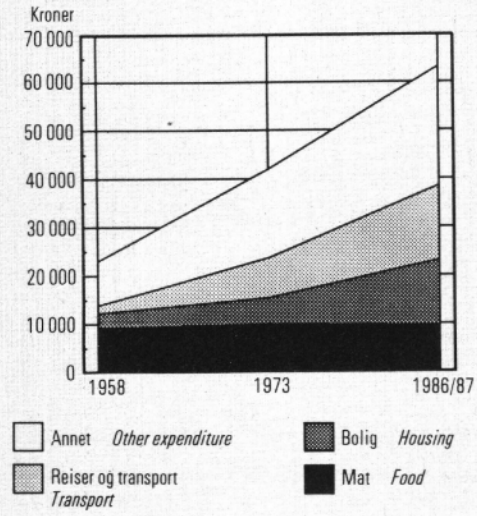

Kilde: Forbruksundersøkelsene
Source: Consumption Expenditure Surveys

Boligutgiftene har økt sterkest i de senere årene

Siden 1979 er det boligutgiftene som har økt mest. I 1979 var boligutgiftene 21 000 kroner i året (1987-priser). Det har altså vært en reell økning på 60 prosent. (En endring i registreringsmåten for boutgifter fra og med 1986 har ført til at boutgiftene i 1986/87 er anslagsvis fem til ti prosent høyere enn med den tidligere registreringsmåten.) Utgifter til reiser og transport har også økt kraftig i denne perioden, den reelle økningen var på 50 prosent, fra 25 000 kroner i 1979 til 38 000 kroner i 1987.

Også utgiftene til andre varer og tjenester har økt

Figur 6.7
Utgifter til reiser og transport 1973–1987. 1987-kroner
Transport expenditure 1973–1987

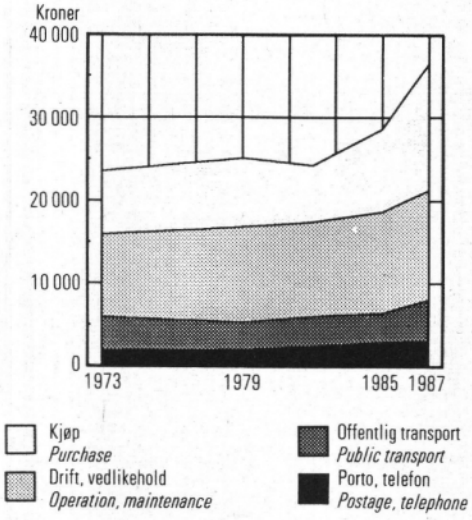

Kilde: Forbruksundersøkelsene
Source: Consumption Expenditure Surveys

kraftig etter 1979, nesten like mye som utgifter til reiser og transport, 40 prosent. Det er særlig utgiftene til selskapsreiser som har økt, de er omtrent blitt fordoblet, men også utgifter til restaurant og kafé har økt sterkt i perioden.

Husholdningenes utgifter til en del andre poster har ikke økt i perioden eller har til og med gått litt ned regnet i faste priser. Det gjelder utgifter til mat, klær og skotøy, til helsepleie og til fritid. Det betyr ikke nødvendigvis at disse varer og tjenester er blitt billigere, men kan også bety at husholdningene faktisk bruker mindre av disse varer og tjenester.

Utgifter til bilkjøp har gått kraftig opp de siste årene

Den tyngste posten på gjennomsnittshusholdningens budsjett er nå reiser og transport. Nesten en fjerdedel av husholdningenes totale utgifter, eller 38 000 kroner, gikk til reiser og transport i 1987. Denne utgiftsposten omfatter foruten kjøp og drift av bil, motorsykkel m.v. også utgifter til bruk av offentlige transportmidler samt utgifter til post og telefon. Utgiftene til post- og teletjenester utgjorde 3 000 kroner i 1987. Det er mindre enn ti prosent av de samlede utgifter til reiser og transport.

Fra 1973 til 1982 var den reelle økning i utgiftene til reiser og transport svært liten. Andelen av de samlede forbruksutgifter som gikk til reiser og transport, var også uendret i denne perioden.

Etter 1982 har det vært en kraftig økning i denne utgiftsposten. Den økte fra 24 000 kroner i 1982 til 38 000 kroner i 1987, regnet i 1987-kroner, altså en økning på over 50 prosent i løpet av denne femårsperioden. Det er de økte utgifter til bilkjøp som er den viktigste årsaken til økningen i de samlede utgiftene. De reelle utgifter til kjøp av transportmidler økte med 9 000 kroner fra 7 000 kroner i 1982 til 16 000 kroner i 1987. Økningen i utgifter til bilkjøp forklarer altså to tredjedeler av økningen i de samlede utgifter til reiser og transport.

Husholdninger med bil bruker like mye til bil som til bolig

Transportutgiftene varierer mye. Størst betydning har det naturligvis om husholdningen har bil eller ikke. Bilutgiftene utgjør 16 prosent av gjennomsnittshusholdningens samlede forbruk og om lag to tredjedeler av de samlede transportutgifter. Det er ikke slik at manglende bilhold kompenseres av andre reiseutgifter. De vel 70 prosent av husholdningene som i 1987 hadde bil, brukte 49 000 kroner til reiser og transport, av dette 37 000 kroner til bil. Husholdninger uten bil brukte i gjennomsnitt 10 000 kroner til reiser og transport. Husholdninger uten bil er i gjennomsnitt mye mindre enn husholdninger med bil, det er først og fremst enslige som ikke har bil. Forskjellene i transportutgifter pr. person i husholdninger med og uten bil blir derfor ikke fullt så store.

Husholdninger som har bil, prioriterer utgifter til bil høyt. I 1987 brukte slike husholdninger 37 000 kroner til bil, sammenliknet med 27 000 kroner til mat og 37 000 kroner til bolig.

Figur 6.8
Forbruksutgifter i ulike husholdningstyper. 1986/1987. Prosent
Consumption expenditure in various types of households. 1986/87. Per cent

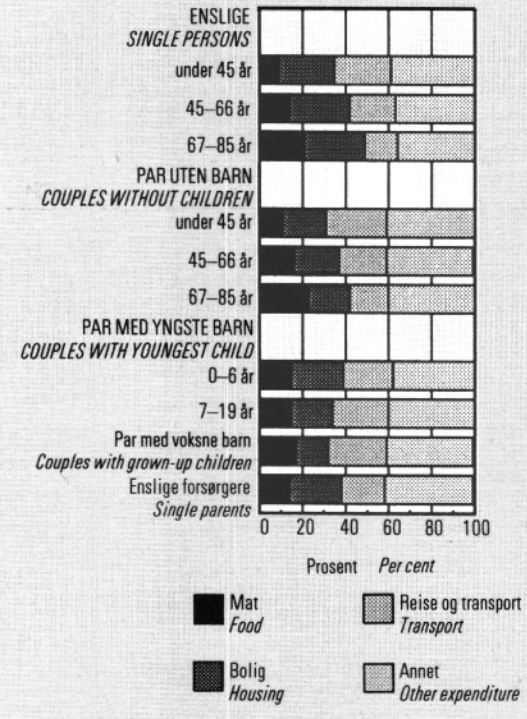

Kilde: Forbruksundersøkelsen
Source: Consumption Expenditure Survey

Yngre enslige bruker halvparten til bolig og transport

Det er store forskjeller i forbruket mellom forskjellige typer av husholdninger, både i hvor mye de bruker og hva de bruker pengene til. Det er viktige forskjeller mellom forbruket til enslige og til par, og mellom par med barn og par uten barn. Men først og fremst er forbruket avhengig av hvilken fase av livet husholdningen befinner seg i. Yngre husholdninger under etablering har et vesentlig annet forbruksmønster enn eldre husholdninger. Forskjellene skyldes både ulikheter i behov, ulikheter i inntekt og i forbrukspreferanser.

Utgiftene til mat varierer stort sett bare med husholdningens størrelse. Eldre enslige bruker omtrent like mye pr. år som yngre enslige og par uten barn omtrent dobbelt så mye som enslige. Matvarenes andel av totalforbruket varierer derimot sterkt. Jo lavere totalt forbruk,jo høyere er matvareandelen. Enslige over 67 år brukte vel 20 prosent av det totale forbruket til mat, mens enslige under 45 år brukte under 10 prosent. Matutgiftene omfatter imidlertid ikke måltider kjøpt ute, og forskjellen skriver seg derfor i noen grad fra ulike vaner med hensyn til kjøp av måltider ute.

Bolig tar størst andel av forbruket blant enslige

Andelen av forbruket som går til boligformål er størst blant enslige. De bruker godt over fjerdedelen av forbruket til bolig, mens de fleste andre husholdningstyper bruker rundt en femtedel. Bare enslige forsørgere og småbarnsfamilier har boutgiftsandeler som omtrent tilsvarer de ensliges. Som nevnt er avdrag på boliglån ikke regnet med, slik at de faktiske utbetalingene til boligformål vil være større, bl.a. er boutbetalingene for småbarnsfamilier høyere enn det boutgiftsandelen gir inntrykk av. At en så stor del av budsjettet til enslige går til bolig, skyldes i betydelig grad at enslige konkurrerer med flerinntektsfamilier på boligmarkedet, og at utleiemarkedet er redusert i de senere årene. Boligutgifter behandles nærmere i kapitlet om boforhold.

Enslige kvinner og menn bruker like mye, men prioriterer forskjellig

Forbruket i en husholdning blir registrert for hele husholdningen samlet. De enkelte husholdningsmedlemmers forbruk er ikke registrert. Derfor vet vi ikke hvordan forbruket i husholdningen blir fordelt mellom de ulike husholdningsmedlemmer.

Men av forbruksmønstret i énpersonhusholdninger kan vi se at forskjeller i preferanser skaper forskjeller i forbruket mellom ulike grupper. Menn og kvinner bruker pengene sine forskjellig. Kvinner som bor alene bruker mer enn menn til klær og sko, til bolig og til møbler og husholdningsartikler. Dette gjelder stort sett i alle aldersgrupper. Enslige menn bruker mer enn kvinner på drikkevarer og tobakk og på fritidssysler, men først og fremst bruker de mer på reiser og transport. Dette

Tabell 6.7
Forbruksutgifter for aleneboende menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1983/85. Prosent
Consumption expenditure for single males and females in various age groups. 1983/1985. Per cent

	16–34 år *years*		35–54 år *years*		55–66 år *years*		67–85 år *years*	
	Menn *Males*	Kvinner *Females*	Menn *Males*	Kvinner *Females*	Menn *Males*	Kvinner *Females*	Menn *Males*	Kvinner *Females*
I alt *Total*	100	100	100	100	100	100	100	100
Matvarer[1]	11	10	13	13	21	19	22	25
Drikkevarer og tobakk	6	4	5	4	6	3	7	2
Klær og skotøy	4	13	4	7	5	9	5	9
Bolig, lys og brensel	22	23	25	28	19	27	24	27
Møbler og husholdningsartikler	6	9	4	9	7	9	7	7
Helsepleie	1	1	1	2	2	3	1	5
Reiser og transport	27	19	30	19	23	13	15	10
Fritidssysler og utdanning	13	10	10	9	10	8	12	9
Andre varer og tjenester	11	13	9	9	7	10	7	7
Forbruksutgift i alt, kroner	86 450	86 763	83 632	74 237	56 592	58 876	43 682	40 894

[1] *For English translation, see table 6.6*

Kilde: Forbruksundersøkelsene
Source: Consumption Expenditure Surveys

siste har åpenbart sammenheng med at en større andel av enslige menn har bil.

Bare pensjonister bruker mer til mat enn til bil

Andelen av utgiftene som går til reiser og transport, er størst blant de yngre. Yngre husholdninger bruker like mye eller mer til reiser og transport enn til bolig. Særlig yngre par uten barn bruker vesentlig mer til transport enn til bolig.

Det er familier med barn i skolealder og yngre par uten barn som bruker mest på reiser og transport. I 1987 brukte de henholdsvis 64 000 og 57 000 kroner til dette, eller vel 25 prosent av det totale forbruket. Også andre barnefamilier bruker mye til reiser og transport, over 50 000 kroner i 1987. Minst bruker pensjonistektepar og særlig eldre enslige, som sjelden har bil. Bare om lag en femtedel av enslige alderspensjonister disponerer bil, mens nesten alle barnefamilier har bil.

Det er først og fremst utgifter til bilhold, dvs. utgifter til kjøp og drift av bil, som er årsak til de store variasjonene i reise- og transportutgiftene. Familier med større barn og yngre par uten barn brukte over 40 000 kroner til bil i 1987. Det er vesentlig mer enn de brukte til mat og litt mer enn de brukte til bolig. Yngre par uten barn brukte omtrent dobbelt så mye til bil som til mat. Også småbarnsfamiliene brukte noe mer

Figur 6.9
Utgifter til bil og transport ellers i ulike typer husholdninger. 1986/87
Expenditure for cars and other transport in various types of households. 1986/87

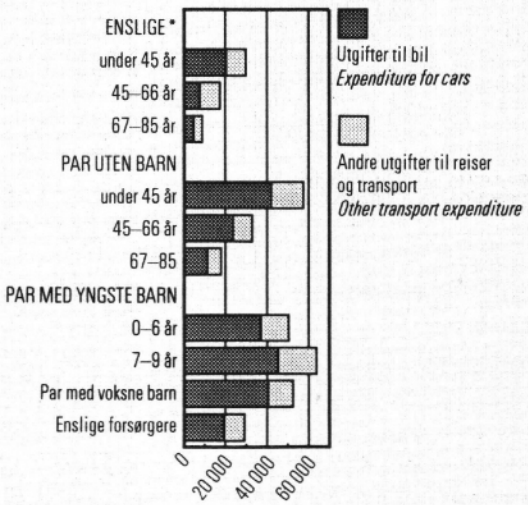

* For English translation, see figure 6.8

Kilde: Forbruksundersøkelsene
Sources: Consumption Expenditure Surveys

til bil enn til mat, men de brukte mest til bolig – 51 000 kroner sammenliknet med 37 000 kroner til bilhold i 1987.

Pensjonistektepar brukte om lag 10 000 kroner til bil og eldre enslige mindre enn dette. Om lag ti prosent av de samlede utgifter ble i disse husholdninger brukt til bilhold, sammenliknet med 17 prosent i alle husholdninger.

Også offentlig forbruk er viktig for den private velferden

En god del av de tjenestene som det offentlige yter, er til direkte nytte for private husholdninger. Det gjelder både tjenester som ytes uten at brukerne betaler for bruken direkte, f.eks. sykehustjenester, utdanning og bruk av veier, og tjenester som er mer eller mindre subsidiert, f.eks. kulturelle tjenester som teater, opera og konserter, og legetjenester, barnehager og hjemmehjelp. De offentlige tjenestene er derfor viktige for private husholdningers situasjon.

Utgifter til undervisning og helsestell står for til sammen om lag halvparten av det offentlige forbruket. Til rekreasjon, kulturelle og religiøse formål går tre prosent. Offentlig forbruk omfatter stort sett lønnskostnader og utgifter til varer og tjenester i staten, fylkeskommunene og kommunene. Kontantoverføringer, f.eks. i form av alders- og uførepensjoner, barnetrygd og sosialhjelp er ikke regnet med. Heller ikke næringsstøtte og forbruket i offentlige foretak.

Fra 1984 til 1986 økte det private forbruket langt sterkere enn det offentlige

I 1987 var det private forbruket 298 milliarder og det offentlige 116 milliarder (Nasjonalregnskapet). Det offentlige forbruket har vært på om lag 30 prosent av det private forbruket på hele 1980-tallet. Fra 1980 til 1987 var det omtrent samme vekst i det offentlige og det private forbruket, realveksten var på vel 20 prosent.

Utviklingen har imidlertid ikke vært jevn i perioden. Mens det offentlige forbruket økte litt mer enn det private forbruket i de første årene, var veksten i det private forbruket fra 1984 til og med 1986 langt større enn veksten i det offentlige forbruket. Realveksten var henholdsvis 17 og sju prosent. Fra 1986 til 1987 gikk verdien av det private forbruket litt ned målt i faste priser, mens det offentlige forbruket økte med fem prosent.

Husholdninger med store barn mottar mest av offentlige tjenester

Det finnes få beregninger av hvordan de offentlige tjenestene samlet er fordelt mellom private husholdninger. Beregninger av husholdningenes forbruk av offentlige tjenester er vanskelig å foreta, og det hefter en god del usikkerhet til dem.

Det er likevel foretatt beregninger som inkluderer husholdningenes forbruk av hjemmehjelp og hjemmesykepleie, barnehage og fritidshjem, en del kulturtilbud, utdanning, lege- og fysioterapitjenester og sykehusbehandling (Herigstad 1986).

Beregningene omfatter ikke alle offentlige tjenester. Noen tjenester kommer alle til gode og er derfor ikke av interesse når det gjelder forskjeller mellom husholdninger. Andre er ikke tatt med fordi det mangler gode opplysninger om ulike husholdningers bruk av tjenestene.

En har beregnet en pris for de tjenestene som er tatt med her. Sammen med opplysninger om hvor mye husholdningene har brukt av de ulike tjenester, gir dette mulighet for å anslå husholdningenes forbruk av tjenestene. Gjennomsnittshusholdningen mottok slike tjenester for 22 000 kroner i 1982. Dette svarer til om lag halvparten av det samlede offentlige forbruk pr. husholdning i dette året. Til sammenlikning var det private forbruket 88 000 kroner i gjennomsnitt pr. husholdning i 1982.

Verdien av offentlige tjenester var størst for husholdninger med barn i skolealder. De mottok tjenester for 44 000 kroner i 1982. Dette skyldes i første rekke at mange er under utdanning i disse husholdningene. Verdien av utdanning utgjør over halvparten av verdien av de offentlige tjenestene som er tatt med her. Utdanning utgjør også størsteparten av de tjenestene som unge enslige og yngre par uten barn mottar.

Verdien av helsetjenester er nokså jevnt fordelt mellom de ulike husholdningstypene. En må være oppmerksom på at personer som permanent oppholder seg på institusjon ikke er regnet med til de private husholdningene.

Husholdninger med barn, særlig barn i skolealder,

Tabell 6.8
Disponibel inntekt[1] og verdi av offentlige tjenester for ulike husholdningstyper. 1982. Kroner
Disposable income[1] and value of public services in various types of households. 1982. Kroner

	Disponibel inntekt *Disposable income*	Verdi av offentlige tjenester *Value of public services*	Disponibel inntekt pluss offentlige tjenester *Disposable income plus public services*	Offentlige tjenester i prosent av disponibel inntekt *Public services as percentage of disposable income*
Alle *All*	118 900	22 000	140 900	19
Enslig *Single persons*				
16–44 år *years*	62 600	11 300	73 900	18
45–66 år *years*	62 800	10 300	73 100	16
67–79 år *years*	48 400	7 100	55 500	15
Par uten barn *Couples without children*				
16–44 år	139 200	18 300	157 500	13
45–66 år	116 700	9 300	126 000	8
67–79 år	81 100	11 000	92 100	14
Par med barn *Couples with children*				
Yngste barn *Youngest child*				
0–6 år	136 100	22 200	158 300	16
7–19 år	170 900	44 400	215 300	26
Par med voksne barn *Couples with grown-up children*	191 000	23 700	214 700	12
Enslige forsørgere *Single parents*	94 200	33 800	128 000	36

[1] Begrepet avviker fra begrepet disponibel inntekt som er brukt tidligere. Det kommer nærmest til inntekt etter skatt, men omfatter også sosialhjelp, grunn- og hjelpestønad ved uførhet.
[1] The concept deviates from the concept available income used elsewhere. It comes close to the concept income after taxes, but includes social care, basic and assistance grant for disabled.

Kilde: Herigstad 1986
Source: Herigstad 1986

og unge husholdninger mottar mer fra det offentlige enn eldre husholdninger. Dette bildet er annerledes når en i tillegg til forbruk også tar med kontantoverføringene i form av trygder og sosialhjelp.

Et annet spørsmål er om det er husholdninger med lav inntekt eller med høy inntekt som mottar flest tjenester. Undersøkelsen tyder på at dette avhenger av type husholdning. Blant enslige og par uten barn er det husholdninger med lav inntekt som mottar mest, fordi mange av disse er under utdanning og derfor har lav inntekt. I småbarnshusholdninger er det de med høyest inntekt som mottar mest. Dette skyldes at husholdninger der begge foreldre er yrkesaktive, har høyere inntekt og også oftere mottar barnehagetjenester.

FORMUE

Formuesopplysninger er beheftet med mangler

Formue har betydning for folks levekår på i hvert fall to måter. For det første vil investeringer som tidligere er gjort i bolig, bil, kjøleskap, TV osv. ha en bruksverdi for husholdningen. Husholdninger som ennå ikke har skaffet seg slike goder, vil vanligvis ha et udekket behov for investeringer og dermed et større behov for inntekt. Dette vil særlig gjelde husholdninger i en etableringsfase.

For det andre vil husholdningen kunne tære på formuen, særlig dersom ikke all formue er bundet i f.eks. bolig og bil, men delvis består i bankinnskudd, verdipapirer o.l.

Formuen kan økes gjennom oppsparing eller gjennom arv og ved økte priser på bolig, aksjer og andre formuesgjenstander.

Tabell 6.9
Husholdningenes formue. 1982, 1984 og 1986 *Household property. 1982, 1984 and 1986*

	1982	1984	1986	Endring *Change* 1982–86
		1986-kroner		Prosent *Per cent*
Realkapital *Real capital*	121 000	132 000	148 000	22
Bruttofinanskapital *Gross financial capital*	103 000	111 000	136 000	32
Av dette bankinnskudd *Of which: bank deposits*	64 000	76 000	90 000	41
Gjeld *Debts*	÷ 154 000	÷ 169 000	÷ 218 000	42
Nettoformue *Net property*	70 000	75 000	66 000	÷ 6

Kilde: Inntektsundersøkelsene
Source: Income Surveys

Formuesopplysningene fra skattelikningen er behefftet med betydelige mangler. De største problemene knytter seg til formuesfastsettelser for realkapital, f.eks. bolig, fritidshus, bil og båt. Dels blir realkapital ofte verdsatt lavt, det gjelder f.eks. bolig. Dels er det betydelige fradrag i verdi (f.eks. i verdien av innbo og løsøre). Verdifastsettelsen på boliger varierer også sterkt, f.eks. med bosted, boligens alder og når den sist ble omsatt. Det er derfor betydelige forskjeller med hensyn til hvor godt likningsverdien avspeiler den reelle verdi. Et tredje forhold som gjør tolkningen av formueopplysninger vanskelig, er at driftskapital for personlig næringsdrivende inngår i formuestallene.

Sterk økning i husholdningenes gjeld

I løpende kroner økte husholdningenes gjeld fra 190 milliarder kroner i 1982 til nesten det dobbelte, 370 milliarder, i 1986. Tar en hensyn til prisstigningen finner en at realverdien av husholdningenes gjeld økte med vel 40 prosent. Husholdningene hadde i gjennomsnitt 218 000 kroner i gjeld i 1986.

Ifølge skattelikningen økte også bankinnskuddene med vel 40 prosent. I kroner er likevel denne økningen klart mindre enn økningen i gjeld. Kredittmarkedstatistikken gir et noe annet bilde av husholdningenes formue. Husholdningenes fordringer overfor finansinstitusjoner i 1986 var 330 milliarder kroner (NOU 1988:24). Dette tallet kan ikke direkte sammenliknes med tallet for bankinnskudd fra skattelikningen. Dels er fordringer et videre begrep enn bankinnskudd, bl.a. omfatter det også innskudd på livs- og pensjonsforsikringer. Dels omfatter tallet fra kredittmarkedstatistikken også fordringer fra andre enn private husholdninger, først og fremst fra frivillige organisasjoner («non-profit»-organisasjoner). Likevel må en regne med at tallet for bankinnskudd fra skattelikningen er for lavt.

Ti prosent av husholdningene disponerer halvparten av formuen

Formuen, dvs. etter at gjeld er trukket fra, er meget ujevnt fordelt mellom husholdningene, vesentlig mer ujevnt enn fordelingen av inntekt. De ti prosent av husholdningene som har høyest formue, disponerte i 1986 49 prosent av den samlede formuen for alle husholdninger, mens den halvparten av husholdningene som har lavest formue, bare disponerte seks prosent av den samlede formuen. Det har ikke skjedd vesentlige endringer i formuesfordelingen siden 1982. De tilsvarende tallene var da henholdsvis 51 og seks prosent.

Bruttoformuen, dvs. formuen før gjelden er trukket fra, er ikke fullt så skjevt fordelt. Den halvparten av husholdningene som hadde lavest bruttoformue disponerte 11 prosent av den samlede bruttoformuen i 1986, mens tiendedelen med størst bruttoformue disponerte 43 prosent.

Husholdninger uten bruttoformue er ikke «eiendomsløse». Ved beregningen av bruttoformue trekkes det fra et skattefritt beløp når formuesverdien av enkelte former for formue beregnes. Det gjelder f.eks. innbo og løsøre og bankinnskudd. Så godt som alle som eier fast eiendom vil imidlertid bli registrert med positiv bruttoformue. En av åtte husholdninger hadde ingen bruttoformue i 1986. Blant eldre enslige og blant enslige under 45 år var det om lag en tredjedel som ikke hadde bruttoformue. En fjerdedel av enslige forsørgere hadde ikke bruttoformue, mens det blant andre husholdninger var en lav andel som ikke hadde bruttoformue, under fem prosent.

Barnefamilier hadde i gjennomsnitt 420 000 kroner i gjeld i 1986

Både størrelsen av husholdningenes formue og sammensetningen av denne avhenger særlig av om det er en yngre eller eldre husholdning. Gjelden er størst i yngre husholdninger, uansett om det er enslige eller par. I 1986 var det barnefamiliene som hadde størst gjeld, i gjennomsnitt 420 000 kroner.

Realkapitalen i de ulike typer husholdninger varierer i første rekke med investering i bolig. Familier med større barn har størst realkapital, fulgt av par i alderen 45–64 år uten barn, og deretter av småbarnsfamiliene. Selv om tallene for realkapital ikke avspeiler markedsverdien av boligene, viser tallene likevel at det først og fremst er barnefamilier som har satset på bolig.

Størst bruttofinanskapital blant eldre par uten barn

Husholdningenes bruttofinanskapital, dvs. formue i form av bankinnskudd, verdipapirer o.l. er størst blant eldre par uten barn. Par i alderen 45–66 år uten barn hadde vel 200 000 kroner i bruttofinanskapital i 1986. Også enslige alderspensjonister hadde betydelig bruttofinanskapital, 100 000 kroner i gjennomsnitt i 1986. Minst var bruttofinanskapitalen blant enslige forsørgere og blant yngre enslige.

Stadig flere eier sin egen bolig

Et flertall av husholdningene eier sin bolig. Nesten to tredjedeler av husholdningene var selveiere i 1987. Andelen selveiere har økt klart på 1980-tallet, fra 59 prosent i 1980 til 64 prosent i 1987. Tar en med husholdninger som eier borettslags- eller aksjeleiligheter, var det 77 prosent av husholdningene som eide sin bolig i 1987.

Mer enn hver femte husholdning har to eller flere biler

Også bilholdet har økt på 1980-tallet. I 1980 disponerte 70 prosent av husholdningene bil, mot 78 prosent i 1987. Da er også husholdninger som har tjenestebil eller på annen måte disponerer bil uten å eie den tatt med. Økningen har i første rekke skjedd ved at flere husholdninger har mer enn én bil. I 1987 disponerte 22 prosent av husholdningene to eller flere biler. I 1980 var det bare halvparten så mange som disponerte mer enn én bil.

Det har vært en noe svakere utvikling når det gjelder ferie- og fritidsgoder som fritidshus, campingvogn og båt. Andelen av husholdningene som eier fritidshus, enten alene eller sammen med andre, økte fra 23 prosent i 1980 til 26 prosent i 1987. Andelen husholdninger som har campingvogn eller båt, er vesentlig mindre, om lag ti prosent. Andelen husholdninger som eier campingvogn og båt økte med et par prosentpoeng fra 1980 til 1987.

Figur 6.10
Formueregnskap for ulike husholdningstyper. 1986
Account of property for various types of households. 1986

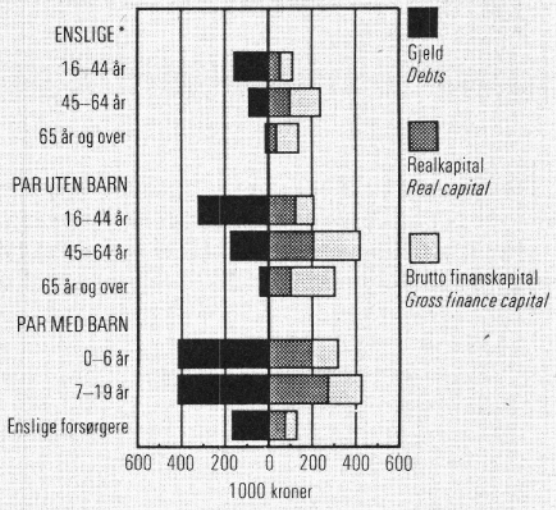

* For English translation, see figure 6.8

Kilde: Inntektundersøkelsen
Source: Income Survey

Arne Faye

7. Boforhold

BOFORHOLD OG LEVEKÅR

Boligen er ramme om vårt dagligliv

Boligen og bomiljøet danner en viktig ramme for våre liv, og vi tilbringer mesteparten av tiden i eller nær boligen. For eksempel tilbrakte voksne personer i alderen 16–74 år gjennomsnittlig nærmere 18 timer pr. dag i boligen eller i nærmiljøet i 1980.

Boligen er rammen om mange former for sosial kontakt. Den er også fremdeles eneste arbeidsplass for mange, selv om dette gjelder stadig færre. I 1987 var det ca. 160 000 fulltids husmødre. I tillegg er boligen rammen for en rekke av de omsorgsfunksjoner som utføres i samfunnet. Også mulighetene for å komme til og fra boligen til arbeid, butikker og serviceinstitusjoner er viktig for våre levekår. Boforholdene påvirker dermed levekårene på mange måter.

Boligens omgivelser er blitt viktigere

De aller fleste tilbringer mye av fritiden i og rundt boligen, særlig de som ikke har arbeid utenfor hjemmet. Dette dreier seg særlig om barn, hjemmearbeidende, pensjonister og andre trygdede.

I de første årene etter 2. verdenskrig var den dårlige boligstandarden og boligmangelen de viktigste temaene i boligdebatten. I de siste par tiårene har diskusjonen omkring boligens omgivelser fått en mer sentral plass. Dette kan ha flere årsaker:

– Mange bor nå så bra at velferdsøkningen blir relativt liten ved ytterligere forbedringer av boligstandarden.
– Problemene med støy og forurensninger fra trafikken har økt i en rekke boligområder. Selv om mange barn i byene nå har tilgang til tilrettelagte lekeområder, er det mange steder få friarealer og dårlige lekemuligheter. Dermed er det blitt mer aktuelt å forbedre omgivelsene rundt boligen.

Kravene til hva som er en god bolig varierer

Det finnes ingen klare normer for hva som er en dårlig bolig, og spesielt ikke for hva som er en god bolig. Kravene til en god bolig har økt over tid, og kan også være forskjellige i ulike landsdeler, i byene og på landsbygda. Boligbehovet endrer seg også over livsløpet; en barnefamilie har selvfølgelig behov for mer plass enn enslige, mens eldre og funksjonshemmede vil ha spesielle krav til en funksjonell bolig.

Boligpolitikken står sentralt

Ved siden av egne ressurser som inntekt og formue, vil forholdene på boligmarkedet og myndighetenes boligpolitikk virke inn på den enkelte husholdnings boforhold, både når det gjelder muligheten for å anskaffe bolig og boutgiftenes størrelse.

Boligpolitikken i de første etterkrigsårene var preget av en sterk subsidiering av boliger finansiert med lån i statsbanker. Boligmarkedet var regulert gjennom takstplikt ved salg og regulering av husleie. I 1980-årene

skjedde det imidlertid betydelige endringer: Takstene på andelsleiligheter økte kraftig etter 1982 og aksje- og borettslagsleiligheter utenfor det organiserte boligsamvirket er nå unntatt fra pristakstsystemet. Det samme er borettslagsleiligheter som er minst sju år gamle innenfor boligsamvirket. Frittstående borettslag kan oppløses, leiegårder kan gjøres om til eierleiligheter, Husbanken har endret vilkårene for tilbakebetaling av lån, utlånsrenten på boliglån har økt og reglene for bostøtte er blitt noe forandret. I tillegg til dette har boligpolitikken i store deler av 1980-årene hatt følgende målsettinger:

- Private kredittinstitusjoner skulle stå for en større del av boligfinansieringen
- Rentesubsidiene på husbanklån skulle konsentreres om de første årene av lånenes løpetid.

Behovet for rimelige boliger er økende

Endringer i familiemønstrene stiller også andre krav til boligpolitikken og til boformene. Et økende antall ugifte og tidligere gifte, en voksende andel unge som ønsker å danne egne husholdninger, og flere flyktninger og asylsøkere bidrar til å øke etterspørselen etter rimeligere boliger de nærmeste årene.

Denne nye boligpolitiske situasjonen danner bakgrunnen for den utviklingen i boligforholdene som beskrives i dette kapitlet. Vi har imidlertid bare beskrevet boforholdene for personer og husholdninger som allerede har en egen bolig. Bare en liten andel husholdninger er til enhver tid på boligmarkedet og vi sier ikke noe om hvor lett eller vanskelig det er for ulike grupper å etablere seg på boligmarkedet.

Å etablere seg i egen bolig har alltid vært et tungt løft for unge familier og andre som har liten egenkapital og begrensede inntekter. Sterk kostnadsvekst og liten tilgang på rimelige boliger gjør etablering i egen bolig vanskeligere enn tidligere. Det er særlig blant ungdom, unge familier med lav inntekt, økonomisk svakstilte enslige og eldre uten selveid bolig at vi finner dem som har vanskeligheter med å skaffe seg en hensiktsmessig bolig.

Figur 7.1
Fullførte leiligheter etter bygningstype. 1980–1987
Dwelling units completed by type of building. 1980–1987

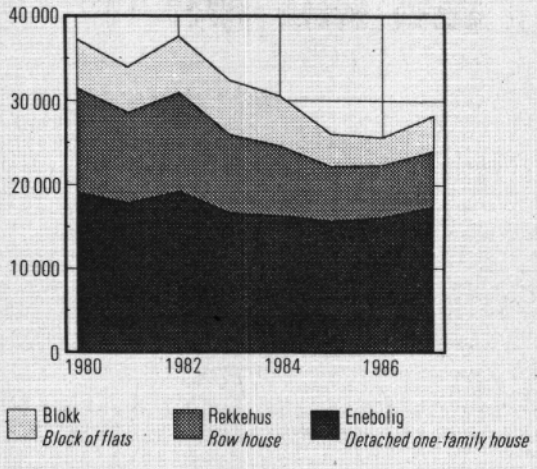

Kilde: NOS Byggearealistatistikk
Source: NOS Building Statistics

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV BOFORHOLDENE

Dagens boforhold er resultatet av en lang historisk prosess. Boligmassen endrer seg langsomt med en årlig tilvekst på ca. to prosent og en avgang på ca. en prosent. Dette tilsvarer en fornyelse og fordobling av boligmassen i løpet av 80 år.

Andre forhold som påvirker forholdene på boligmarkedet er endringer i folketall, familiestørrelse og bosettingsmønster: I dette århundret er folketallet fordoblet, barnetallet i familiene mer enn halvert, antallet enslige har økt, og en stadig større andel av befolkningen er bosatt i tettbygde strøk.

Det bygges færre, men større boliger

Mens det i 1970-årene ble bygget om lag 40 000 boliger årlig, har boligbyggingen sunket til under 30 000 pr. år i 1987. Nedgangen har vært størst for leiligheter i rekkehus, tomannsboliger og blokker. Antallet frittliggende eneboliger – derimot – har vært nokså stabilt i hele perioden, og eneboliger utgjør nå nærmere to tredjedeler av alle nybygde boliger.

Samtidig har det vært en markert økning i boligenes størrelse. Dette henger delvis sammen med den økte andelen eneboliger, men skyldes også at andre boliger er blitt større. Det har vært en kraftig økning i andelen boliger med fem eller flere rom, fra 14 til 38 prosent av de nybygde boligene hvert år. Mens fire rom var det vanlige i nybygde boliger i 1980, bygges det nå flere femroms- enn fireromsboliger.

Det bygges svært få ettromsleiligheter og hybelleiligheter. Dette reflekterer en målsetting om toroms leiligheter som en minimumsstørrelse. Men også andelen toromsleiligheter har sunket de siste årene.

Boligarealet har økt. Gjennomsnittlig bruksareal (innvendig areal + eventuell kjeller) er nå 174 m², en økning fra ca. 150 m² på begynnelsen av 1980-tallet. For frittliggende eneboliger er bruksarealet 213 m². Bare for leiligheter i blokker har det vært en nedgang i arealet i løpet av 1980-årene.

Denne endringen i retning av store boliger reflekterer i stor grad at boligstandarden nå er så vidt høy at en ytterligere standardheving gir liten velferdsøkning. Dette betyr imidlertid at tilbudet av nye boliger i hovedsak er rettet inn mot etablerte, store husholdninger.

Figur 7.2
Fullførte leiligheter etter antall rom. 1980 og 1987
Prosent
Dwelling units completed by number of rooms. 1980 and 1987. Per cent

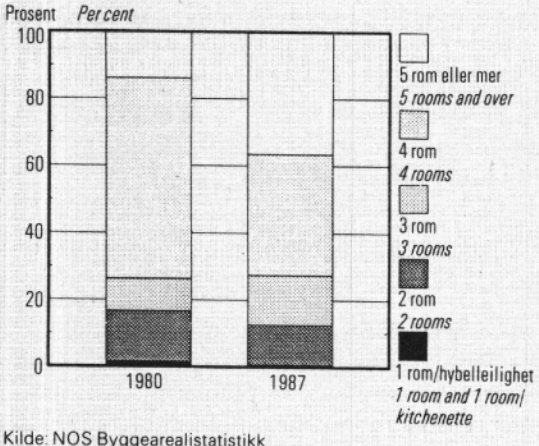

Kilde: NOS Byggearealistatistikk
Source: NOS Building Statistics

Unge en- og topersonhusholdninger, derimot, vil ha vanskelig for å etablere seg på denne delen av markedet.

Færre bor trangt

I en levekårssammenheng er boligens størrelse i forhold til antallet husholdningsmedlemmer viktigere enn den absolutte størrelsen. En liten bolig kan være romslig og en stor bolig kan være trang i forhold til hvor mange som bor der.

Figur 7.3
Andelen personer som bor trangt, normalt romslig og svært romslig *. 1980–1987. Prosent
Percentage of persons who live in crowded dwelling, normally spacious and very specious dwelling. 1980–1987

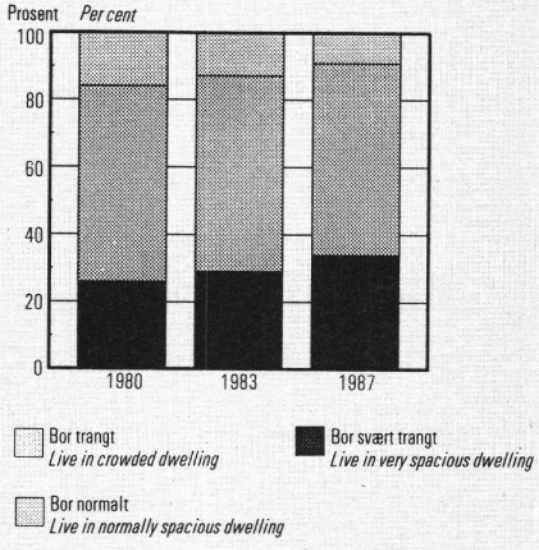

* Trangt: Antall beboelsesrom (ikke kjøkken) er mindre enn antall personer. Enpersonhusholdninger bor trangt hvis de bare har ett rom.
Svært romslig: Enpersonhusholdninger som disponerer tre rom eller mer. Flerpersonhusholdninger som har minst to rom pr. person.
** Crowded dwelling: The number of rooms (kitchen not included) is less than the number of persons. One-person housholds with only one room.*
Very spacious dwelling: One-person housholds with three room or more. Multi-person housholds with two rooms or more per person.

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Tabell 7.1
Andelen personer med lav boligstandard. 1980–1987. Prosent
Percentage of persons with low housing standard. 1980–1987

	1980	1983	1987
Andel som *Percentage who*			
– ikke bor i moderne bolig[1] *do not live in a modern dwelling*[1]	19	13	11
Herav andel som *Of which percentage who*			
– bor i bolig uten bad/WC *live in dwelling without bath/W.C.*	10	7	3
– bor i fuktig bolig *live in damp dwelling*	4	4	5
– bor i kald/trekkfull bolig *live in cold dwelling*	10	5	5

[1] bolig uten bad/WC eller med kalde eller fuktige rom
[1] *live in dwelling without bath or WC or with cold or damps rooms*

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Når det bygges stadig større boliger, så er dette ikke fordi husholdningene er blitt større, snarere tvert imot. Den kraftige økningen i boligens størrelse har skjedd samtidig som gjennomsnittshusholdningens størrelse er redusert. Begge disse faktorene har ført til at nordmenn bor stadig romsligere. Bare et lite mindretall bor nå trangt.

Det finnes ikke noen klare, offisielle normer for trangboddhet; dvs. hvor mange rom eller kvadratmeter en husholdning trenger pr. person. Når vi har valgt et mål for hva som er en trang og hva som er en romslig bolig, er dette målet bygd på vurderinger av boforholdene i Norge i dag. Vi mener at målet kan forsvares ved at det bygger på allmenne oppfatninger av hva som er en trang og hva som er en romslig bolig. Men også andre definisjoner av trangboddhet kan brukes. Med den definisjon vi har brukt, er andelen av befolkningen som bor trangt gått ned fra 16 til ni prosent i løpet av 1980-årene. Tilsvarende har andelen som bor svært romslig, økt fra 26 til 34 prosent.

Høyere boligstandard

Det viktigste og vanligste målet på boligstandard er om boligen har bad og WC. I tillegg bør ikke noen av rommene være fuktige eller kalde og vanskelige å varme opp. Disse kravene tilfredsstilles i dag av de fleste boliger.

Likevel bor fortsatt hver tiende person i en umoderne bolig – dvs. uten bad/WC eller med kalde eller fuktige rom – sammenliknet med hver femte person i 1980. Andelen som bor i bolig uten bad eller WC, er redusert med to tredjedeler i løpet av 1980-årene og utgjør nå bare tre prosent. Andelen med kalde boliger er også halvert. Bare når det gjelder fuktige boliger, har det ikke skjedd noen forbedring i denne perioden.

Biltrafikken har økt på 1980-tallet

Boligen skal skjerme oss mot uønsket påvirkning fra miljøet utenfra, enten dette gjelder naturelementer eller menneskeskapte forhold som støy og forurensning fra trafikk og industri m.v. Det er den siste typen miljøforhold som skal beskrives her. Å ha en bolig som f.eks. skjermer oss mot støy er et vesentlig velferdsgode.

Stor trafikk er en miljøplage. I 1987 var det snaut 2,3 millioner registrerte motorkjøretøyer, mot ca. 1,7 millioner i 1980. Dette innebærer en økning på om lag 600 000 motorkjøretøyer. I 1987 bodde 84 prosent av den voksne befolkningen i husholdninger som hadde minst en bil. I 1980 var den tilsvarende prosentandelen 77 prosent. Veksten i biltrafikken er særlig merkbar i de større byene og i bymessige områder. Det er også der biltrafikken har de største miljømessige konsekvensene. I Oslo og Akershus økte f.eks. personbilbruken med omtrent 35 prosent fra 1977 til 1985 (Vibe 1988).

Mange skades og drepes i trafikken

Biltrafikken er en fare både for myke og harde trafikanter. I 1987 ble vel 11 000 personer skadd i trafikken. 378 personer ble drept. Folk bosatt i tettsteder har størst risiko for å bli utsatt for en trafikkulykke, mens folk bosatt i spredtbygde strøk har størst risiko for å bli utsatt for en alvorlig ulykke. I 1987 ble det drept

122 personer i trafikken i tettbygde strøk, mens det tilsvarende tallet for spredtbygde strøk var 262 personer (NOS Veitrafikkulykker 1987).

Små endringer i miljøbelastninger

Selv om trafikkmengden er økende, synes det imidlertid ikke å være noen økning i andelen som er utsatt for støy fra trafikk eller andre kilder på 1980-tallet.

Snarere er det en svak tendens til at færre er utsatt for trafikkstøy. Det samme gjelder om vi også inkluderer annen støy vi er utsatt for i boligen.

Det kan være flere grunner til at andelen som er utsatt for støy ikke øker: Trafikkøkningen kan ha funnet sted i allerede sterkt belastede områder. Dette vil ikke føre til at *flere* blir utsatt for støy. I tillegg kan ulike støydempende tiltak som bedre isolasjon, støyskjerming, mer støysvake motorer o.l. ha bidratt til å redusere støyopplevelsen i boligen. Det kan også tenkes at vi etter hvert «venner oss til» et visst støynivå, og at støyterskelen på denne måten heves.

Mange bruker en vesentlig andel av inntektene på boligen

Boutgiftene bestemmer i stor grad folks velferd. Hvis boutgiftene er høye eller øker mer enn husholdningsinntektene, blir det mindre igjen til andre utgiftsposter som mat, klær, transport og fritid.

Hvordan vi skaffer oss bolig, om vi kjøper, leier eller arver den, og hva slags bolig vi skaffer oss, betyr mye for hvor store boutgifter vi får. Boligkjøp er for mange den største investeringen husholdningen gjør. De fleste er nødt til å ta opp boliglån, og dette får konsekvenser for husholdningens økonomi i flere år framover. Også de husholdninger som leier eller arver bolig, kan ha betydelige boutgifter i form av husleie og drift av boligen, som vedlikehold, lys og brensel. De store endringene i boutgifter får vi stort sett bare når vi skifter bolig.

Når vi flytter inn i en bolig, er boutgiftene mer eller mindre fastlagt. På kort sikt er det derfor lite vi kan gjøre for å endre boutgiftene. Likevel vil valg av boligen i noen grad avspeile prioritering i forhold til annet forbruk.

Økte boutgifter

I perioden 1977/79–1986/87 har boutgiftene blitt mer enn tredoblet. De har i gjennomsnitt økt fra 10 501 kroner til 33 508 kroner pr. husholdning. Dette boutgiftsbegrepet omfatter utgifter til lys og brensel, vedlikehold, husleie, forsikringer og avgifter, samt renter på boliglån. Avdrag på lån inngår *ikke* (fordi dette vanligvis regnes som sparing).

De totale forbruksutgiftene har også økt i perioden, men denne økningen har vært langt svakere. Boutgiften har derfor blitt en større belastning på budsjettet. Boutgifter i prosent av total forbruksutgift har økt fra 16,4 prosent i 1977/79 til 21,4 i 1986/87. Eller sagt på en annen måte: Av de ulike vare- og tjenestegruppene har utgiftene til bolig økt mest. I et litt lengre perspektiv blir denne utviklingen enda klarere: Vi bruker en stadig større andel av våre inntekter på boligen.

Tabell 7.2
Andelen personer som er utsatt for ulike former for miljøbelastninger. 1980–1987. Prosent
Percentage of persons who are exposed to various types of environmental nuisances. 1980–1987

	1980	1983	1987
Andel som er utsatt for *Percentage who are exposed to*			
– støy i boligen *noise in the dwelling*	25	23	22
Herav *Of which*			
– støy fra gate/vei *noise from road*	14	13	12
– forurensninger *pollution*	:	19	18
– støy eller forurensninger *noise or pollution*	:	31	30

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Figur 7.4
Boutgifter 1977/79–1986/87. Andel av total forbruksutgift. Prosent
Housing expenditure 1977/79–1986/87. Percentage of total consumption expenditure.

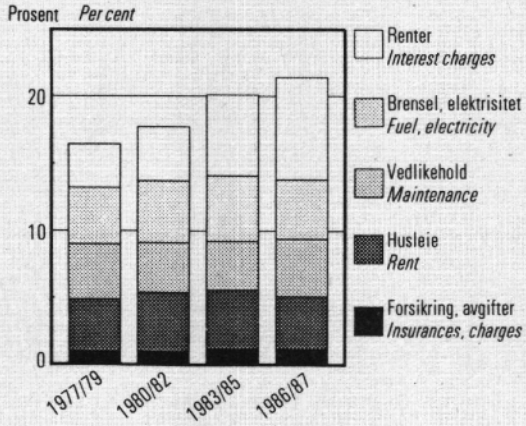

Kilde: Forbruksundersøkelsen
Source: Consumption Expediture Survey

Tallene ovenfor er gjennomsnittstall for hele befolkningen og omfatter alle typer husholdninger, både nyetablerte og eldre uten boliglån. Disse tallene sier derfor lite om budsjettbelastningen for husholdninger i etableringsfasen .

Når boutgiftene øker, skyldes dette selvfølgelig en rekke faktorer. For det første reflekterer denne utviklingen større krav til boligen – både når det gjelder standard og størrelse – og vår vilje og evne til å betale for dette. Men når en økende del av forbruket går til boligformål, skyldes dette også markedsøkonomiske forhold som liberaliseringen av boligmarkedet og økt rente. Dette er forhold som den enkelte har liten kontroll over.

Avdrag på lån er altså holdt utenfor boutgiftene slik de er definert her. Dette representerer en direkte utbetaling som reduserer det beløpet som er disponibelt for andre formål. Avdrag på lån utgjorde i 1983/85 (siste år vi har slike opplysninger for) i gjennomsnitt 3 727 kroner og boutgiftbetalingene var 26 745 kroner pr. husholdning.

Dette er et gjennomsnittstall som dekker over store forskjeller, og det er naturlig å se på husholdninger med og uten avdrag på lån hver for seg. Dette tilsvarer ikke nødvendigvis et skille mellom eiere og leietakere, idet gruppen uten avdrag også inneholder eiere uten lån på boligen (evt nedbetalt boliglån). Gruppen uten avdrag kan også inneholde husholdninger med boliglån, men hvor det bare betales renter. Men i det store og hele kan vi si at gruppene tilsvarer husholdninger med og uten lån.

Vi finner en markert forskjell i boutgiftene for de to typene husholdninger: Mens husholdninger som betalte avdrag på lån brukte ca. 39 000 kroner i året til boligformål, brukte de uten avdrag bare 16 700 kroner. Økningen i boutbetalingene har vært størst for husholdninger med avdrag. Ikke hovedsakelig på grunn av økningen i avdragene, men fordi rentene har økt, og utgjør nå mer enn en tredjedel av boutbetalingene for denne gruppen.

Også *andelen* husholdninger med lån på boligen har økt i denne perioden, fra 43 prosent i 1977/79 til 48 prosent i 1983/85.

BOFORHOLD I ULIKE BOSTEDSSTRØK

Tidligere var det store forskjeller både i botetthet og boligstandard mellom spredtbygde og tettbygde strøk. Eierforhold og boligtype varierte også med bostedsstrøk. Fremdeles er det nok regionale ulikheter knyttet til boforhold, f.eks. når det gjelder forurensning og støy, men spørsmålet er om det ellers har skjedd noen regional utjevning.

De fleste nordmenn bor i småhus og er selveiere – uansett hvor de bor i landet

I 1987 bodde 83 prosent av alle nordmenn 16–79 år i småhus (dvs. våningshus, frittliggende enebolig, hus i rekke, kjede eller terrasse og horisontal- og vertikaltdelt tomannsbolig). Bare 13 prosent av befolkningen bodde i blokkleilighet.

Bak disse gjennomsnittstallene skjuler det seg imidlertid store variasjoner etter bostedsstrøk. I spredtbygde strøk bodde nesten alle, 98 prosent, i småhus, mens i de store byene gjaldt dette bare rundt halvpar-

Tabell 7.3
Boforhold i ulike bostedsstrøk. 1987. Prosent
Dwelling conditions in different areas of residence. 1987. Per cent

	Andel som *Percentage who*				
	bor i småhus *live in one-dwelling building*	bor i eid bolig *own their dwelling*	bor i moderne bolig[1] *live in a modern dwelling*[1]	bor trangt *live in crowded dwelling*	bor svært romslig *live in very spacious dwelling*
Alle *All*	83	82	89	9	34
Tettbygde strøk *Densely populated areas*					
100 000 eller flere bosatte *or more inhabitants*	53	76	89	13	33
20 000–99 999 bosatte *inhabitants*	79	81	91	9	30
Under 20 000 bosatte *Less than 20 000 inhabitants*	91	83	91	8	34
Spredtbygde strøk *Sparsely populated areas*	98	85	85	9	39

[1] For definisjon, se tabell 7.1
[1] *For definition, see table 7.1*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

ten av befolkningen. Dette forholdet har ikke endret seg på 1980-tallet.

Trygghet til boligen er knyttet til hvordan vi disponerer boligen. Også en rekke økonomiske forhold spiller inn for at vi skal bo trygt, f.eks. må vi klare de økonomiske forpliktelser som hefter ved boligen. Disse vil vi se bort fra i dette avsnittet. Med trygghet til boligen mener vi muligheten til å bo i boligen så lenge vi ønsker, uten at andre krever retten til det. Ulike eierforhold gir ulik trygghet til boligen. Det å eie sin egen bolig gir større trygghet enn å leie den.

På landsbasis var det 82 prosent av befolkningen som bodde i en bolig som husholdningen eide selv i 1987, mens 13 prosent av befolkningen bodde på framleie m.v.

I 1987 var det bare litt mer vanlig å eie sin egen bolig i spredtbygde enn i tettbygde strøk. Her har det funnet sted en regional utjamning. I 1987 var det mer vanlig at folk i storbyene selv eide sin bolig enn det var i 1980. Til gjengjeld er det antakelig mangel på utleieboliger, både i storbyer og i spredtbygde strøk.

Boligstandarden er gjennomgående høy uansett hvor vi bor

Det er små forskjeller i boligstandard mellom ulike bostedsstrøk i Norge: Boligstandarden er høy, uansett hvor i landet en bor. Med høy boligstandard mener vi her som nevnt bolig med innlagt bad og WC og som heller ikke har kalde eller fuktige rom. Boligstandarden er blitt forbedret over hele landet de siste årene, og faktisk noe mer i storbyene enn i spredtbygde strøk.

Trangboddhet er ikke lenger et storbyproblem

Det er ikke lenger slik at folk i storbyer vesentlig oftere bor trangt enn folk i mer spredtbygde strøk.

I storbyene bodde en femtedel trangt i 1980. I 1987 var andelen sunket til 13 prosent. I spredtbygde strøk var den tilsvarende andelen ni prosent i 1987. En årsak til denne utjamningen kan være endringer i husholdningsstørrelse; i storbyene øker andelen små husholdninger. En annen årsak kan være den byfornyelsen som har funnet sted i de fleste storbyene. Et trekk ved denne byfornyelsen er nettopp at leiligheter gjøres større ved at to eller flere små leiligheter slås sammen til en stor.

Miljøbelastninger er i stor grad et byfenomen

I 1987 var henholdsvis 30 og 28 prosent av befolkningen i storbyer og i større tettsteder utsatt for støy i boligen. I spredtbygde strøk var den tilvarende pro-

Tabell 7.4
Miljøbelastninger og reisetid til arbeid i ulike bostedsstrøk. 1987
Environmental nuisances and travelling time to work in different areas of residence. 1987

	Andel som er utsatt for støy i boligen *Percentage who are exposed to noise in their dwelling*	Andel som er utsatt for støy eller forurensninger *Percentage who are exposed to noise or pollution*	Andel sysselsatte som er uke- eller langtidspendlere *Percentage of employed persons who are week or long-time commuters*	Gjennomsnittlig reisetid én vei for sysselsatte *Average travelling time to work for employed persons*
		Prosent *Per cent*		Minutter *Minutes*
Alle *All*	22	30	3	23
Tettbygde strøk[1]				
100 000 eller flere bosatte	30	39	1	27
20 000–99 999 bosatte	28	41	1	23
Under 20 000 bosatte	20	28	3	21
Spredtbygde strøk	13	19	5	23

[1] *For English translation, see table 7.3*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

sentandelen 13 prosent. Situasjonen har vært uendret på hele 1980-tallet. Heller ikke når det gjelder forurensninger, har det skjedd vesentlige endringer på 1980-tallet. Forurensninger er et større problem i bymessige strøk enn i spredtbygde strøk.

Alt i alt er befolkningen i bymessige strøk mer utsatt for miljøplager i sitt bomiljø enn befolkningen i spredtbygde strøk. I 1987 var omtrent dobbelt så stor andel av befolkningen i storbyer og større tettsteder utsatt for støy eller forurensninger som befolkningen i spredtbygde strøk, rundt 40 prosent i forhold til rundt 20 prosent.

Biltrafikken har stor betydning for bomiljøet i tettbygde strøk

Biltrafikken oppleves som en miljøbelastning i en rekke boligområder. Folk som bor i byer og tettsteder er mer utsatt enn folk som bor i spredtbygde strøk. På landsbasis var 18 prosent av befolkningen utsatt for forurensning fra trafikk og liknende i boligen. I store og mellomstore byer var det tilsvarende tallet henholdsvis 20 og 24 prosent, mens det i spredtbygde strøk var 11 prosent.

Transportøkonomisk institutt har undersøkt sammenhengen mellom trafikk og miljø i noen utvalgte tettsteder. Det viser seg at i byer og tettsteder er biltrafikken et langt større miljøproblem enn industri og boligoppvarming. Den er f.eks. kilde til 80–90 prosent av utslippene av kullos, nitrogendioksider og sot i byområdene.

Det er særlig folk som bor i sentrale bydeler og i nærheten av sterkt trafikkerte veier som er plaget av biltrafikk. Støy er det som oppleves som mest plagsomt. Blant de daglige ulemper veitrafikken medfører, er det forstyrrelse av søvn og hvile som er viktigst.

Trafikkforholdene i nærheten av boligen virker også inn på hvordan utearealer blir brukt. I områder med mye trafikk brukes ikke utearealene så mye som ønsket. I tillegg er miljøproblemer knyttet til trafikk en viktig grunn til at folk er misfornøyd med sitt boligområde (Hjorthol og Kolbenstvedt 1987, Kolbenstvedt 1988).

Folk i storbyer har lengst daglig arbeidsreise, men få er ukependlere

Avstanden mellom bolig og arbeid har stor levekårsmessig betydning. En kort arbeidsreise er å foretrekke framfor en lang, og dag- og ukependling medfører store ulemper, både helsemessig og sosialt.

I 1987 var den daglige arbeidsreisen i gjennomsnitt 23 minutter én vei. Sju prosent hadde en arbeidsreise som varte minst én time hver vei, og tre prosent var uke- eller langtidspendlere.

Yrkesaktive bosatt i storbyer har lengst arbeidsreise. Gjennomsnittlig brukte de 27 minutter for å komme på arbeid. Åtte prosent hadde en arbeidsreise som tok minst en time hver vei. Til gjengjeld var det nesten ingen som var uke- eller langtidspendlere. Yrkesaktive i små tettsteder har kortest gjennomsnittlig reisetid til arbeid, 21 minutter. Andelen som er uke- og langtidspendlere er størst i spredtbygde strøk. Dette siste gjenspeiler at det ofte kan være mangel på passende arbeid i distriktene. På 1980-tallet har den gjennomsnittlige reisetiden økt noe, men den regionale variasjonen er den samme.

Det er dyrest å bo i storbyene

Bokostnadene varierer med bostedsstrøk. Både absolutt og relativt sett er boutgiftene størst i de største byene. Boutgiftsandelen (avdrag på lån er ikke tatt inn) utgjør 20,1 prosent av total forbruksutgift i spredtbygde strøk, mot 23,1 prosent i Oslo, Bergen og Trondheim. Fra 1977 til 1986/87 har boutgiftsandelen økt for alle husholdninger uansett hvor de bor.

Tabell 7.5
Boutgifter og boutgiftsandel for husholdninger i ulike bostedsstrøk. 1986/87
Housing expenditure for households in different areas of residence. 1986/87

	Boutgifter *Housing expenditure*	Boutgiftsandel *Percentage of total consumption expenditure*
	Kroner	Prosent *Per cent*
Alle husholdninger *All households*	33 508	21
Oslo, Bergen, Trondheim	37 032	23
Tettbygde strøk utenom Oslo, Bergen, Trondheim *Densely populated areas outside Oslo, Bergen, Trondheim*	35 209	21
Spredtbygde strøk *Sparsely populated areas*	24 903	20

Kilde: Forbruksundersøkelsen
Source: Survey of Consumer Expenditure

Servicetilbudet for de eldre er dårligst i spredtbygde strøk

Eldre mennesker tilbringer mye tid i nærmiljøet. De har sjeldnere enn andre adgang til bil, og de vil derfor i stor

Tabell 7.6
Tilgang til ulike typer service for personer 67–79 år i ulike bostedsstrøk. 1987. Prosent
Access to various types of service among persons aged 67–79 in various areas of residence. 1987. Per cent

	Grendehus på stedet *Community house*	Mer enn 1 km til *More than 1 km to*		
		Dagligvarebutikk *Grocery store*	Postkontor *Post office*	Buss/trikk *Bus/tramcar*
Alle *All*	80	30	48	12
Tettbygde strøk[1]				
100 000 eller flere bosatte	68	5	19	2
20 000–99 999 bosatte	69	3	28	2
Under 20 000 bosatte	86	19	41	9
Spredtbygde strøk	86	68	84	28

[1] *For English translation, see table 7.3*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Tabell 7.7
Barns lekeområder i ulike bostedsstrøk. 1987
Children's playgrounds in different areas of residence. 1987

	Tettbygd[1]			
	100 000 eller flere bosatte	20 000–99 999 bosatte	Under 20 000 bosatte	Spredt-bygd
Andel barn 2–6 år som *Percentage of children aged 2–6 who*				
– leker på trafikkert gate/vei *play on road with traffic*	9	15	7	3
– har lett tilgang til tilrettelagte lekeområder *have easy access to playgrounds*	72	44	48	57
Andel barn 7–9 år som *Percentage of children aged 7–9 who*				
– leker på trafikkert gate/vei *play on road with traffic*	24	29	15	12
– har lett tilgang til tilrettelagte lekeområder *have easy access to playgrounds*	68	38	44	43

[1] *For English translation, see table 7.3*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

grad være avhengig av det servicetilbudet som finnes i nærheten av, eller på det stedet de bor.

Nærhet til ulike servicetilbud varierer med bostedsstrøk. Servicetilbudene er dårligst utbygd i spredtbygde strøk. Dette gjelder både for postkontor, dagligvareforretning og stoppested for buss eller trikk. Selv om avstanden til ulike servicetilbud, f.eks. postkontor eller dagligvareforretning, til en viss grad kan kompenseres ved at de tjenestene som ytes i spredtbygde strøk er mer utbygd (varer og post/verdipost og trygdeutbetalinger bringes til døren), kommer de eldre i spredtbygde strøk dårligst ut når det gjelder servicetilbud i nærmiljøet.

Barn i mellomstore byer har dårligst lekemiljø

Barn, særlig førskole- og småskolebarn, tilbringer mye tid i nærmiljøet. Det er derfor av avgjørende betydning for barns levekår hvordan deres nærmiljø er utformet, for eksempel med hensyn til lekeområder og trafikkfrie områder.

Barn er en spesielt utsatt gruppe når det gjelder trafikk. I 1987 ble 1 024 barn i alderen 0–14 år skadd i trafikken, mens 25 ble drept. Tidlig på 1980-tallet oppgav en tredjedel av husholdningene at de hadde en hovedvei eller en middels trafikkert vei maksimum 25 meter fra boligen. Nærhet til hovedvei ble imidlertid ofte kompensert med nærhet til fellesarealer eller lett tilgang til tilrettelagte lekeområder.

Barn leker oftest i umiddelbar nærhet av boligen. Det er derfor viktig hvilke lekeområder som finnes i nærmiljøet. I 1987 lekte åtte prosent av 2–6-åringene noe eller ofte på trafikkert gate eller vei. Blant småskolebarn (7–9-åringer) var den tilsvarende andel 18 prosent. Barn i spredtbygde strøk lekte sjeldnest i trafikken, mens det særlig var barn fra mellomstore byer som hadde trafikkerte gater eller veier som vanligste lekested, eller som oftest lekte på trafikkert vei. Storbybarna har oftere enn andre lett tilgang til tilrettelagte lekeområder. Hovedgrunnen til dette er trolig at det først og fremst er i de store byene vi finner slike lekeanlegg. På den annen side er det langt vanligere for barn i spredtbygd strøk å leke på egen eiendom eller gårdsplass.

BOFORHOLD I ULIKE FAMILIEFASER

Hovedmålet for boligpolitikken er at enhver familie, også enslige, skal kunne disponere en høvelig bolig innenfor en utgiftsramme som står i rimelig forhold til inntekten. Familiefase blir derfor en sentral variabel når vi skal beskrive variasjoner i boforhold. Personer i ulike stadier av livet stiller ulike krav til boligen, både hva

Tabell 7.8
Boforhold i ulike familiefaser. 1987. Prosent
Dwelling conditions in different family phases. 1987. Per cent

	Andel som *Percentage who*				
	bor i småhus[1]	bor i eid bolig[1]	bor i moderne bolig[1,2]	bor trangt[1]	bor svært romslig[1]
Alle *All*	83	82	89	9	34
Enslige 16–24 år/bor hos foreldre *Single persons aged 16–24/living with parents*	93	93	92	11	20
Enslige 16–24 år/andre *Single persons aged 16–24/others*	69	53	85	30	21
Enslige 25–44 år *Single persons aged 25–44*	58	67	84	12	48
Par 16–44 år uten barn *Couples aged 16–44 without children*	68	60	84	4	46
Enslige forsørgere *Single parents*	69	65	74	10	33
Par med yngste barn 0–6 år *Couples with youngest child aged 0–6*	87	82	91	21	8
Par med yngste barn 7–19 år *Couples with youngest child aged 7–19*	95	94	96	8	12
Par 45–66 år uten barn *Couples aged 45–66 without children*	85	93	94	1	59
Par 67–79 år uten barn *Couples aged 67–79 without children*	82	79	87	2	61
Enslige 45–66 år *Single persons aged 45–66*	71	73	80	7	65
Enslige 67–79 år *Single persons aged 67–79*	71	63	78	4	62

[1] *For English translation, see table 7.3*
[2] For definisjon, se tabell 7.1
[2] *For definition, see table 7.1*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

angår størrelse, boform (leilighet, enebolig) og krav til boligens omgivelser. De har også ulike økonomiske muligheter for å skaffe seg en bolig.

For personer i etableringsfasen vil f.eks. tilgang til bolig på det lokale boligmarked, pris, lånemuligheter og lånebetingelser være av sentral betydning. Som nevnt tidligere er dette et sentralt område for boligpolitikken.

Jo mer etablert en er i familielivet, jo mer etablert er en på boligmarkedet

Den største andelen som bor i småhus finner vi blant barnefamiliene, mens denne boformen er minst vanlig blant unge enslige personer. Dette er ikke endret på 1980-tallet.

Å eie egen bolig, enten som selveier eller gjennom borettslag, gir i de fleste tilfeller trygghet for å kunne beholde boligen så lenge en selv ønsker. Å leie bolig uten innskudd, bo på framleie eller i tjenestebolig er ofte en mer utrygg bosituasjon.

Enslige, uansett alder, og unge ektepar uten barn har oftere enn andre det vi her har kalt en utrygg boform. I 1987 eide bare 67 prosent av enslige 25–44 år og 63 prosent av enslige 67–79 år sin egen bolig. Ektepar med barn og ektepar som er over etableringsfasen, er derimot svært ofte selveiere.

Enslige forsørgere har dårligst boligstandard

I 1987 hadde enslige forsørgere den klart dårligste bostandarden, og bare 74 prosent bodde i en moderne bolig. Også enslige over 45 år hadde dårligere boligstandard enn folk flest; bare rundt 80 prosent i disse gruppene bodde i en bolig med god standard. På begynnelsen av 1980-tallet hadde enslige, uansett alder, gjennomgående dårligst boligstandard. Barnefamiliene

Tabell 7.9
Miljøbelastninger og reisetid i ulike familiefaser. 1987
Environmental nuisances and travelling time to work in different family phases. 1987

	Andel som er utsatt for støy i boligen[1]	Andel som er utsatt for støy eller forurensninger[1]	Andel sysselsatte som er uke- eller langtidspendlere[1]	Gjennomsnittlig reisetid én vei for sysselsatte[1]
		Prosent *Per cent*		Minutter *Minutes*
Alle *All*	22	30	3	23
Enslige 16–24 år/bor hos foreldre[2]	17	24	4	24
Enslige 16–24 år/andre	27	34	13	29
Enslige 25–44 år	24	31	4	22
Par 16–44 år uten barn	28	34	3	27
Enslige forsørgere	34	42	0	23
Par med yngste barn 0–6 år	23	31	2	23
Par med yngste barn 7–19 år	16	24	2	23
Par 45–66 år uten barn	19	30	1	22
Par 67–79 år uten barn	25	36	3	14
Enslige 45–66 år	24	29	3	19
Enslige 67–79 år	27	39	:	:

[1] *For English translation, see table 7.4*
[2] *For English translation, see table 7.8*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

og middelaldrende gifte uten barn har hatt den høyste boligstandarden på hele 1980-tallet. Også her gjelder det at jo mer etablert en er i familielivet, jo bedre stilt er en på boligmarkedet.

En av fem småbarnsfamilier bodde trangt i 1987

Forskjellene i botetthet er svært markerte for folk i ulike livsfaser. På hele 1980-tallet har enslige i alderen 16–24 år, som ikke bor hjemme hos foreldrene, svært ofte bodd trangt. I 1980 gjaldt dette nesten halvparten, i 1987 rundt en av tre. Trangboddhet er likevel ikke noe varig problem for denne gruppen. Andelen som bor trangt avtar med alderen blant enslige. I 1987 var andelen som bodde trangt i aldersgruppen 25–44 år redusert til 12 prosent, og for aldersgruppene 45–66 år og 67–79 år til henholdsvis sju og fire prosent. Andelen enslige som bor svært romslig, øker da naturlig nok med alderen, i 1987 fra ca. 20 prosent til over 60 prosent.

Trangboddhet er heller ikke noe problem for unge par uten barn. I 1987 bodde bare fire prosent i denne gruppen trangt, mens nesten halvparten bodde svært romslig.

Småbarnsfamilier bor oftere enn andre trangt. I 1987 bodde rundt 20 prosent i denne gruppen trangt, og bare åtte prosent bodde svært romslig. Situasjonen er imidlertid bedret fra 1980: Da bodde en av tre småbarnsfamilier trangt. Også for småbarnsfamiliene er trangboddhet et midlertidig problem. Når barna blir større, har familien ofte ressurser til å skaffe seg en større bolig, og når barna har flyttet hjemmefra, er trangboddhet ikke lenger noe problem.

Enslige forsørgere har størst miljøbelastninger

I 1987 var det de enslige forsørgerne som samlet hadde det dårligste bomiljøet. 42 prosent var utsatt for enten støy eller forurensninger i sitt bomiljø. Dette betyr også at mange barn bor i områder med store miljøbelastninger.

Det beste bomiljøet har barnefamilier med relativt store barn (7–19 år).

Yngre enslige har lengst arbeidsreiser

I 1987 varierte reisetiden lite med familiefase, bortsett fra at de yngste enslige oftere enn andre hadde slitsom-

Tabell 7.10
Boutgifter og boutgiftsandel for husholdninger i ulike husholdningstyper. 1986/87
Housing expenditure for different types of households. 1986/87

	Boutgifter[1]	Boutgiftsandel[1]
	Kroner	Prosent *Per cent*
Alle husholdninger *Alle households*	33 508	21
Enslige *Single persons*		
16–44 år years	29 604	26
45–66 år	23 337	28
67 år og over *and more*	16 240	28
Par uten barn *Couples aged 16–44 without children*		
16–44 år	41 703	20
45–66 år	32 209	22
67 år og over *and more*	18 800	19
Par med yngste barn *Couples with youngest child*		
0–6 år	51 019	24
7–19 år	44 824	19
Par med voksne barn *Couples with grown-up children*	28 759	15
Mor/far med barn 0–19 år *Single parents with children aged 0–19*	35 176	24

[1] *For English translation, see table 7.5*

Kilde: Forbruksundersøkelsen
Source: Survey of Consumer Expenditure

me arbeidsreiser. Gjennomsnittlig arbeidsreisetid for denne gruppen var 29 minutter en vei, andelen som hadde en reisetid på minst en time hver vei var seks prosent, og hele 13 prosent var uke- eller langtidspendlere. Denne gruppen har fått forverret sin situasjon i 1980-årene. Dette gjenspeiler antakelig at det er dårlig samsvar mellom arbeidsmuligheter og bomuligheter for ungdom. De får ikke arbeid der de bor, og heller ikke bolig der de har arbeid.

Enslige bruker forholdsvis mest på å bo

Sett i forhold til det samlede forbruket veier boutgiftene tyngst for enslige uansett alder. Småbarnsfamilier og enslige forsørgere kommer også forholdsvis dårlig ut, mens par uten barn og par med store eller voksne hjemmeboende barn er de som bruker forholdsvis minst av utgiftene sine til boformål. Utviklingen fra 1977 til 1986/87 har ført til at husholdninger i en tidlig livsfase har hatt den sterkeste økningen i boutgiftsandelen. Mye av denne økningen skriver seg fra veksten i renteutgifter.

Småbarnsfamilier har de høyeste boutgiftene av alle, målt i kroner. I 1987 hadde disse familiene i gjennomsnitt vel 50 000 kroner i boutgifter, avdrag på lån ikke inkludert. Når deres boutgiftsandel likevel er lavere enn for enslige, kommer dette av at småbarnsfamilier enten ofte er toinntektsfamilier, eller av at ektemannen svært ofte arbeider overtid eller har et biyrke.

Arvid Hansen

8. Sosial kontakt

FELLESSKAP OG VELFERD

Sosial kontakt og fellesskap er et velferdsgode

Alle mennesker har behov for å oppleve samhørighet og fellesskap. Ingen kan over lengre tid leve isolert fra andre mennesker uten å ta skade av det.

Vi kan skille mellom kvantitative og kvalitative sider ved det sosiale fellesskapet. De kvantitative egenskapene kan vi observere og måle direkte. Vi kan f.eks. observere hvor ofte folk treffer hverandre, eller hvor mange en person omgås regelmessig. Men om forholdet er nært eller ikke – dvs. de kvalitative sidene – kan ikke måles direkte. Vi kan bare danne oss en oppfatning av dette ved å tolke personenes atferd eller ytringer.

Det er stor enighet om at knapphet eller mangel på fellesskap er et velferdsproblem. Det å stå utenfor fellesskapet, å mangle kontakt med andre eller ikke å føle noen solidaritet eller samhørighet, er negativt. Men når det er spørsmål om daglig kontakt med venner er bedre enn ukentlig, eller om det er bedre å ha mange nære venner enn noen få, vil vurderingene være mer ulike.

Sosial kontakt og fellesskap i velferdsstaten

Fellesskap og samhørighet skiller seg fra andre velferdsgoder på mange måter. En karakteristisk egenskap ved mellommenneskelige forhold er at de vanskelig lar seg fordele eller styre ved politiske, administrative eller økonomiske midler.

Myndighetene kan saktens legge forholdene til rette på ulike vis, f.eks. for å øke den sosiale kontakten i nærmiljøene, eller for at familiemedlemmer og nære slektninger skal kunne dekke en større del av behovet for omsorgstjenester. Men dette er indirekte måter å påvirke eller utnytte folks fellesskapsfølelse på. Myndighetene kan ikke direkte øke eller minske folks samhørighet med hverandre, slik de kan øke eller minske folks inntekter gjennom overføringer, f.eks. pensjons- eller trygdeytelser. Fellesskap og samhørighet er noe som personene selv må velge og være ansvarlige for. Direkte inngrep eller styring på dette området er meningsløst.

De siste årene har det vært en økende interesse for og debatt om det sosiale nettverks oppgaver og funksjoner. Denne interessen er ikke ny. Det har lenge vært en utbredt oppfatning at utviklingen har gått i retning av et samfunn preget av egeninteresse, konkurranse, mindre samhold og normløshet. Som uttrykk for en slik utvikling vises det ofte til økningen i kriminalitet, selvmord og skilsmisse.

Også framveksten av velferdsstaten er blitt knyttet til denne utviklingen. Det hevdes at utbyggingen av et offentlig hjelpe- og omsorgsapparat har bidratt til å overflødiggjøre den mer uformelle hjelp og omsorg basert på nærmiljø og sosiale nettverk. Nettverkets funksjoner er i økende grad blitt overtatt av det offentlige. Dette antas å ha undergravd det sosiale fellesskapet.

Både som en følge av den generelle samfunnsutviklingen og velferdsstatens framvekst skulle vi derfor vente å finne at folk har fått færre sosiale kontakter.

De siste årene har spørsmålene om de sosiale nettverkenes rolle i samfunnet fått ny aktualitet: På den ene siden peker den demografiske utviklingen – med bl.a. et økende antall eldre – i retning av et økende omsorgsbehov. Samtidig har den økonomiske utviklingen og en mer kritisk holdning til veksten i den offentlige sektor bidratt til å sette klare rammer for en økning av ressursbruken. I en situasjon der det stilles spørsmål både om kvaliteten, effektiviteten og omfanget av det offentlige tilbudet, har vi fått en debatt om gjenoppliving av nærmiljøene, selvbærende sosiale nettverk og tilbakeføring av omsorgsoppgaver og servicefunksjoner til lokalmiljøet.

Med et litt annet utgangspunkt kan det også hevdes at velferdsstatens framvekst har ført til en økning i det sosiale nettverkets betydning. Voksende byråkrati og regulering, høye skatter og avgifter antas å ha ført til en gjenoppdagelse av det sosiale nettverket, særlig når det gjelder ulike former for økonomiske og praktiske tjenester.

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN

Familien er den viktigste sosiale institusjon for nære og varige forhold mellom mennesker. Et hovedtrekk i utviklingen er at varig familietilknytning går tilbake. Det er mer vanlig i dag at ekteskap blir oppløst, og at folk gifter seg på ny eller inngår nye samliv. Dette innebærer også at barn oftere bor sammen med bare én av sine foreldre. Familiene blir mindre, og flere velger også å bo alene. Denne utviklingen har pågått i flere tiår, men har avtatt på 1980-tallet (jfr. kapitlet om befolkning). Årsakene til disse endringene i familiestrukturen kan være mange, og vi kan ikke uten videre påstå at folk er mindre motivert for varige bofellesskap enn før. Det kan f.eks. være at økonomiske og praktiske forhold tidligere gjorde det både mer hensiktsmessig med store familier og vanskeligere å skille seg.

Ingen endringer i kontakten med familiemedlemmer

Det er langt fra slik at alle former for familiekontakt avtar. Besøkskontakten mellom voksne familiemedlemmer har holdt seg stabil de siste årene.

Det er mange forhold som påvirker hvor ofte folk

Figur 8.1
Andelen personer med ulike familiekontakter. 1980–1987. Prosent *
*Percentage with different types of family contact. 1980–1987 **

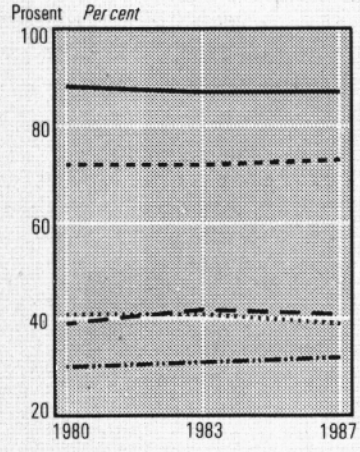

Bor sammen med andre
Live with others

Familiekontakt samlet, ukentlig eller oftere
Overall contact weekly or more often

Ukentlig kontakt med foreldre
Weekly contact with parents

Ukentlig kontakt med søsken
Weekly contact with siblings

Ukentlig kontakt med voksne barn
Weekly contact with grown-up children

* Denne og andre figurer basert på levekårsundersøkelsene omfatter personer 16–79 år
* *This and other figures based on the Level of Living Surveys includes persons aged 16–79*

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

har kontakt med familiemedlemmer. Mange har fått mer fritid. Bedre transporttilbud og bedre økonomi gir folk større muligheter til å besøke sine nærmeste, selv om de bor andre steder. På den annen side fører økt flytting og større reiseavstander til at det blir vanskeligere å opprettholde slik kontakt.

Økt kontakt med venner

Hvis utviklingen i folks kontakt med venner var den samme som utviklingen i samlivsforhold og familiekontakt, skulle en vente at det blir mindre vanlig med *langvarige* vennskapsforhold. En ville ikke vente at det blir mindre vanlig å ha kontakt med venner.

Andelen som treffer gode venner på bostedet hver uke eller oftere, er litt høyere i 1983 og 1987 enn den var i 1980. Varigheten av vennskapsforhold har vi ingen opplysninger om.

Andelen som har gode venner på bostedet, er den samme. Flere har nå venner som de står nær og kan snakke fortrolig med. Dette gjaldt omtrent to tredjeder av den voksne befolkningen i 1980 og vel tre fjerdedeler i 1987.

Figur 8.2
Andelen personer som har venner og hyppig kontakt med venner. 1980–1987. Prosent
Percentage who have friends and frequent contact with friends. 1980–1987

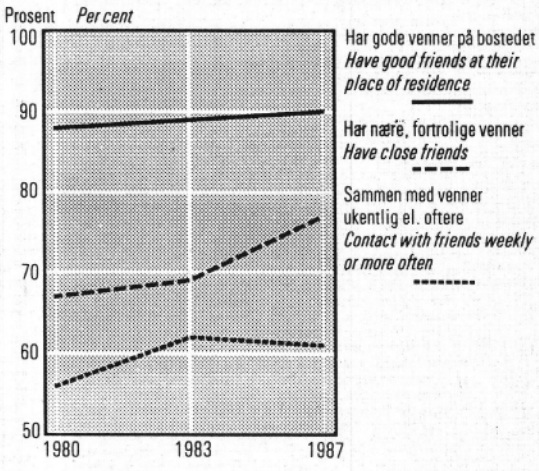

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Figur 8.3
Andelen som er medlemmer og aktive i organisasjoner. * 1980–1987. Prosent.
*Percentage of persons who are members of and active in organizations. * 1980–1987*

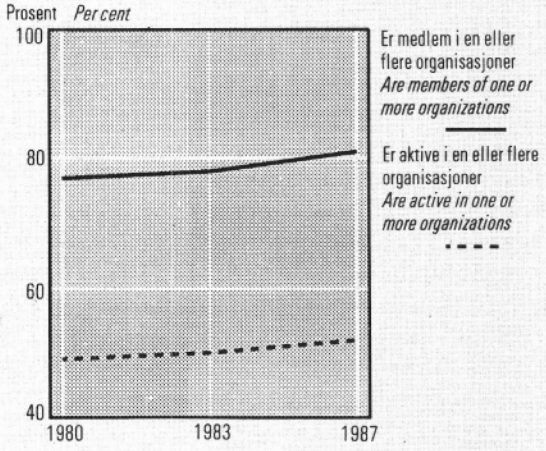

* Omfatter ulike organisasjoner som fagforening politisk parti, religiøse foreninger, idrettslag, musikkforeninger
* *Unions, political party, religious organizations, sports organizations, etc.*

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Flere deltar i organisasjoner og foreninger

Folks deltaking i frivillige organisasjoner og i uformelt samarbeid med andre er kollektive aktiviteter som oftest har et klart definert formål. Vi kan likevel anta at dette også gir deltakerne et visst sosialt utbytte i tillegg.

Folk deltar i litt større grad i dag enn på begynnelsen av 1980-tallet i slike foreninger, både som medlemmer og som aktive deltakere. I alt 80 prosent er medlemmer i foreninger og organisasjoner, og vel halvparten av befolkningen er aktive deltakere.

Fellesaktiviteter i lokalmiljøet omfatter underholdnings- eller kulturtiltak, sports- eller fritidsaktiviteter, dugnader, aksjoner, innsamlinger og liknende. Slike aktiviteter kan være spontane og uformelle, eller de kan

Tabell 8.1
Andelen menn og kvinner med ulike typer kontakt. 1980–1987. Prosent
Percentage of males and females with various types of contact. 1980–1987

	Menn *Males*			Kvinner *Females*		
	1980	1983	1987	1980	1983	1987
Andel som *Percentage who*						
– sjelden har kontakt med eller er uten familie *seldom have contact with, or are without family*	12	12	11	13	13	13
– er uten besøkskontakt med naboer *are not on visiting terms with neighbours*	25	25	25	24	23	23
– er uten fortrolig venn *are without close friends*	31	20	25	23	21	15
– har sjelden kontakt med eller er uten gode venner *seldom have contact with or are without good friends*	15	10	17	12	9	15
– ikke er aktiv i noen organisasjon *are not active in any organization*	42	46	44	53	51	50

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

også være organisert av lokale foreninger. Deltakingen innebærer at personene samarbeider aktivt med flere andre i lokalmiljøet. Deltaking som bare består i å gi underskrift, pengebidrag og liknende, er ikke regnet med. Fra 1983 til 1987 har andelen som deltar i slike aktiviteter økt noe, fra 42 til 46 prosent.

Ingen store endringer i menns og kvinners kontaktmønster

Tradisjonelt har kvinner vært oppfattet som familiens sosiale midtpunkt. De har i stor grad ivaretatt familiens kontakt med slekt og venner. Også nærmiljøet og de aktiviteter som foregår der, er blitt betraktet som et kvinnedomene, fordi kvinner tradisjonelt har tilbrakt mest tid i nærmiljøet. Med økende kvinnelig yrkesdeltaking skulle vi vente at dette endres, og at menn og kvinner får mer likt kontaktmønster.

Hovedinntrykket er at det er små forskjeller mellom menn og kvinner. Det har heller ikke skjedd store endringer over tid. Unntaket er andelen uten nære, fortrolige venner. Den har sunket både for menn og kvinner. Fortsatt er det slik at kvinner noe oftere har nære venner enn menn, selv om noe av denne forskjellen kan komme av at kvinner og menn legger ulikt innhold i det å ha nære venner. Flere menn er aktive i organisasjoner og foreninger, men ellers er det ingen kjønnsforskjeller.

Vennskap og sosial kontakt blant kolleger

Sosial kontakt på arbeidsplassene er lite kartlagt. Likevel vet vi at arbeidslivet er viktig for etablering av vennskap, fellesskapsfølelse og tilhørighet. Denne delen av folks sosiale nettverk er blitt styrket på 1980-tallet, først og fremst fordi andelen kvinner med arbeidsmarkedstilknytning har økt. At flere kvinner har nære, fortrolige venner i 1987 enn tidligere, kan skyldes at flere kvinner har fått en sosial kontaktflate gjennom arbeidslivet.

FORSKJELLER MELLOM BY OG LAND

Det er en vanlig forestilling at storbymiljøer totalt sett gir dårligere vilkår for sosialt fellesskap enn mindre og oversiktlige samfunn. Det sosiale liv i små bygdesamfunn antas å være svært ulikt det som utfolder seg i større bysamfunn. I det lille lokalsamfunnet kjenner alle hverandre og miljøet er tett. Fellesskapsfølelsen og solidariteten er som regel høy. Men en forestiller seg også at folk overvåker hverandre i og med at forholdene er gjennomsiktige, og at avvik i forhold til aksepterte normer ofte blir møtt med sanksjoner eller utstøting. Det sosiale liv er stabilt og ensartet. I større og bymessige samfunn er de fleste ukjente for hverandre, og den enkelte kan i stor grad slippe unna overvåking og kontroll. Det finnes alternative miljøer med ulike regler og normer. Det sosiale liv er mangfoldig og skiftende.

Mindre kontakt med naboer og familie i storbyer

Det er særlig besøkskontakt med naboer som er vanligere i spredtbygde strøk enn i store byer. Dette forteller noe om nabolagene i storbyene, men ikke så mye om folks samlede kontakt eller isolasjon. Folk i stor-

Tabell 8.2
Andelen personer i ulike bostedsstrøk med ulike typer kontakt. 1987. Prosent
Percentage of persons in various areas of residence with various types of contact. 1987

	Spredtbygd *Sparsely populated*	Tettbygd *Densely populated* 200-1 999 bosatte *inhabitants*	2 000-19 999 bosatte *inhabitants*	20 000-99 999 bosatte *inhabitants*	100 000 bosatte el. flere *inhabitants or more*
Andel som *Percentage who*					
– bor sammen med andre *live together with somebody*	88	90	88	86	82
– har kontakt med familie ukentlig eller oftere *have at least weekly contact with family*	79	74	74	73	65
– har gode venner på bostedet *have goods friends at their place of residence*	91	91	92	90	86
– har fortrolige venner *have close friends*	72	77	79	77	78
– pleier å besøke naboer *visit neighbours*	91	77	76	67	62
– deltar i lokale fellesaktiviteter *participate in community activities*	46	48	47	40	46
– er aktiv i lokale organisasjoner *are active in local organizations*	51	50	50	48	40
– er aktiv i ikke-lokale organisasjoner *are active in non-local organizations*	6	8	7	7	15

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

byene har også venner, men det er mindre vanlig at vennene også er naboer.

Folks deltaking i nærmiljøene i de store byene er heller ikke så liten som besøkskontakten med naboer alene kan tyde på. Det er liten forskjell mellom de ulike bostedsstrøk i det lokale forenings- og organisasjonslivet og i oppslutningen om lokale fellesaktiviteter. I de største byene deltar folk mindre i lokale foreninger og organisasjoner, men deltar oftere i ikke-lokale foreninger og organisasjoner. Lokale fellesaktiviteter samler like mange som i spredtbygde strøk.

Det er relativt flere som bor alene i storbyene, men det er også vanligere å ha nære, fortrolige venner utenom familien, sammenliknet med spredtbygde strøk. I de største byene er det relativt flere som ikke har noen gode venner på bostedet, og det er færre som har ukentlig kontakt med familiemedlemmer.

Alt i alt synes det derfor å være en viss dekning for oppfatningen om at folk har mindre sosial kontakt i storbyer, selv om forskjellene ikke er store. Vi kan ikke her gå særlig langt i retning av å si noe om årsakene til dette, men skal bare trekke fram ett viktig forhold.

Det tar en viss tid å opparbeide sosiale kontakter. En person som flytter ofte, eller lever i et sosialt miljø med stor gjennomtrekk, vil ha vanskeligere for å knytte nære og varige kontaktforhold enn en som lever i stabile sosiale omgivelser. Folk i større byer har gjennomgående bodd kortere tid på stedet enn folk i spredtbygde strøk. I spredtbygde strøk har tre prosent bodd på stedet i ett år eller kortere, mens dette gjaldt 11 prosent i de største byene i 1987. I alt 33 prosent av befolkningen i spredtbygde områder hadde bodd på samme sted hele sitt liv, mens dette gjaldt bare sju prosent av storbybeboerne.

FAMILIEFASE OG SOSIAL KONTAKT

Kontakten med familien opprettholdes hele livet

Folks sosiale kontakt med personer utenfor egen husholdning har sammenheng med egne familieforhold. Dette gjelder både hvem de har kontakt med, og hvor ofte de treffer og omgås andre.

De yngste ugifte (16–24 år) har hyppigst familiekontakt. Dette skyldes at de i stor grad fremdeles bor hos sine foreldre. Gifte med yngste barn 7–19 år og gifte 45–66 år uten hjemmeboende barn har også mye fami-

Figur 8.4
Andelen personer i ulike familiefaser med kontakt med familie og venner. 1987. Prosent
Percentage of persons in various family phases with contact with family and friends. 1987

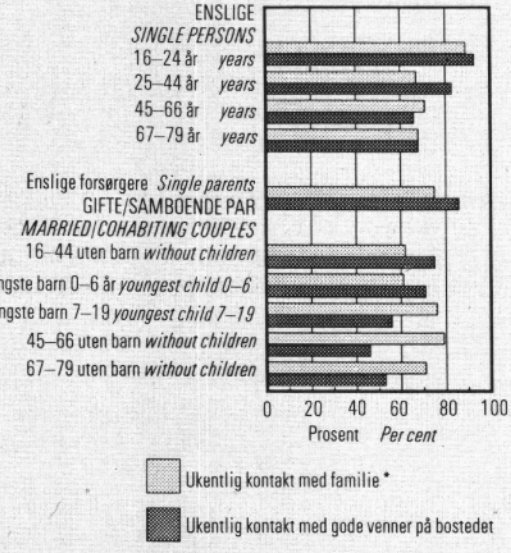

* Som familiemedlemmer er regnet foreldre, søsken og barn over 15 år. Ukentlig kontakt betyr kontakt med én eller flere av disse minst hver uke.
** Family members include parents, siblings, and children aged 16 or more. Weekly contact means contact with one of these at least weekly.*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Tabell 8.3
Andelen ugifte, gifte/samboende og separerte/skilte 35–66 år som har gode venner på bostedet. 1980–1987. Prosent
Percentage of unmarried, married/cohabiting couples and separated/divorced aged 35–66 who have good friends at their place of residence. 1980–1987

	1980	1983	1987
Ugifte *Unmarried*	90	90	89
Gifte eller samboende *Married or cohabiting couples*	87	88	90
Separerte eller skilte *Separated or divorced*	70	81	84

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

liekontakt. Disse to gruppene har også størst mulighet for å ha familiekontakt. De kan ha kontakt både med foreldre, søsken og voksne barn. Enslige forsørgere har vel så hyppig kontakt med familiemedlemmer som gifte med barn har. Dette kan dels skyldes at noen enslige forsørgere bor sammen med sine foreldre, men skyldes nok også at denne gruppen ofte får hjelp av foreldre til barnepass og annen avlastning.

Ellers er det et gjennomgående trekk at kontakten med voksne familiemedlemmer ikke avtar med økende alder.

Kontakten med venner avtar med årene

Kontakt med venner skiller seg på flere måter fra kontakt med familie. Hyppigheten av kontakt med venner avtar med økende alder. I alle aldersgrupper er det klart vanligere for enslige enn for gifte å ha ofte kontakt med venner. Dette kan skyldes at ekteskap og familieliv reduserer behovet for hyppig vennekontakt, og at enslige kompenserer for familieliv med å treffe venner oftere. Tidspress blant barnefamiliene gjør det også vanskelig å ha hyppig omgang med venner.

Enslige forsørgere treffer sine venner langt oftere enn gifte med barn.

SKILSMISSE OG SOSIAL KONTAKT

Skilte og separerte er oftere enn andre uten venner på bostedet

Skillet mellom enslige og gifte får ikke fram alle forskjeller i sosial kontakt knyttet til familieforhold. Enslige kan både være ugifte og tidligere gifte, og noen forskjeller i sosial kontakt henger sammen med formell ekteskapelig status. Ugifte og separerte/skilte har f.eks. forskjellige mønster når det gjelder å ha gode venner på bostedet.

Det er omtrent like vanlig at ugifte, dvs. de som aldri har vært gift, og gifte har gode venner, uansett hvor ofte en treffer disse. Blant skilte og separerte er det noe mindre vanlig å ha slike venner, men forskjellen var større tidlig på 1980-tallet enn den er i dag. En mulig forklaring på dette kan være den konflikt som ofte fin-

Tabell 8.4
Andelen gifte/samboende og separerte/skilte fedre og mødre som har kontakt med egne barn over 15 år ukentlig eller oftere[1]. 1980–1987. Prosent
Percentage of married/ cohabiting and separated/divorced fathers and mothers who have at least weekly contact with children over 15 years[1]. 1980–1987

	Gifte/samboende *Married/cohabiting*			Separerte/skilte *Separated/divorced*		
	1980	1983	1987	1980	1983	1987
Fedre *Fathers*	63	68	65	35	43	58
Mødre *Mothers*	64	67	67	42	55	65

[1] Prosentueringsgrunnlaget er alle som har barn over 15 år som ikke bor hjemme.
[1] *Based on those who have children over 15 years who do not live at home.*

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Survey

nes mellom ektefeller som skiller seg. I et ekteskap oppbyggeres det vanligvis en del felles venner, men forholdet til disse kan bli vanskelig når samlivet brytes. Personer som regner begge ektefeller som sine venner, og som har vennet seg til å betrakte ektefellene som en sosial enhet, kan føle at de blir presset til å velge side i konflikten. Reaksjonen kan enten bli at de velger å omgås bare den ene part, eller at de trekker seg tilbake i forhold til begge. Resultatet blir i begge tilfelle at en del av de separerte og skilte mister venner.

Forskjellen mellom skilte/separerte og gifte gjelder ikke alle typer sosial kontakt. Skilte og separerte deltar like ofte i foreninger som andre, og de har like ofte gode venner som bor andre steder enn på bostedet. Skilte og separerte har også nære, fortrolige venner i like høy grad som andre.

Normalisering av skilsmisse

I løpet av 1970- og 80-årene er skilsmisser blitt mye mer vanlig enn tidligere. Det å skilles er også blitt mer sosialt akseptert. Dette kan være noe av forklaringen på at skiltes og separertes forhold til venner på bostedet er i ferd med å bli normalisert.

Normaliseringsprosessen gjelder også forholdet mellom skilte foreldre og deres barn.

Separerte og skilte har fremdeles sjeldnere besøkskontakt med egne barn over 15 år enn gifte har. Og separerte/skilte menn har forholdsvis mindre kontakt enn separerte/skilte kvinner.

Men forskjellen i besøkskontakt mellom gifte og separerte/skilte er blitt mindre i løpet av 1980-årene. Det samme gjelder forskjellen mellom skilte menns og kvinners kontakt med sine barn. Ukentlig besøkskontakt med barn er blitt mer vanlig både for menn og kvinner, og økningen er forholdsvis størst for menn. Skilte og gifte foreldre har nå nesten like mye kontakt med sine barn. Tallgrunnlaget er her forholdsvis lite, slik at dette ikke må oppfattes som nøyaktige mål for de endringer som har skjedd. Men det er liten tvil om selve hovedtendensen i utviklingen: Separerte og skilte er i ferd med å få samme forhold til sine voksne barn som gifte har. Det samme skjer i forholdet til venner.

BARN FORMIDLER KONTAKT MELLOM VOKSNE

Det er mer vanlig at gifte personer med barn besøker sine naboer enn at enslige og andre uten barn gjør det. Gifte med barn deltar også oftere i fellesaktiviteter i nærmiljøet og i lokalt foreningsliv og utveksler oftere praktiske tjenester med folk i nabolaget. For andre kontakttyper spiller det derimot liten rolle om en har barn eller ikke.

Det er selvsagt ikke overraskende at foreldre har mer av de typer kontakt som direkte har med barn å gjøre, som f.eks. å utveksle barnepass eller å delta i dugnadsarbeid for å lage lekeplass for barna. Men det å besøke naboer eller delta i aktiviteter i lokale foreninger er kontakt på de voksnes egne betingelser. Det kan se ut som om barn i betydelig grad formidler sosial kontakt mellom voksne utover den kontakt som direkte gjelder barna selv. Vi skal vise dette for tre ulike typer av lokal kontakt, nemlig besøkskontakt med naboer, deltaking i fellesaktiviteter i lokalmiljøet og aktivitet i lokale foreninger og organisasjoner.

Alle de tre typene av lokal kontakt er vanligere blant folk som har barn enn blant folk som ikke har det. De

Figur 8.5
Kontakter i lokamiljøet for personer med og uten barn. 1987. Prosent
Contacts in the local community among persons with and without children. 1987. Per cent

a) Andelen som har besøkskontakt med naboer
Percentage who visit neighbours

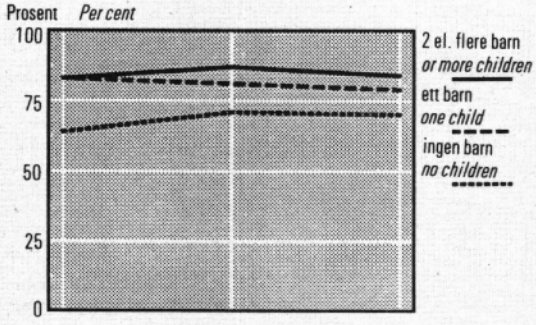

b) Andelen som deltar i fellesaktiviteter i lokalmiljøet.
Percentage who participate in community activities

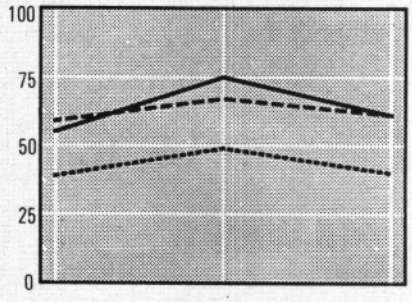

c) Andelen som er aktive i lokale organisasjoner
Percentage who are active in local organizations

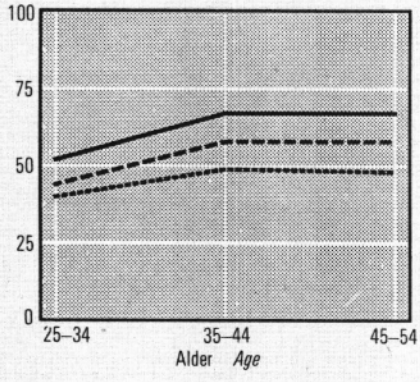

Kilde Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

er også vanligere blant dem som har to eller flere barn, enn blant dem som bare har ett. Dette synes å gjelde for alle aldersgrupper.

Denne sammenhengen mellom antallet barn og lokal sosial kontakt består, selv om en tar hensyn til andre kjennemerker som bosted og bomiljø, utdanning, inntekt osv.

Årsaken til at barna virker som formidlere av sosial kontakt, er nok at det er lettere for barn å bli kjent med hverandre i nye sosiale omgivelser. Barnas lek og samvær med jevnaldrende gir foreldrene anledning og påskudd til å komme i kontakt. Foreldrene må holde et øye med hvor barna er, de hjelper hverandre kanskje med barnetilsyn eller organiserer fritidsaktiviteter for barna. Kontakt og samarbeid som i første omgang direkte gjelder barna, kan så utvikle seg slik at de voksne begynner å omgås med hverandre på sine egne betingelser.

SOSIAL ISOLASJON

Bare et fåtall er isolert

Det er svært få som er helt uten sosial kontakt med andre. Noen har imidlertid ingen eller såpass sjelden kontakt at det må regnes som et velferdsproblem.

Omtrent én av åtte menn og kvinner har kontakt med voksne familiemedlemmer sjeldnere enn hver måned. Én av ti har ingen gode venner på stedet de bor. De fleste av disse har imidlertid venner andre steder, slik at bare omtrent én av 50 er uten gode venner i det hele tatt. Men blant dem som har slike venner, er det nesten ti prosent som treffer disse sjeldnere enn hver måned. Det er 23 prosent av befolkningen som ikke har noen venn som står dem nær, og som de kan snakke fortrolig med (figur 8.2).

Familiekontakt og kontakt med venner er nokså uavhengige av hverandre. Den som har lite familiekontakt, har nesten like ofte gode venner som den som har mye familiekontakt. Det er altså ikke slik at de som er isolerte på én måte, også er isolert på andre måter. De som både er helt uten familiekontakt og helt mangler gode venner, utgjør bare promiller av befolkningen.

Dette forteller likevel ikke så mye om isolasjon og ensomhet som velferdsproblem. Kontaktforhold kan være mangelfulle og utilfredsstillende, selv om den

Tabell 8.5
Kontakt med familie og venner. 1987. Prosent
Contact with family and friends. 1987. Per cent

	I alt *Total*	Kontakthyppighet *Contact frequency*				
		Daglig eller ukentlig *Daily or weekly*	Omtrent hver måned *Every month*	Noen ganger i året *A few times a year*	Sjeldnere *More seldom*	Har ingen familie/venner *Have no family/friends*
Kontakt med *Contact with*						
– foreldre, søsken eller voksne barn *parents, siblings or grown-up children*	100	73	14	11	1	1
– gode venner på bostedet *good friends at their place of residence*	100	61	23	6	0	10
– gode venner på bostedet eller andre steder[1] *good friends at their place of residence or elsewhere*[1]	100	66	24	8	1	2

[1] Levekårsundersøkelsen 1983.
[1] *Level of Living Survey 1983*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

målbare hyppigheten av kontakt er høy. Kontakten kan for eksempel være konfliktfylt eller undertrykkende for den ene part. Vi har lite opplysninger om hvor utbredt slike problemer er.

Eldre – og særlig minstepensjonistene – er ofte isolert

Selv om mangelfull og lite sosial kontakt ikke er så utbredt i befolkningen, er det mer vanlig i noen grupper enn i andre. Isolasjon blant eldre mennesker blir ofte sett på som et samfunnsproblem.

Eldre har mindre kontakt med venner og sjeldnere nære, fortrolige venner enn de fleste andre. Men de har like mye familiekontakt som andre.

Minstepensjonistene har minst sosial kontakt. De har både mindre kontakt med venner og med voksne familiemedlemmer enn befolkningen ellers.

Tabell 8.6
Andelen i ulike grupper med liten sosial kontakt. 1987. Prosent
Percentage in various groups with limited social contact. 1987

	Uten kontakt/kontakt sjeldnere enn månedlig *Without contact/less than monthly contact*		Har ingen fortrolig venn *Have no close friends*	Fritiden faller lang *Find leisure time long*
	med familie *with family*	med venner på bostedet *with friends at place of residence*		
Alle	13	16	23	8
– separerte/skilte *separated/divorced*	14	18	17	11
– eldre over 66 år *elderly people*	14	26	37	19
– minstepensjonister[1] *pensioners with minimum pension*[1]	21	21	31	:

[1] Tallene gjelder for 1983
[1] *Figures from 1983*

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

SOSIAL KONTAKT SOM ØKONOMISK OG PRAKTISK RESSURS

Sosiale nettverk og markedet

Det særegne ved sosialt fellesskap kommer klart fram når vi sammenlikner bytte av tjenester basert på sosial kontakt med kjøp og salg av tjenester i et marked. Selv om de tjenestene det gjelder isolert sett kan være like, gjelder det helt ulike regler for hvordan byttet skal foregå. I markedet har alle tjenester en fast pris, hvem som yter dem er likegyldig. Det byttes nøyaktig likt, det kvitteres for en ytelse og en har juridisk krav på en tilsvarende gjenytelse.

Tjenester som utveksles mellom parter som har et personlig forhold til hverandre, har en annen karakter. De har ingen fast pris, og det er avgjørende hvilken person det er som yter dem. Det skrives ikke kontrakt eller kvittering, og plikten til å yte gjengjeld er vanligvis ikke juridisk bindende, men moralsk sett like påbudt. Til en viss grad ytes det etter evne og mottas etter behov, i alle fall på kort sikt og mellom personer som står hverandre nær, som f.eks. familiemedlemmer og nære slektninger.

Vi har hittil betraktet sosial kontakt som noe som har verdi *i seg selv*, og som alle har behov for. Sosial kontakt kan også ha verdi på andre måter. Mange kan bruke sine personlige kontakter som middel for å oppnå praktisk eller økonomisk nytte ved å utveksle tjenester av ulike slag. Det kan f.eks. være omsorgstjenester, lån av penger, arbeidsinnsats ved bygging eller oppussing eller ulike typer faglig hjelp.

Måten slik utveksling skjer på vil også variere. Det kan være utveksling av tjenester med omtrent lik markedsverdi mellom folk som bare kjenner hverandre overflatisk. I slike tilfelle nærmer det seg svart arbeid. I andre tilfelle kan det dreie seg om tjenester mellom personer som står hverandre nær, og hvor det ikke foretas noe oppgjør for eller sammenlikning av ytelser på kort sikt. I slike tilfelle vil markedsbetraktninger være mindre på sin plass.

Behovet for ulike tjenester varierer. Vi kan ikke anta at alle har samme behov, slik vi forutsatte for kontakt med familie og med venner. Hvis f.eks. en person har fått praktisk hjelp i forbindelse med bygging av hus, var behovet for slik hjelp rimeligvis til stede. Når andre ikke har fått slik hjelp, kan det enten være fordi de ikke hadde noe behov, eller fordi de ikke kjenner noen som kan yte hjelp.

Uformell utveksling mellom slektninger, naboer og venner dekker en betydelig del av behovet for omsorgstjenester. Småbarnsforeldre trenger ofte hjelp med barnetilsyn, og husholdninger med gamle eller syke har gjerne behov for avlastning i omsorgen for disse. I andre grupper vil behovet for omsorgstjenester være lite. Det er bare når det finnes et behov for ulike tjenester at det velferdsmessige utbyttet kan vurderes.

Barnetilsyn og omsorgstjenester utveksles mellom slektninger

Omtrent fem prosent av den voksne befolkningen gir regelmessig hjelp til barnetilsyn, og omtrent tre prosent hører til husholdninger som regelmessig mottar slik hjelp. Mesteparten av hjelpen utveksles mellom personer som er i slekt med hverandre. Naboer og venner som ikke er slektninger, står for mellom en fjerdedel og en tredjedel av den hjelpen som ytes. De som gir hjelp med tilsyn, gir i gjennomsnitt slik hjelp sju timer pr. uke. De husholdninger som får hjelp med barnetilsyn, får det i gjennomsnitt 10–11 timer pr. uke.

Praktisk hjelp til eller tilsyn med syke, uføre eller eldre personer ytes av 13 prosent av befolkningen, og sju prosent hører til husholdninger som mottar slik hjelp. Også her er det slektninger som yter mest, fra to tredjedeler til tre fjerdedeler av den hjelp som ytes. I gjennomsnitt bruker de som gir slik hjelp omtrent fem timer pr. uke, og de husholdningene som mottar hjelp får hjelp fem–seks timer pr. uke.

De fleste utveksler tjenester med naboer

Det er langt større grupper i befolkningen som deltar i utveksling av andre typer praktiske tjenester.

Av de nabotjenester vi ser på her er barnetilsyn den minst vanlige. Dette henger sammen med at behovet er begrenset til dem som har små barn. De andre tjenestene utveksles av mellom halvparten og nesten to tredjedeler av befolkningen. Ser vi alle nabotjenestene under ett, er det bare 27 prosent som ikke har utvekslet slike tjenester med naboer.

Tabell 8.7
Utveksling av ulike tjenester med naboer. 1983. Prosent
Exchange of services among neighbours. 1983. Per cent

	I alt *Total*	Utveksler tjenester *Exchange services*			
		månedlig *monthly*	noen ganger i året *a few times a year*	sjeldnere enn hvert år *not every year*	aldri *never*
Låner ting, som redskaper, dagligvarer o.l. *Borrow things*	100	20	35	14	30
Ser etter leilighet, hus, hage o.l ved fravær *Look after house/garden*	100	4	48	11	36
Passer barn *Child care*	100	8	13	6	72
Hjelper til med arbeid, reparasjoner, transport, innkjøp o.l. *Help with work, reparations, transport etc.*	100	8	25	10	56

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Tabell 8.8
Andelen personer som har mulighet for å få og som har fått praktisk hjelp med store arbeider siste år. 1983. Prosent
Percentage of persons who may receive and who actually have received help with extensive work last year. 1983

	Mulighet for hjelp *May receive help*	Fått hjelp siste år *Have received help last year*
	Prosent *Per cent*	Prosent *Per cent*
Hjelp fra *Help from*		
– slektninger *relatives*	65	23
– naboer, venner *neighbours, friends*	45	16
Ingen hjelp *No help*	23	70
Antall timer mottatt siste år *No. of hours of help received*		Timer *Hours*
Gjennomsnitt for personer som har fått hjelp *Average for persons who have received help*		46,5

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Både slektninger, naboer og venner gir praktisk hjelp

Folk kan også ha behov for hjelp i form av arbeidsinnsats, f.eks. når de skal bygge hus, pusse opp eller reparere boligen, fritidshuset eller liknende. Svært mange har mulighet for å få slik hjelp, og et betydelig antall personer har også fått slik hjelp i løpet av et år.

Over tre fjerdedeler av befolkningen har mulighet for å få betydelig praktisk hjelp. Og 30 prosent fikk slik hjelp i løpet av året. I gjennomsnitt utgjorde arbeidsinnsatsen 46 timer for de husholdninger som hadde fått slik hjelp. Også her er slektninger en større ressurs enn venner og naboer, men forskjellen er ikke så stor som for omsorgstjenester.

Ikke alle kan få praktisk hjelp fra fagfolk

Det kan også være en ressurs å kjenne ulike typer av fagfolk som en kan henvende seg til hvis en trenger hjelp.

Ikke overraskende er det de praktiske formene for faglig bistand som er mest vanlig. Hjelp som krever medisinsk eller juridisk kompetanse, forekommer sjeldnere enn hjelp til reparasjon av bil, snekker- eller murerarbeid og liknende.

Sett under ett er det 20 prosent av befolkningen som ikke kjenner noen fagfolk så godt at de kan be om råd

Figur 8.6
Andelen personer som kjenner ulike fagfolk og andelen som har fått ulike typer faglig hjelp siste år. 1983. Prosent
Percentage of persons who know various types of professional people and percentage who have received professional help last year. 1983

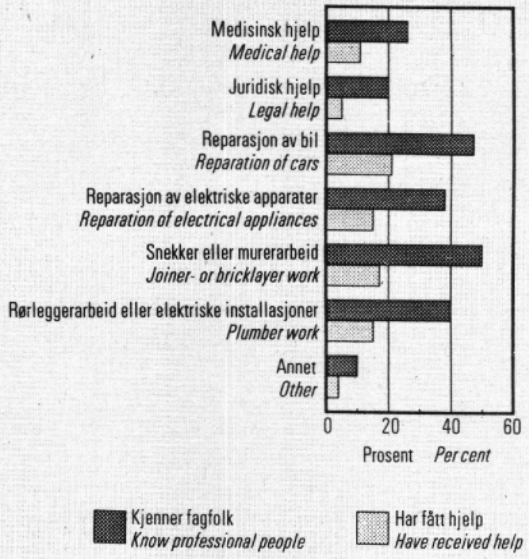

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

eller hjelp. I alt 47 prosent har ikke fått noen slik hjelp i løpet av ett år. Hver åttende nordmann kjenner fem eller flere typer fagfolk som kan yte hjelp, men bare én prosent har fått hjelp fra så mange. De som fikk faglig hjelp, mottok slik hjelp gjennomsnittlig 20 timer i året.

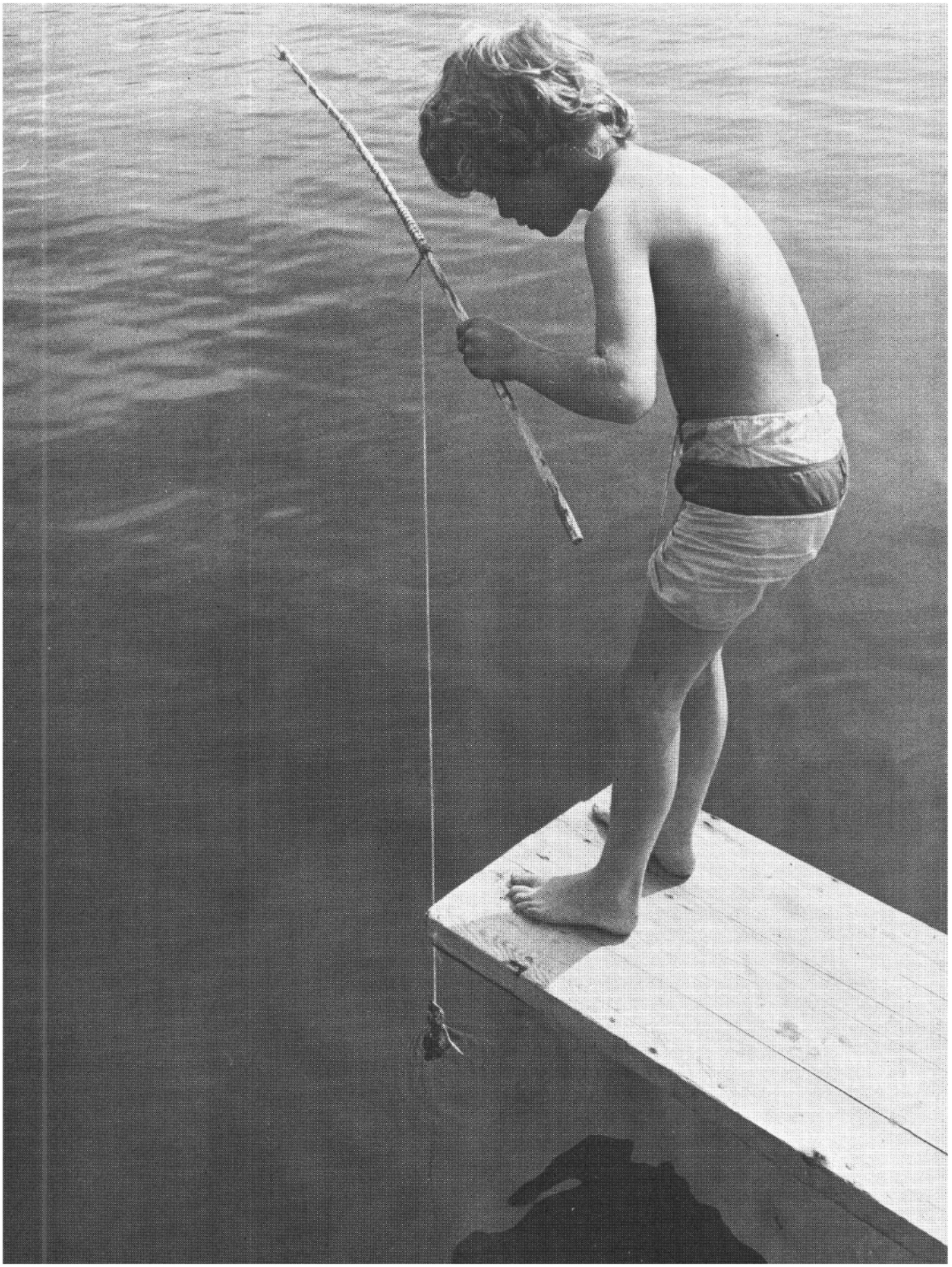

Gustav Haraldsen og Ragni Hege Kitterød

9. Fritid og ferie

FRITID OG LEVEKÅR

Fritid er et velferdsgode. Vi bruker den til å samle nye krefter. Avkobling og hvile er nødvendig for at den enkelte skal holde seg frisk og arbeidsfør. I denne betydningen kan vi altså si at fritid er en forutsetning både for personlig og samfunnsmessig velferd.

I tillegg gir fritiden oss muligheter for å dyrke egne interesser og videreutvikle andre sider av oss selv enn dem vi vanligvis bruker i arbeidslivet. Derfor er fritid ikke bare en forutsetning for verdiskaping og velferdsutvikling, men også et velferdsgode i seg selv.

Mange forhold begrenser utfoldelsesmulighetene i fritiden. Fritidsaktiviteter koster vanligvis penger, og en god del av dem forutsetter dessuten at en er i noenlunde god form. Arbeidssituasjonen, f.eks. skiftarbeid, begrenser mulighetene til fritt å velge fritidsaktiviteter. Det spiller også en rolle hvor en bor, fordi både naturomgivelser og fritidstilbud varierer med bosted.

En meningsfylt fritid forutsetter selvsagt en viss mengde tid uten andre forpliktelser. Hvor mye fritid vi har og hvordan fritiden er fordelt over dagen, uken osv. utgjør kanskje de viktigste rammene for fritidsutfoldelse. Mye av fagbevegelsens kamp har nettopp dreid seg om å redusere arbeidstiden for å få mer daglig fritid og lengre ferier.

Avgrensninger av fritiden

Fritiden er tiden som er igjen når nødvendige gjøremål som inntektsgivende arbeid, husarbeid, omsorgsarbeid, søvn og måltider er trukket fra. Vi kan også beskrive fritiden ved å skille ut gjøremål som vi fyller fritiden med. Disse kan vi velge ut på grunnlag av allmenne oppfatninger om hva som er fritidsaktiviteter, eller ut fra hvilke aktiviteter som fyller behovene for avkobling og egenutfoldelse.

Men skillet mellom arbeid og fritid, og mellom fritidsaktiviteter og andre gjøremål, er ikke entydig. Aktiviteter som matlaging, barneomsorg og hagearbeid kan av noen oppleves som plikt, mens andre opplever dem som en kilde til glede og personlig utvikling. De samme aktiviteter kan altså fylle høyst ulike behov hos forskjellige personer.

I dette kapitlet ser vi både på hvor mye fritid folk har, og hva de bruker fritiden til.

Et utvidet kulturbegrep

Tidligere ble kulturbegrepet gjerne forbeholdt områder som kunst, vitenskap og religion. I de senere år er det imidlertid blitt vanlig å utvide kulturbegrepet til også å omfatte en rekke aktiviteter i dagliglivet, enten det er fysisk aktivitet eller videreføring av forskjellige former for folkelige tradisjoner. I avsnittene om ressurser til kulturformål vil vi bruke et utvidet kulturbegrep. I avsnittene om fritidsaktiviteter vil vi bruke et mer tradisjonelt kulturbegrep for å skille mellom ulike typer fritidsaktiviteter. Grensen mellom kulturaktiviteter og andre fritidsaktiviteter bygger på skjønn.

Tabell 9.1
Statlige, fylkeskommunale og kommunale bruttoutgifter til kulturformål i 1980 og 1985[1]
Central government, county council and municipal expenditure for cultural purposes in 1980 and 1985 [1]

	1980		1985		Endring i prosent *Change in per cent* 1980–1985
	Million kroner	Prosent *Per cent*	Million kroner	Prosent *Per cent*	
Totalt *Total*	5 406	100	6 107	100	13
Statlige utgifter *Central government expenditure*	1 815	34	2 040	33	12
Fylkeskommunale utgifter *County council expenditure*	281	5	306	6	28
Kommunale utgifter *Municipal expenditure*	3 309	61	3 370	61	12

[1] Beløpene er angitt i 1985-kroner. Utgiftene for fylkeskommuner og kommuner omfatter generell kulturadministrasjon, allment kulturarbeid, voksenopplæring, bibliotek og museer, samfunnshus, idrett, og friluftsaktiviteter. Statlige utgifter omfatter sport og rekreasjon, kultur, kringkasting, publisering og tilskudd til organisasjoner.

[1] The figures are 1985 Kroner. County council and municipal expenditure includes administration, general cultural work, adult education, libraries, museums, community centers, sports and outdoor activities. Central government expenditure include sports and recreation, culture, broadcasting, publishing and contributions to organizations

Kilde: Kulturstatistikk
Source: Cultural Statistics

Fritid – et mål både på levekår og livsstil

Fritid inneholder både elementer av levekår og livsstil. Oppfatningen av fritid som et gode innebærer at vi anser fritid som et levekårsmål. De fleste er enig i at det er bedre å ha fritid enn ikke å ha det. De fleste er nok også enig i at det er bedre å være aktiv enn å være passiv. Derimot er det ikke sikkert at levekårene blir bedre jo mer fritid vi får – i alle fall utover en viss mengde.

Hva vi fyller fritiden eller ferien vår med, er i stor grad et livsstilsspørsmål. Det kan være vanskelig å si om det er bedre å bruke fritiden til sport enn til lesing, eller om det er bedre å feriere ved sjøen enn på fjellet.

MATERIELLE RAMMER FOR FRITIDEN

Kulturpolitikk er langt på vei et etterkrigsfenomen i Norge. Med framveksten av velferdsstaten kom det offentlige til å spille en større rolle også på kulturområdet.

På 1970-tallet ble det lansert et utvidet kulturbegrep der kultursektoren også skulle omfatte områder som f.eks. idretts- og ungdomsarbeid. Kulturpolitikken ble et viktig element i arbeidet med å skape et kvalitativt bedre samfunn. Ansvaret ble i stor grad desentralisert fra staten til fylkeskommunene og kommunene, og det ble lagt vekt på å fremme kulturell egenaktivitet.

Vekst i kulturbudsjettene

De offentlige utgiftene til kulturformål økte sterkt i siste halvdel av 1970-årene. Regnet i faste kroner var økningen på nærmere 100 prosent fra 1973 til 1979. Den sterke utgiftsøkningen avtok i begynnelsen av 1980-årene, men det er fremdeles reell vekst i denne sektoren. Utgiftene økte med 13 prosent fra 1980 til 1985 (regnet i faste kroner). De samlede utgifter til kulturformål beløp seg til vel seks milliarder kroner i 1985.

Fordelingen mellom kommunale, fylkeskommunale og statlige finansieringskilder har endret seg lite siden midt på 1970-tallet. Kommunene har hele tiden bidratt betydelig mer enn stat og fylkeskommuner. I 1985 dekket kommunene 61 prosent av de samlede utgiftene til kulturformål og staten 33 prosent. Den prosentvise økningen i de fylkeskommunale utgiftene til kultur var stor på 1980-tallet, men likevel er bidragene forholdsvis små og utgjorde seks prosent av de samlede utgiftene i 1985.

Mer penger til idrett og ungdomsarbeid

Vel halvparten av kommunenes totale utgifter til kulturformål i 1985 gikk til idretts-, frilufts- og ungdomsaktiviteter og til drift av samfunnshus. Dette er aktiviteter som defineres som kulturarbeid innenfor det utvidede kulturbegrepet.

Det er en svak tendens i retning av at disse nye

Figur 9.1
Andelen av kommunenes driftsutgifter pr. innbygger som gikk til ulike kulturformål. 1985. Prosent
Percentage of current expenditure per inhabitant for cultural purposes in municipalities. 1985

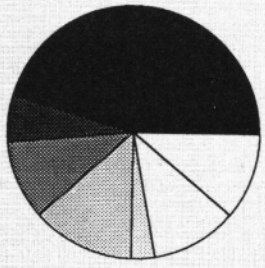

- Idrett, frilufts- og ungdomsaktiviteter *Sports and work among youth*
- Samfunnshus *Community centers*
- Kino *Cinema*
- Bibliotek og litteraturformål *Libraries and literature*
- Kulturvern, museer og andre formål *Cultural, preservation, museums and other purposes*
- Allment kulturarbeid *General cultural work*
- Andre kulturformål *Other cultural purposes*

Kilde NOS: Kulturstatistikk
Source: NOS Cultural Statistics

områdene legger beslag på en større del av kulturbudsjettene. I 1980 gikk 53 prosent av de kommunale driftsutgiftene til det vi her har kalt tradisjonelt kulturarbeid. Det dekker tiltak som kino, bibliotek, museer osv. I 1985 hadde denne andelen av utgiftene sunket til 48 prosent.

Det er betydelige regionale forskjeller i denne fordelingen. For eksempel er driften av samfunnshus en langt viktigere utgiftspost i kommuner i spredtbygde enn i tettbygde strøk. I 1985 bevilget landbrukskommunene 185 kroner pr. innbygger til samfunnshus. Tilsvarende tall for sentrale tjenesteytingskommuner var 24 kroner. Disse forskjellene gjenspeiler samfunnshusets viktige plass som kulturinstitusjon i utkant-Norge.

Tilgang til offentlige kulturinstitusjoner

Folkebibliotekene er ett av våre eldste offentlige kulturtiltak. Alle kommuner er pålagt å ha folkebibliotek. Likevel er andelen som låner bøker lavere enn i de andre nordiske land. Bare ti prosent av befolkningen bor mer enn ti kilometer fra nærmeste bibliotek. Det er derfor neppe tilgangen til bibliotek, men kanskje bibliotekenes kvalitet og folks fortrolighet med biblioteket, som gjør at vi skiller oss ut fra resten av Norden.

Tilgangen til de fleste offentlige kulturinstitusjoner er dårligere i utkant-Norge enn i sentrale strøk. De faste teatrene er stort sett lokalisert i de største byene. I spredtbygde områder hadde 40 prosent av de bosatte mer enn ti kilometer til nærmeste kino, mens dette bare gjaldt ti prosent i tettsteder.

En av formene for kultur- og fritidstilbud som er klart bedre i spredtbygde enn i tettbygde strøk, er samfunnshus, grendehus eller liknende forsamlingslokaler. I 1987 hadde 88 prosent av befolkningen i spredtbygde strøk et slikt tilbud, mens dette bare gjaldt 65 prosent i de store byene.

Husholdningenes fritidsutgifter har økt i takt med forbruket ellers

Husholdningenes fritidsutgifter økte noe sterkere enn husholdningenes totale forbruk på 1970-tallet, men veksten var likevel langt svakere enn veksten i offentlige utgifter til kulturformål. Fra 1973 til 1979 vokste husholdningenes fritidsutgifter fra 15 000 til 19 000 kroner (1987-kroner). Fritidsutgifter omfatter fritidsutstyr, selskapsreiser, restaurantbesøk, bøker og aviser, kino, teater og idrettsarrangementer, TV-lisens og lotteri.

På 1980-tallet har husholdningenes fritidsutgifter utviklet seg omtrent i takt med det totale forbruket. Disse utgiftene utgjorde 22 500 kroner i 1987, eller snaut 15 prosent av det totale forbruket. Til sammenlikning utgjorde fritidsutgiftene 12 prosent i 1973.

Økningen i fritidsutgifter skyldes økning i reiser og restaurantbesøk

Det har skjedd klare forskyvninger i fritidsforbruket i de siste 10–15 årene. Utgiftene til restaurantbesøk og

Figur 9.2
Andelen personer med ulike typer hjemme-elektronikk. 1980–1988. Prosent
Percentage of persons with various types for home-electronics. 1980–1988.

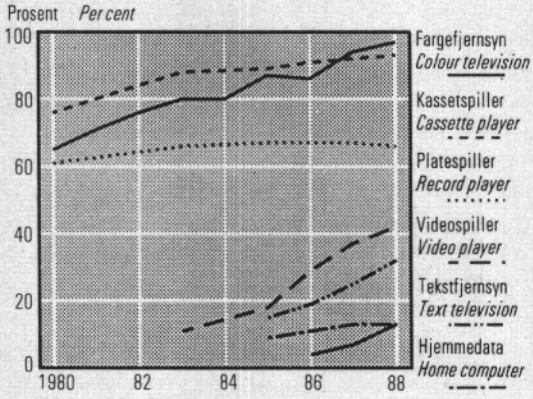

Kilde: NRKs lytter- og seerundersøkelser
Source: NRKs Audience Surveys

Figur 9.3
Andelen personer med ulike radio- og fjernsynstilbud. 1980–1988. Prosent
Percentage of persons with access to various types of radio and television. 1980–1988

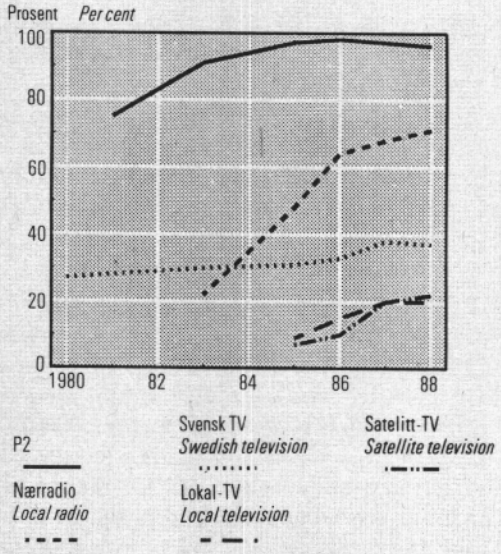

Kilde: NRKs lytter- og seerundersøkelser
Source: NRKs Audience Surveys

særlig til selskapsreiser har tatt en stadig økende andel av et stadig større fritidsbudsjett siden begynnelsen av 1970-tallet. Andelen av de samlede fritidsutgifter som gikk til dette, økte fra en fjerdedel i 1973 til over en tredjedel i 1987. De reelle utgifter til selskapsreiser ble nesten fordoblet på 1980-tallet, mens utgiftene til restaurantbesøk økte med vel 40 prosent.

Husholdningenes utgifter til kulturelle fritidsaktiviteter, dvs. utgifter til bøker og aviser og til kino, teater og idrettsarrangementer, har vært konstante i faste kroner på 1980-tallet. De utgjorde bortimot 4 000 kroner pr. husholdning i 1987.

Utgiftene til fritidsutstyr har variert en del de siste 10–15 årene. Dette henger antakelig sammen med at utstyr som TV, radio og båter utgjør en betydelig del. Innkjøp av slikt utstyr vil ofte variere en del fra år til år, dels fordi det er konjunkturfølsomt, dels fordi nytt utstyr på markedet som etterspørres av mange vil kunne slå ut i tallene. Et eksempel er utbredelsen av farge-TV på slutten av 1970-tallet.

I alt 97 prosent av befolkningen hadde fjernsyn i 1988 (tre prosent av disse hadde bare svart/hvitt apparat) og 26 prosent hadde to eller flere fjernsynsapparater. 43 prosent hadde tilgang til videospiller.

Andelen som har hytte, bil og andre goder knyttet til fritidsaktiviteter har også økt (se kapitlet om inntekt og forbruk).

Store endringer i medietilbudet

Den del av kulturtilbudet som har endret seg mest i løpet av 1980-årene er utvilsomt kringkastingstilbudet. I 1980 fantes det ingen satellittkanaler eller lokalfjernsyn på norske fjernsynsskjermer. Radioens program 2 var knapt nok på prøvestadiet og nærradiovirksomhet var ulovlig. Åtte år senere kunne en femtedel av befolkningen se satellitt- eller lokalfjernsyn, så å si alle kunne ta inn P2 og snaut 70 prosent kunne høre på nærradio.

Helt siden NRK ble etablert, har det vært et hovedmål at kringkastingstilbudet skal være likt i hele landet. Med unntak av P2, har imidlertid utvidelsen av radio- og fjernsynstilbudet de siste årene foregått utenfor NRK. Det er således ikke lenger noen selvsagt målsetting at alle deler av tilbudet skal være allment tilgjengelige.

OMFANG OG BRUK AV FRITIDEN: HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN

Daglig fritid

Tidsbruken i Norge har endret seg mye de siste 20 årene. På begynnelsen av 1980-tallet hadde vi i gjennomsnitt seks timer fritid pr. dag. Dette var nesten én time mer enn på begynnelsen av 1970-tallet. Det var særlig nedgangen i tid brukt til husarbeid som bidrog til at fritiden økte. De fleste grupper fikk økt fritid på 1970-tallet.

På begynnelsen av 1980-tallet hadde menn fremdeles noe mer fritid enn kvinner, selv om forskjellene var blitt mindre. Fritiden økte mer blant unge og eldre enn blant middelaldrende, og økningen var større for ikkeyrkesaktive enn for yrkesaktive personer (Tidsnyttingsundersøkelsene 1971/72 og 1980/81).

Vi har ikke tall for utviklingen i tid brukt til fritidsaktiviteter utover i 1980-årene. Men tid brukt til inntektsgivende arbeid har økt på tross av gjennomførte arbeidstidsforkortelser. Andelen kvinner som er yrkesaktive og som arbeider heltid, har fortsatt å øke, og flere menn arbeider overtid (se kapitlet om arbeid). Dermed blir det brukt mer tid til inntektsgivende arbeid nå enn i begynnelsen av 1980-årene. Dette skulle tilsi at gjennomsnittlig tid til fritidsaktiviteter er blitt mindre, dersom det ikke vært en så stor reduksjon i tid brukt til husarbeid at det kompenserer for økningen i tidsbruk til lønnet arbeid.

Sosialt samvær har en like bred plass i fritiden som før

Sosialt samvær oppfattes vanligvis som et velferdsgode som dekker grunnleggende behov for sosial tilhørighet, personlig utvikling og nærhet. Samvær har også praktiske sider med utveksling av hjelp, informasjon m.v. I løpet av 1970-årene brukte vi stadig mer av vår fritid til sosialt samvær, og på begynnelsen av 1980-tallet ble en tredjedel av all fritid brukt på denne måten. I gjennomsnitt brukte vi to timer pr. dag til sosialt samvær i 1981 (Lingsom og Ellingsæter 1983). Vi har ikke tall som kan si noe om hvor mye tid folk bruker til å være sammen i fritiden utover på 1980-tallet. Derimot kan vi si noe om hyppigheten av ulike typer av sosialt samvær. Dersom vi ser på utviklingen i ulike former for kontakt med familie, venner og naboer, ser det ikke ut som om sosialt samvær er blitt en mindre viktig del av folks fritid (se kapitlet om sosial kontakt).

Figur 9.4a
Hyppigheten av lengre fotturer og skiturer i løpet av ett år. 1980–1987. Prosent
Frequency of long hikes og skiing tours during last year. 1980–1987. Per cent

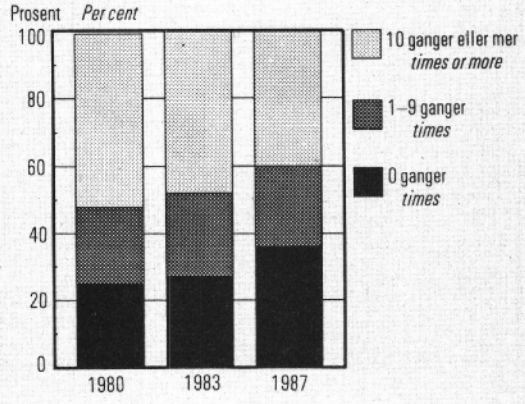

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Færre er fysisk aktive

Fysisk aktivitet påvirker levekårene. Deltaking i sports- og mosjonsaktiviteter vil vanligvis gi oss følelse av så vel fysisk som psykisk velvære og bidra til å bedre helsen. Ved å delta i fysiske aktiviteter sammen med andre kan vi også oppleve fellesskap og et sosialt miljø, noe som ikke minst er et poeng for det idrettsarbeidet som utføres blant ungdommen.

Sammenlikner vi tall for 1986 med tilsvarende tall for 1979, finner vi klare tendenser til endring. Færre går lange turer, mens andelen som driver mosjon eller idrett har økt siden begynnelsen av 1980-tallet. Det er flere som mosjonerer regelmessig i dag enn i 1980. Vi kan si at den fysiske aktiviteten er blitt noe mindre særnorsk i løpet av 1980-årene. Totalt sett er det blitt færre som er fysisk aktive i løpet av 1980-tallet.

Figur 9.4b
Hyppigheten av mosjons- og idrettsaktivitet i løpet av ett år. 1980–1987. Prosent
Frequency of sports activities during last year. 1980–1987. Per cent

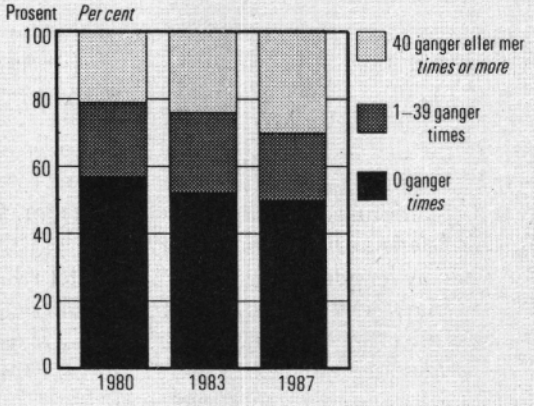

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Små endringer i bruken av kulturtilbud

Litt over halvparten av den voksne befolkningen, 56 prosent, hadde besøkt teater, opera, konserter, museer eller kunstutstillinger i 1986. Dette var en svak økning fra 1982 da 53 prosent besøkte slike kulturtilbud.

Teater og opera hadde om lag 1,2 millioner besøk i 1987, et besøkstall som har holdt seg omtrent uendret i 1980-årene. I tillegg kommer om lag 200 000 besøkende på forestillinger arrangert av frie teatergrupper. Til tross for stor geografisk skjevhet i teatertilbudet er det en stor andel av befolkningen som benytter slike tilbud. Om lag 30 prosent av befolkningen hadde vært på teater eller i opera i 1986.

Om lag halvparten så mange, 14 prosent, hadde vært på klassisk konsert dette året, og 16 prosent hadde vært på jazz-, vise- eller popkonsert. Symfoniorkestrene har hatt om lag 200 000 besøkende pr. år på 1980-tallet. Konserter med støtte fra Rikskonsertene når vesentlig flere, om lag 900 000 i 1987. Antall besøkende ved slike konserter var likevel vesentlig høyere på begynnelsen av 1980-tallet.

Museer er det kulturtilbudet som er mest besøkt. De hadde nesten seks millioner besøk i 1987. Det var en tredjedel mer enn i 1983. Museer når imidlertid ikke ut til en større del av den voksne befolkning enn teatrene. Snaut 30 prosent hadde vært på museum i 1986.

Det er vesentlig flere som bruker slike kulturtilbud enn som selv er aktive i teater- eller musikkaktiviteter. Åtte prosent av den voksne befolkningen deltar i organiserte musikkaktiviteter, og to prosent deltar i amatørteater og revy. Deltakere i slike aktiviteter er ofte svært aktive. Deltakingen har ikke endret seg vesentlig på 1980-tallet.

Flere leser bøker

Boklesing er en av de mest utbredte egenaktiviteter. I løpet av 1986 hadde 80 prosent av den voksne befolkningen lest en bok. Om lag 20 prosent hadde lest minst 20 bøker i løpet av året. Dette er en liten økning fra 1980, og vesentlig mer enn på begynnelsen av 1970-tallet da 73 prosent hadde lest bøker i løpet av et år.

Folkebibliotekene blir også brukt i økende grad. I løpet av 1980-tallet har utlånet av bøker økt fra 4,0 utlån pr. innbygger i 1980 til 4,3 utlån i 1986.

Figur 9.5
Besøkstall for ulike kulturinstitusjoner. 1980–1987
Number of visit to various cultural institutions. 1980–1987

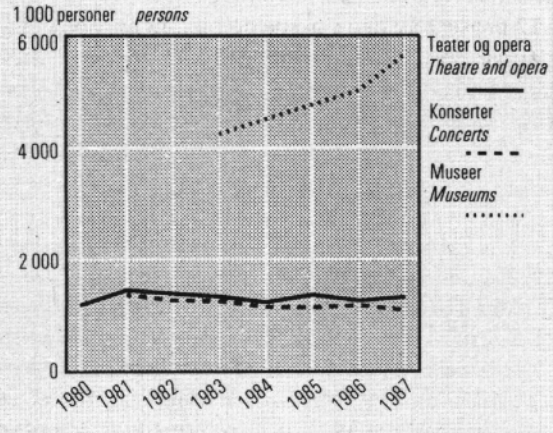

Kilde: NOS Kulturstatistikk
Source: NOS Cultural Statistics

Vi bruker noe mer tid til massemedier

Det økte tilbudet har ført til at vi bruker noe mer tid til massemedier, særlig til fjernsynsseing. I 1987 brukte vi i gjennomsnitt nesten to og en halv time pr. dag til fjernsynsseing. Dette var om lag et kvarter mer enn i 1980. Denne økningen har skjedd blant ungdom og voksne. Barn ser ikke mer på fjernsyn enn tidligere (se figur 9.10). Også tid brukt til radiolytting har økt, først og fremst fordi ungdom hører mer på nærradio. Omfanget av lesing har holdt seg omtrent på samme nivå som tidligere.

Små endringer i organisasjonsaktivitet

I 1987 var 64 prosent av den norske befolkning medlem av minst én frivillig organisasjon (fagforeninger ikke medregnet) og 41 prosent av medlemmene var også aktive. Dette har endret seg lite på 1980-tallet.

Idrettsorganisasjonene har størst oppslutning og har også fått økt oppslutning på 1980-tallet. De organiserer bortimot en tredjedel av den voksne befolkningen. Over halvparten av medlemmene er aktive. Musikkforeningene har de mest aktive medlemmene. De organiserer snaut ti prosent av den voksne befolkningen, men nesten alle medlemmene er aktive. Også medlemmer av religiøse foreninger er svært ofte aktive.

De politiske partiene har tapt terreng i løpet av 1980-tallet. Andelen som er medlemmer har gått noe ned, det samme har andelen aktive medlemmer. I 1980 var 17 prosent av den voksne befolkningen medlem av et politisk parti, sammenliknet med 14 prosent i 1987. Andelen aktive medlemmer er også redusert fra 37 prosent til 30 prosent.

Norge har den korteste lønnede ferie i Norden

I Sverige, Danmark og Finland har arbeidstakere rett til fem ukers ferie, mens islendingene har en lovhjemlet ferie på fire uker og fire dager. Ferieloven av 1964 gir alle norske arbeidstakere rett til fire ukers lønnet ferie pr. år. I 1976 ble det innført en femte ferieuke for lønnstakere over 60 år. I 1981 vedtok Stortinget å innføre en femte ferieuke for alle ansatte, men gjennomføringen av vedtaket ble gjort avhengig av landets økonomi. Foreløpig har lønnstakere rett til én dag av denne femte ferieuken.

I 1986 hadde én av fire lønnstakere rett til ferie med lønn ut over fire uker og én dag pr. år. Utvidede ferieordninger var mest vanlig blant høyere funksjonærer, nesten 20 prosent av dem hadde rett til minst fem ukers årlig ferie.

De fleste selvstendige må legge til rette og finansiere sine egne friperioder. Bare gardbrukere har betalte ferieordninger. På 1970-tallet kom den første ferieordningen for norske bønder. Alle husdyrprodusenter har nå avløserordninger som gir rett til tre ukers ferie i året, mens andre gardbrukere får driftstilskudd som gjør det mulig å ta ut ferie av tilsvarende omfang.

Ved siden av lengden på ferien er fleksibilitet i valg av ferietidspunkt viktig. Den bestemmer muligheten for sammenfall mellom ektefellers ferie og mulighetene for å dekke tilsynsbehov for barn når skolen og barnas tilsynstilbud holder stengt. For mange er det et pro-

Figur 9.6
Andelen aktive og passive medlemmer i ulike foreningstyper. 1980 og 1987. Prosent
Percentage active and passive members of various types of organizations. 1980 and 1987

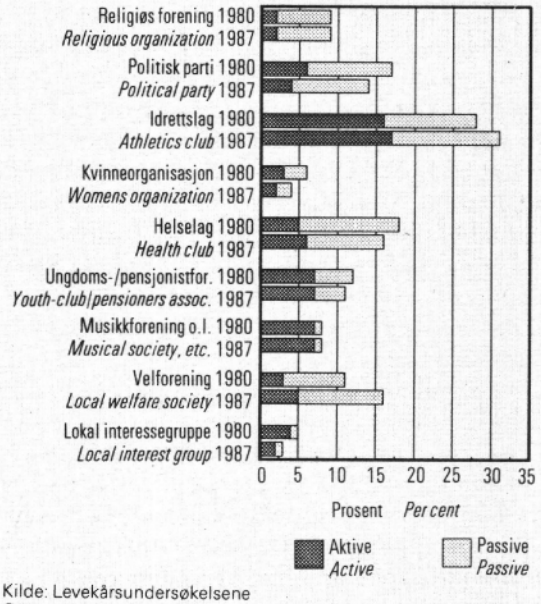

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Figur 9.7
Gjennomsnittlig antall ferieturdager i Norge og utlandet pr. person. 1970–1986
Average number of days on holiday in Norway and abroad per person. 1970–1986

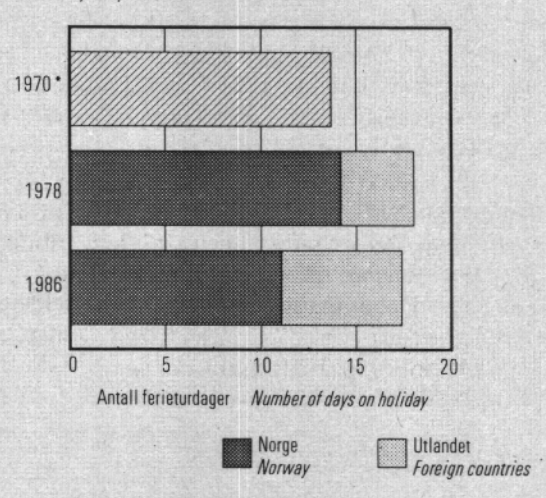

* Kjenner ikke fordelingen på Norge og utlandet
* *Distribution on Norway and foreign countries is unknown*

Kilde: Ferieundersøkelsene
Source: Holiday Surveys

blem at barnas ferie er betydelig lengre enn foreldrenes.

Nesten halvparten av alle yrkesaktive kunne velge fritt når de ville ta ferie. 18 prosent var bundet til fellesferieordning og seks prosent fulgte skolens ferier. Fellesferieordningen var mest utbredt blant arbeidere, nesten halvparten av de ufaglærte arbeiderne hadde fellesferie i 1986.

Mange arbeidstakere har fått mulighet for å forlenge friperiodene ved å opparbeide fridager ved hjelp av fleksibel daglig arbeidstid. I 1986 hadde sju av ti yrkesaktive denne muligheten for fri mot opparbeiding, sammenliknet med om lag halvparten på slutten av 1970-tallet.

Flere ferieturer som varer i færre dager

I 1986 reiste 78 prosent av den voksne befolkning på ferietur, sammenliknet med 61 prosent i 1970. En ferietur er definert som en tur hvor en overnatter borte fra hjemmet i minst fire netter. For dem som reiste var ferieturene like lange i 1970 og 1986 – vel tre uker – men som gjennomsnitt for alle var vi bortreist nesten fire dager mer i 1986 enn i 1970. De siste ti årene har både andelen som drar på ferietur og antall reisedager vært ganske stabile.

Selv om det totale omfanget av feriereiser har vært ganske stabilt, har det likevel skjedd vesentlige endringer i når en reiser på ferie og i varigheten av ferieturene i 1980-årene. Ferieturene er blitt mer kortvarige, og det er blitt mer vanlig å dra på ferietur flere ganger i året. De som reiste på ferie i 1986, var på 2,1 ferieturer i gjennomsnitt mot 1,7 16 år tidligere. I 1970 varte hver ferietur 13 dager, i 1986 11 dager. Feriekonsentrasjonen i sommermånedene er blitt mindre markert. Særlig er det blitt mer vanlig med ferie om høsten og våren.

Stadig flere reiser utenlands, både til andre nordiske land og til land utenfor Norden. På slutten av 1970-tallet tilbrakte vi omtrent én av fem ferieturdager i andre land, på midten av 1980-tallet gjaldt dette mer enn hver tredje ferieturdag. I alt reiste 677 000 personer fra Norge på selskapsreiser med charterfly i 1986, en økning på 75 prosent siden 1982. Chartertrafikken til utlandet er blitt redusert det siste året. Det ser ut til at denne ferieformen påvirkes sterkt av endringer i folks økonomiske situasjon.

ORGANISERINGEN AV FRITIDEN

I de senere år er det blitt diskutert om det er riktig å forkorte arbeidstiden og hvordan en eventuell forkorting av arbeidstiden skal tas ut. I tillegg til krav om lengre ferier og lavere pensjonsalder er også innføring av sekstimersdagen blitt satt på dagsorden. Særlig den økte yrkesaktiviteten blant småbarnsforeldre har ført til slike diskusjoner. Ulike grupper i befolkningen har ulikt syn på hvordan framtidige arbeidstidsforkortelser skal skje (NOU 1987:9B).

Mange arbeider utenom vanlig arbeidstid

Organiseringen av den ukentlige arbeidstid, både for den enkelte og i samfunnet, har betydning for våre utfoldelsesmuligheter. Kvelds- og nattarbeid og arbeid i helgene begrenser mulighetene for sosialt samvær.

Åpningstidene for ulike servicetilbud har betydning for våre muligheter for å utnytte dem.

Litt under halvparten av de yrkesaktive har dagarbeid og arbeider ikke i helgene. Men noen arbeider mens andre har fri. Omtrent like mange har helgearbeid, dvs. at lørdags- eller søndagsarbeid vanligvis forekommer i en fireukersperiode.

Vel 20 prosent av den yrkesaktive befolkningen har enten skiftarbeid, turnusarbeid eller forskjøvet arbeidstid. Omfanget av slike arbeidstidsordninger varierer med sosioøkonomisk status. Skiftarbeid, turnusarbeid og forskjøvet arbeidstid er mest vanlig blant ufaglærte arbeidere, en tredjedel i denne gruppen har slike arbeidstidsordninger. Blant ansatte er helgearbeid spesielt vanlig blant lavere funksjonærer. Vel halvparten av disse har arbeidstidsordninger hvor lørdags- eller søndagsarbeid inngår i en fireukersperiode. Mange kvinner med omsorgs- eller serviceyrker befinner seg i denne gruppen.

Oppstykket daglig fritid er særlig et problem for småbarnsforeldre

Mulighetene for å utnytte fritiden avhenger ikke bare av hvor mye fritid vi har, men også av hvor sammenhengende den er. I 1987 hadde om lag 75 prosent av befolkningen minst to timer sammenhengende fri hver dag. Bare to prosent hadde mindre sammenhengende fritid på noen av ukens dager. Det er særlig familieforpliktelser som påvirker måten den daglige fritiden er organisert på. Dette gjelder i større grad for kvinner enn for menn. Nesten ti prosent av småbarnsforeldrene hadde aldri så mye som to timers sammenhengende fri i løpet av en uke. Det var tre ganger flere småbarnsmødre enn småbarnsfedre som hadde en så oppstykket fritid, henholdsvis 12 og 4 prosent.

Pensjonister synes ofte at fritiden faller lang

Når en ser utdanning, lønnet arbeid og ubetalt omsorgsarbeid under ett, er slikt arbeid nokså ujevnt fordelt. Lavere pensjonsalder og økende yrkesaktivitet blant gifte kvinner med barn har bidratt i retning av en mer ujevn fordeling av fritid over livsløpet.

Slike forskjeller i fritid over livsløpet fører til at noen grupper har svært mye fritid. Dertil kommer at arbeidsløshet og kronisk sykdom fører til at noen får mye uønsket fritid. I grupper med mye fritid er det flere enn i befolkningen for øvrig som opplever at deres muligheter for aktivitetsutfoldelse er begrenset, bl.a. på grunn av dårlig helse, dårlig økonomi eller et svakt sosialt nettverk. For noen blir det derfor vanskelig å fylle fritiden med aktiviteter som oppleves som meningsfylte. For mye fritid kan derfor få negative konsekvenser for den enkeltes levekår.

I 1987 syntes åtte prosent at fritiden falt lang. Dette er mindre enn i 1973, da 12 prosent hadde slike problemer i fritiden. Det er sammenheng mellom fritidens lengde og problemer med finne å noe meningsfylt å fylle den med. Det er særlig personer i pensjonsalderen som opplever dette som et problem. I 1987 oppgav én av fem i denne gruppen at fritiden falt lang.

FRITIDSAKTIVITETER

Idrett, kultur og friluftsliv er de viktigste fritidsaktivitetene

En viktig side ved fritid som velferdsgode er at den gir muligheter for personlig utfoldelse, for å dyrke spesielle interesser. Om lag en tredjedel av befolkningen oppgir bestemte aktiviteter som de er svært opptatt av i fritiden. Det er her spørsmål om interesse, om hva en gjerne vil bruke fritiden til dersom forholdene lå til rette. Det er altså ikke spørsmål om hva folk bruker fritiden til. Idrett og sport, kulturelle aktiviteter og friluftsliv er de områder som flest er svært opptatt av. Henholdsvis 14, 12 og 8 prosent var svært engasjert i slike aktiviteter. Halvparten så mange kvinner som menn oppgav at de var svært engasjert i friluftsliv, idrett og sport. Det er derimot små forskjeller i menns og kvinners engasjement i kulturelle aktiviteter.

Andelen som er svært engasjert i bestemte aktiviteter i fritiden er derfor noe større blant menn enn blant kvinner, og er størst blant yngre menn.

Mens nesten ti prosent har så mye fritid at det blir et problem – de synes at fritiden faller lang – er det omtrent like mange som synes at de har så lite fritid at de opplever det som en begrensning for sine utfoldelsesmuligheter. Om lag en tredjedel av dem som er svært engasjert i bestemte fritidsaktiviteter, opplever

Tabell 9.2
Andelen av menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært på lengre fottur eller skitur, og som har mosjonert siste året. 1980 og 1987. Prosent
Percentage of males and females in various age groups who went on long hikes or skiing tours and who have taken exercise during the last year. 1980 and 1987

	Fottur/skitur *Hikes/skiing tours*		Mosjonerte *Taken exercise*	
	1980	1987	1980	1987
Menn *Males*				
Alle *All*	78	69	47	52
16–24 år *years*	87	72	77	76
25–44 år *years*	84	75	56	60
45–66 år *years*	76	69	30	36
67–79 år *years*	45	45	24	21
Kvinner *Females*				
Alle *All*	72	60	39	48
16–24 år *years*	83	73	61	73
25–44 år *years*	83	71	49	56
45–66 år *years*	67	54	26	34
67–79 år *years*	38	23	18	19

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

begrensninger i sin utfoldelse. Det er i særlig grad enslige forsørgere, småbarnsforeldre og selvstendige som opplever slike begrensninger. Det kan tyde på at særlig forpliktelser i forbindelse med arbeid og omsorg er viktige begrensende faktorer.

Yngre kvinner er blitt mer fysisk aktive

Nesten to tredjedeler av den voksne befolkningen hadde gått på lengre fotturer eller skiturer i 1986, mens halvparten hadde drevet med mosjon eller idrett ellers. En av fire hadde ikke drevet med noen av disse aktiviteter i fritiden.

Det er mer vanlig blant menn enn blant kvinner å være fysisk aktive i fritiden. Dette skyldes nesten utelukkende at det er mer vanlig blant menn enn blant kvinner over 45 år å gå lengre turer. Det er like vanlig at yngre menn og kvinner går på lengre turer. Det er omtrent like vanlig i alle aldersgrupper at menn og kvinner mosjonerer eller driver med idrett.

Mosjonsvanene har endret seg siden 1980. Det er blitt mer vanlig blant kvinner å mosjonere, særlig gjelder dette yngre kvinner. Menns og kvinners mosjonsvaner er derfor blitt vesentlig mer like i løpet av 1980-årene.

Økt kulturell aktivitet blant kvinner

Kulturelle aktiviteter var i 1986 noe mer vanlig blant kvinner enn blant menn, henholdsvis 59 og 53 prosent hadde vært kulturelt aktive. I 1982 hadde vel 50 prosent av både menn og kvinner besøkt kulturtilbud som teater, opera, konsert, museum eller kunstutstilling. I årene etter er slike besøk blitt litt mer vanlig blant kvinner. Særlig gjelder dette kvinner i alderen 45–66 år.

Det samme finner en for boklesing. I 1980 var det like vanlig for menn og kvinner å lese bøker. Fram til 1987 økte andelen kvinner som leste bøker, mens det ikke skjedde noen endring i boklesing blant menn. Det

Figur 9.8
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært kulturelt aktive * siste år. 1983 og 1987. Prosent
Percentage of males and females in various age groups who have been culturally active during last year. 1983 and 1987*

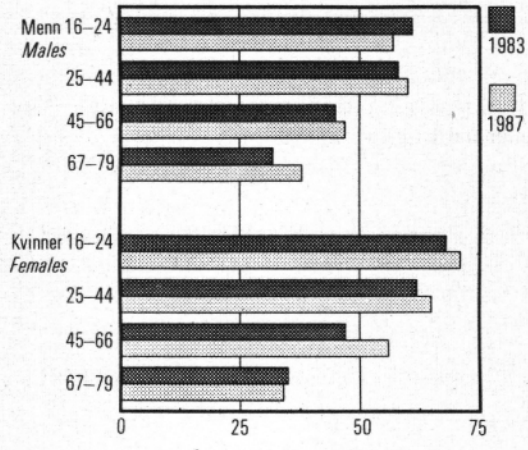

* Andelen som har vært på teater, opera, konsert, kunstutstilling eller museum.
* *Percentage who have visited theatre, opera, concert, art exhibition or museum*

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

Figur 9.9
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har lest bøker siste år. 1980–1987. Prosent
Percentage og males and females in various age groups who have read books during last year. 1980–1987

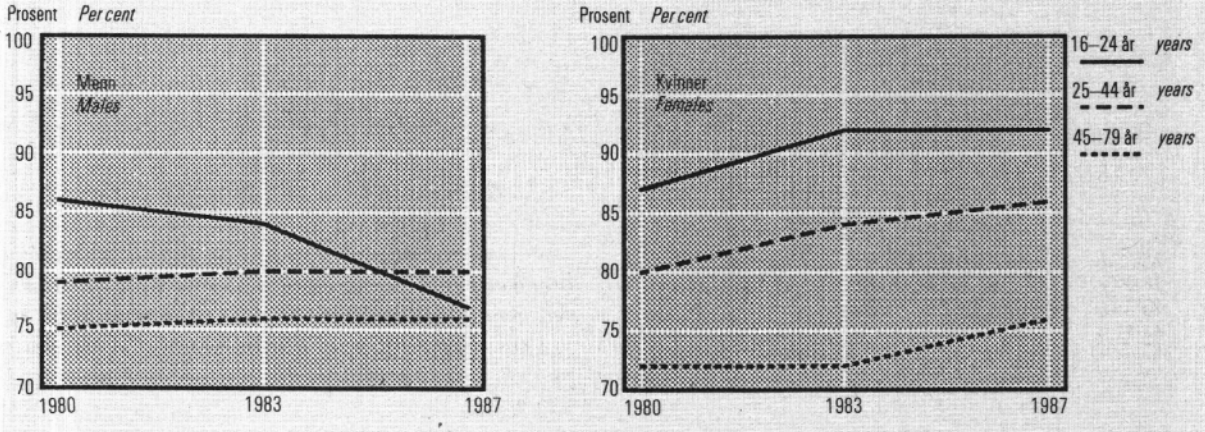

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

var til og med en klar nedgang i andelen unge menn som leste bøker. Det var i 1987 tre ganger så mange unge menn som unge kvinner som ikke leste bøker.

Blant yrkesaktive er kulturelle aktiviteter minst vanlig blant ufaglærte arbeidere og gardbrukere og fiskere. Særlig gjelder dette bruk av kulturtilbud som teater, konserter m.v. Flest høyere funksjonærer benyttet seg av slike tilbud, det gjaldt nesten 90 prosent i 1986, sammenliknet med 30 og 40 prosent blant henholdsvis gardbrukere og fiskere og ufaglærte arbeidere. Dette avspeiler naturligvis også at en større andel av høyere funksjonærer bor i strøk av landet med mange slike kulturtilbud.

Det er også forskjeller i boklesing mellom ulike grupper av yrkesaktive, men langt mindre enn forskjellene i besøk ved teater, konserter m.v. Dette skyldes antakelig bl.a. at det er mindre geografiske variasjoner i tilbudet. Blant ufaglærte arbeidere og gardbrukere og fiskere hadde om lag 70 prosent lest bøker i 1986, mens det var vel 90 prosent blant høyere funksjonærer.

Unge deltar oftest i underholdningsaktiviteter

Underholdningspregede aktiviteter, som å gå på dans eller diskotek, på idrettsarrangement eller på kino, er typiske ungdomsaktiviteter. Omtrent alle unge hadde deltatt i slike aktiviteter i 1986, sammenliknet med 90 prosent av personer i alderen 25–44 år, og bare 25 prosent av pensjonistene.

Det er blitt mer vanlig å gå på idrettsarrangementer og på dans eller diskotek. Dette gjelder først og fremst kvinner og særlig litt yngre kvinner. Nå er det omtrent like vanlig for kvinner som for menn å delta i slike aktiviteter. Blant yngre er det nå bare idrettsarrangementer som er litt mer hyppig besøkt av menn enn av kvinner.

Færre går ofte på kino

Besøkstallene for kinoer har gått betydelig ned siden 1980. Antallet besøk pr. innbygger gikk ned fra 4,3 i 1980 til 3,1 i 1984. Etter 1984 har besøkstallet ikke endret seg vesentlig. På hele 1980-tallet har andelen av befolkningen som har vært på kino i løpet av et år imidlertid vært omtrent uendret, nesten halvparten av befolkningen.

Nedgangen i kinobesøk skyldes at det er færre som går svært ofte på kino. Blant kvinner over 45 år er det derimot blitt mer vanlig å gå på kino. I grupper som tidligere gikk mye på kino, har utbredelsen av video antakelig ført til nedgang i antall kinobesøk. I andre grupper derimot synes video ikke å erstatte kinobesøk.

Tabell 9.3
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært på idrettsarrangementer, dans og kino i løpet av ett år. 1980 og 1987. Prosent
Percentage of males and females in various age groups who visited sport events, went to dance and to cinema during last year. 1980 and 1987

	Idrettsarrangementer *Sport events*		Dans, diskotek *Dancing, discotheque*		Kino *Cinema*	
	1980	1987	1980	1987	1980	1987
Menn *Males*						
Alle *All*	50	51	52	56	50	47
16–24 år *years*	73	73	90	89	97	91
25–44 år *years*	61	58	67	67	67	53
45–66 år *years*	35	37	31	34	21	23
67–79 år *years*	18	21	6	13	7	9
Kvinner *Females*						
Alle *All*	26	37	45	51	42	45
16–24 år *years*	50	63	85	91	89	90
25–44 år *years*	37	47	60	68	56	52
45–66 år *years*	13	21	23	28	17	25
67–79 år *years*	4	6	3	5	4	8

Kilde: Levekårsundersøkelsene
Source: Level of Living Surveys

MEDIEBRUK

De som ser mest på fjernsyn, ser minst på satellittkanaler

De nye fjernsynskanalene og spredningen av video representerer store endringer i medietilbudet i 1980-årene.

Voksne og unge ser mer på fjernsyn nå enn tidligere. Denne økningen har i hovedsak skjedd uten at de har skiftet kanal. Satellittkanaler og video betyr lite for middelaldrendes og eldres fjernsynsseing. Likevel ser folk over 60 år rundt tre timer på fjernsyn i løpet av en gjennomsnittsdag. 50-åringer ser i overkant av 2 1/2 time og 40-åringer litt i underkant av dette. Dette er de publikumsgrupper som også tradisjonelt har vært de ivrigste fjernsynsseerne. Medieutviklingen har derfor hittil ikke forrykket forholdet mellom barns, ungdoms og voksnes fjernsynsforbruk.

Barn og unge ser minst på TV

Den daglige fjernsynsseingen blant ungdom har økt med litt mer enn ett kvarter siden 1980. Men fortsatt ser ungdom mindre på fjernsyn enn noen annen aldersgruppe. Gjennomsnittlig seertid på fjernsyn og video i aldersgruppen 15–17 år er likevel bare 1 1/2 time pr. dag. De unge i aldersgruppene 12–14 og 18–20 år ser rundt 40 minutter mer på fjernsyn enn dette i løpet av en gjennomsnittsdag.

Ungdom ser mer på video enn andre, og 15–17-åringer er de ivrigste videoseerne. Barn i alderen 9–14 år ser mest på satellittkanaler. I husstander som kan ta inn satellittkanaler, ser barna nesten like mye på satellittfjernsyn som på NRK-program.

Småbarnsforeldre ser mye på TV

Fjernsynsseingen og radiolyttingen blant småbarnsforeldre ligger over gjennomsnittet for resten av befolkningen. Mødre bruker mer tid enn fedre. Det kan se ut som om det først og fremst er kvinnenes fritid som blir mer hjemmeorientert i småbarnsfasen, mens mennene tar større del i organisasjonsarbeid og nærmiljøaktiviteter.

Eldre hører mye på radio

Eldre bruker totalt mer tid på massemedier enn andre aldersgrupper. Massemediene kan for eldre mennesker fungere som holdepunkt for en normal døgnrytme og et bindeledd til samfunnet.

Både lesing og fjernsynsseing når en topp i aldersgruppen 60–66 år, men avtar fra pensjonsalderen. Dis-

Figur 9.10
Tid brukt til bilde-, lyd- og tekstmedier. 1980 og 1987. Minutter
Time used on pictorial, sound and text media. 1980 and 1987. Minutes

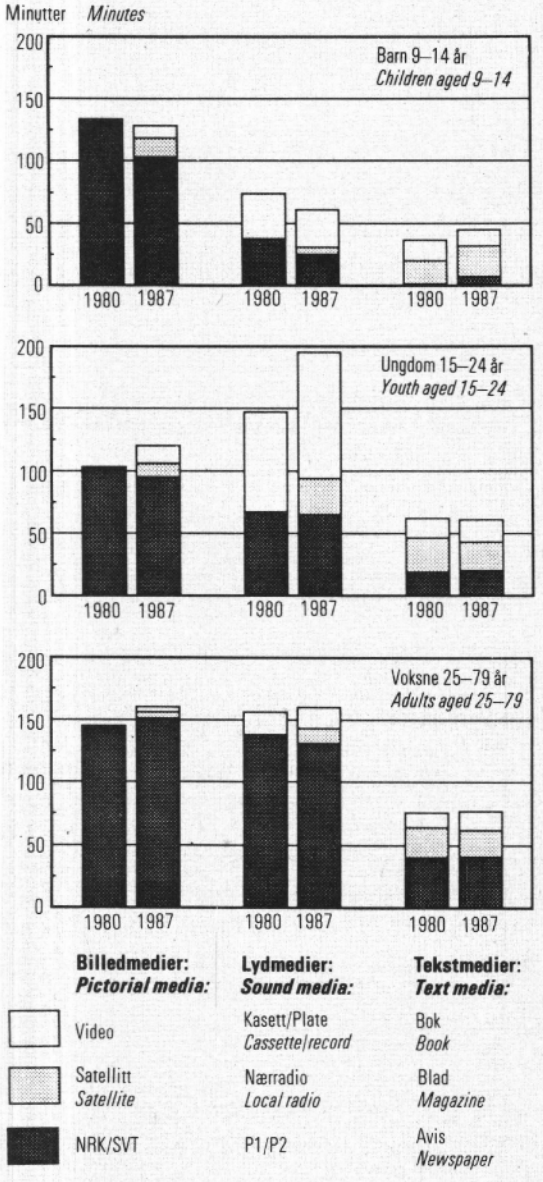

Kilde: Haraldsen 1988
Source: Haraldsen 1988

Figur 9.11
Fjernsynsseing, radiolytting og lesing i ulike aldersgrupper. 1987. Minutter
Television viewing, radio listening and reading in various age groups. 1987. Minutes

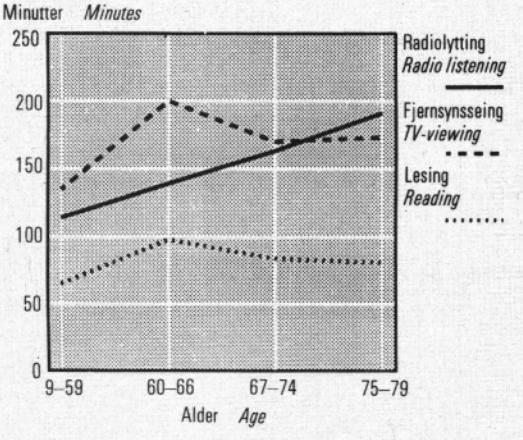

Kilde: NRKs lytter- og seerundersøkelser
Source: NRKs Audience Surveys

se typene mediebruk øker altså ikke etter hvert som de eldre mister andre tilknytningspunkt til samfunnslivet, men synker i takt med andre aktiviteter.

Radiolyttingen øker derimot jevnt utover i pensjonsalderen. En forklaring er at de eldre er mye hjemme og at muligens radioens dagsorden omfatter og strukturerer dagen.

Satellitt-TV har ført til større likhet i fjernsynsseing mellom by og land

De som kan ta inn satellittkanaler, ser mellom 15 og 20 minutter mer på fjernsyn enn andre i løpet av en gjennomsnittsdag. En av årsakene til at forskjellen er såpass liten, er at satellittseerne velger bort NRK-program. Satellittkanalene har dessuten stort sett bare vært tilgjengelige for dem som er knyttet til kabelnett. Derfor er det Oslo og andre store byer som til nå har merket medierevolusjonen mest. Folk i byene så tidligere mindre på fjernsyn enn andre. De nye fjernsynstilbudene har altså ikke bare skapt forskjeller, men har også jamnet ut forskjellene i fjernsynsbruk mellom by og land. I 1980 så for eksempel folk i Oslo på fjernsyn nesten 20

minutter mindre tid enn de som bodde andre steder i landet. I 1987 så folk i Oslo fortsatt mindre på NRK-program enn andre, men den samlede seertiden var praktisk talt den samme.

Fjernsynsseing påvirker ikke lesevanene

Forestillingen om at de som ikke ser fjernsyn, leser desto mer, er sannsynligvis en myte. Lesevanene varierer ikke systematisk med fjernsynsseingen. Blant voksne er det slik at de som både har sett på NRK og satellitt-fjernsyn, i tillegg har lest et kvarter lenger enn de som ikke har sett på fjernsyn. Det kan se ut som om dagens 9–14-åringer bruker litt mer tid til aviser og blader og litt mindre tid til bøker enn tidligere. Disse forskjellene er små, men interessante, fordi de kan tyde på en forskyvning fra rene tekster til tekstmedier der bildene er mer framtredende og språket kommer mer i bakgrunnen. Men en slik endring av lesevanene har skjedd uten at fjernsynsseingen har økt (jfr. figur 9.10). Det er mulig at barnas programvalg, med et større innslag av visuelle musikkprogram og tegnefilmer, påvirker hva man leser.

Derimot påvirkes radiolyttingen av fjernsynsseingen. Barn og ungdom som ser mye på fjernsyn, lytter mindre på NRK. Også blant voksne er radiolyttingen på P1 og P2 lavest blant dem som har sett mest på fjernsyn. Økt nærradiolytting, kassettbruk og platespilling, særlig blant ungdom, tyder også på at musikken får stadig større plass.

Økte forskjeller i medietilbudet mellom by og land

Nærradio er ennå ikke noe allment tilgjengelig tilbud. Dekningen er best i Oslo, der 86 prosent oppgir at de kan høre på nærradio. I spredtbygde strøk er dekningsgraden på 39 prosent.

Enda mer markert er forskjellene mellom tettbygde og spredtbygde strøk når det gjelder tilgangen til satellittsendinger. Dekningsprosenten er 62 i Oslo, 19 prosent i andre tettbygde strøk og bare fire prosent i spredtbygde deler av landet. Samme mønsteret gjelder for lokalfjernsyn.

Nærradio, lokalfjernsyn og satellittsendinger har hittil skapt store forskjeller i medietilbudet mellom by og land. Etter hvert som de europeiske satellittkanalene blir formidlet via direktesendende satellitter, vil det bli mulig å ta dem inn ved hjelp av billigere antenner. Her kan vi derfor vente oss en utjamning av tilbudet. De lokale radio- og fjernsynsstasjoner på kommersielt grunnlag er avhengig av det lokale publikumsgrunnlaget, og blir derfor lett konsentrert til byene.

ORGANISASJONSDELTAKING

Yngre menn og eldre kvinner deltar mest i organisasjonslivet

Menn er noe oftere medlemmer i frivillige organisasjoner enn kvinner, men det er omtrent ingen forskjeller i andelen menn og kvinner som er aktive. Unge menn i alderen 16–24 år er oftest aktive i frivillige organisasjoner. De eldste mennene er sjeldnest medlemmer i frivillige organisasjoner, og de er også oftere passive medlemmer.

Kvinner har et noe annet organisasjonsmønster. Det

Figur 9.12
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er aktive og passive medlemmer i frivillige organisasjoner. 1987. Prosent
Percentage of males and females in various age groups who are active and passive members of voluntary organizations. 1987

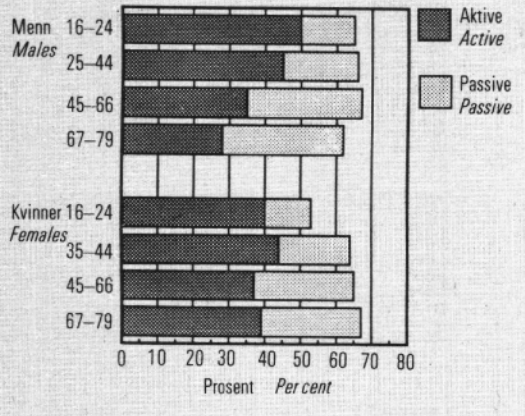

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

er de yngste (16–24 år) som sjeldnest er medlemmer i frivillige organisasjoner, mens de eldre oftest er medlemmer. For kvinner er andelen aktive den samme i alle aldersgrupper, men andelen aktive menn synker med økende alder.

Menn og kvinner er medlemmer av ulike typer organisasjoner. Yngre menn er oftere medlemmer av idrettsorganisasjoner, mens eldre kvinner oftere er medlemmer av humanitære organisasjoner og livssynsorganisasjoner.

Foreldre med skolebarn er mest aktive

Familiesituasjon kan påvirke deltaking og aktivitet i organisasjonslivet. Barn kan redusere den tid som er til rådighet til slike aktiviteter. På den andre siden er barn svært ofte aktive i ulike typer av fritidsaktiviteter, og dette krever ofte en aktiv deltaking også fra foreldrenes side.

Medlemskap i frivillige organisasjoner er mest vanlig blant foreldre med barn i skolealder. Nesten 80 prosent av disse er medlem i minst én frivillig organisasjon, og nesten 60 prosent av de som er medlemmer er aktive. Lavest andel medlemmer og aktive er det blant enslige forsørgere. Under halvparten av dem er medlemmer, og knapt én tredjedel av medlemmene er aktive.

Det å ha barn fører altså til stor aktivitet i frivillige organisasjoner, men bare i familier der både mor og far kan følge opp. For enslige foreldre kan mangel på tid og ressurser være et hinder.

Figur 9.13
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er aktive og passive medlemmer i politiske partier. 1987. Prosent
Percentage of males and females in various age groups who are active and passive members of a political party. 1987

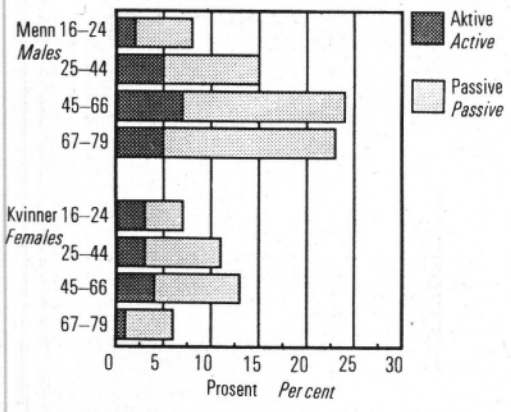

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Gardbrukere og fiskere deltar mest i frivillige organisasjoner

Posisjon på arbeidsmarkedet har stor betydning for deltaking i aktiviteter også utenfor arbeidet. Blant de yrkesaktive er gardbrukere og fiskere oftest medlemmer av frivillige organisasjoner (84 prosent) og nær 70 prosent av medlemmene er aktive. Også høyere funksjonærer er ofte medlemmer, og en stor andel av medlemmene er aktive (70 prosent). Ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer deltar minst i foreninger. Knapt 60 prosent er medlemmer, og av medlemmene er om lag 60 prosent aktive.

Politiske partier: Flest medlemmer blant de eldste, størst aktivitet blant de yngste medlemmer

Menn er noe oftere enn kvinner medlemmer av et politisk parti, henholdsvis 17 og 12 prosent. Det er imidlertid ingen forskjeller med hensyn til aktivitetsnivå blant mannlige og kvinnelige medlemmer. Av alle partimedlemmer er 30 prosent aktive. Over halvparten av medlemmene var ikke på noe møte i løpet av ett år, mens én av ti hadde vært på minst ti møter. Heller ikke her er det noen forskjeller mellom menns og kvinners aktivitet.

Eldre er oftere medlemmer av politiske partier enn yngre. Blant personer over 45 år er snaut 20 prosent medlemmer, mens mindre enn én av ti blant de yngste (16–24 år) er medlem av et politisk parti. Aldersforskjellene er større for menn enn for kvinner.

Det er likevel forhastet å trekke den konklusjon at de politiske partiene har mistet taket på ungdommen. For selv om medlemsandelen er lav blant de yngste, er andelen aktive medlemmer høy, nesten 40 prosent. Det

er høyere enn i noen annen aldersgruppe. Blant eldre medlemmer var færre aktive. Dette gir seg også utslag i aldersforskjeller i deltaking på partimøter. Jo eldre en er, desto sjeldnere har en vært på partimøte siste år, og jo yngre en er, desto oftere har en deltatt på minst ti partimøter.

Gardbrukere og fiskere er oftest medlemmer av politiske partier

Politiske partier er viktige kanaler for å påvirke samfunnsutviklingen. Gardbrukere og fiskere er i mye større grad enn andre grupper i arbeidslivet organisert politisk, vel 40 prosent er medlem av et politisk parti. Til sammenlikning er bare ti prosent av ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer partimedlemmer. Men bare en tredjedel av partimedlemmene blant gardbrukere og fiskere er aktive. Blant de høyere funksjonærene er snaut én av fem medlem av et politisk parti, men nesten halvparten av medlemmene er aktive. Det er derfor ikke entydig gitt hvilke grupper som i størst grad utnytter den mulighet de politiske partier gir til innflytelse.

FERIE

Selvstendig næringsdrivende reiser sjeldnest på ferie

Ferieaktivitet varierer klart med posisjon i arbeidslivet. Både livsstil og inntektsnivå spiller en rolle her. Feriereiser er mer vanlig blant funksjonærer enn blant arbeidere. Blant ansatte er det ufaglærte arbeidere som reiser minst. Mens 90 prosent av funksjonærer på høyere nivå var på ferietur i 1986, gjaldt det 73 prosent av ufaglærte arbeidere. Denne forskjellen må delvis sees på bakgrunn av at funksjonærene oftere har lengre ferie. Funksjonærer reiser også mer utenlands enn arbeidere, og de reiser oftere til alle årstider.

Feriereiser er mindre vanlige blant selvstendige enn blant ansatte. Det henger også sammen med ulik ferielengde for disse gruppene. Særlig reiser gardbrukere og fiskere lite. Bare halvparten av dem reiste bort på ferie i 1986. Selvstendig næringsdrivende sett under ett oppgav oftest vanskeligheter med å komme bort fra arbeidet som begrunnelse for å bli hjemme.

Størst forskjeller i ferieaktivitet mellom dem som bor i byen og på landet

Andelen som reiser på ferie, øker i takt med størrelsen på bostedet. De som bor i tettstedene, drar dessuten på mer langvarige reiser, og de reiser oftere utenlands enn andre. Bosatte i de store byene som var på ferietur, var i gjennomsnitt borte vel fire uker i 1986, hvorav 12 dager i utlandet. Det tilsvarende for bosatte i spredtbygde strøk, var 16 feriedager i gjennomsnitt. Av disse gikk seks dager til utlandet. Det er små variasjoner mellom landsdelene, men ferierende bosatt i Nord-Norge legger noe oftere årets lengste ferietur til utlandet enn befolkningen for øvrig. Mange av disse reiser imidlertid til Sverige og Finland. Ulikhetene i reisevaner mellom by og land har sammenheng med ulikt sysselsettingsmønster i ulike typer bostedsstrøk. Mange bosatte i spredtbygde strøk arbeider i primærnæringene. De har mindre avgrensede ferie- og friperioder enn de fleste andre yrkesaktive, og de har vanskeligere for å komme fra.

Eldre reiser mer enn før

Det er særlig gruppen over 45 år som har økt sin reiseaktivitet siden 1970. I tillegg til at flere nå reiser på ferie, har også ferieturene blitt av lengre varighet. I gjennomsnitt reiste de bort fem dager lengre i 1986 enn i 1970.

Eldre legger oftere enn andre pakketuren til Norge. Om lag halvparten av 67–79-åringene som reiste på pakketur i sommerferien 1986, valgte en pakketur i hjemlandet, mens det bare var ti prosent av alle pakketurister som valgte hjemlandet som reisemål. Vel 40 prosent av de eldre drog ikke på ferietur i det hele tatt.

Det er vanligere blant unge enn blant eldre å reise utenlands på årets hovedferietur. Av dem som var på ferietur i 1986, var det 55 prosent av 16–24-åringene som la hovedferieturen til utlandet, sammenliknet med 29 prosent av de eldre 67–79 år.

Unge reiser mye, uansett inntekt

Til tross for billigreiser og rabattordninger reiser høyinntektsgruppen mer enn lavinntektsgruppen. Inntektens betydning avhenger imidlertid av alder. Forskjelle-

ne i reiseaktivitet mellom ulike inntektsgrupper er langt mindre i aldersgruppen 16–44 år enn blant personer i alderen 45–79 år. Blant eldre med 300 000 kroner eller mer i husholdningsinntekt var 96 prosent på ferietur i 1986. De som reiste bort var på ferie i nesten fem uker i gjennomsnitt og tilbrakte 14 dager i utlandet. Bare halvparten av eldre med mindre enn 80 000 kroner i husholdningsinntekt var på ferietur. De som reiste på ferie, var borte i vel tre uker i gjennomsnitt og tilbrakte fire dager i utlandet. At inntekt har mindre betydning for ferieaktivitet blant yngre, skyldes trolig at yngre er mer fleksible i valg av transport- og overnattingsformer.

De som er hjemme i ferien

De aller fleste ser nok på det å reise bort i ferien som et gode i seg selv. De fleste benytter seg da også av denne muligheten, men fortsatt holder nesten én av fire personer seg hjemme. Ferievanene ser også ut til å være stabile blant mange. Bare en tredjedel av dem som ikke var på ferietur i 1986, hadde vært på ferietur året før, og 13 prosent hadde aldri reist bort på ferie.

En del er hjemme i ferien fordi de foretrekker det. Men to tredjedeler tilbringer ferien hjemme fordi de av ulike helsemessige, økonomiske og praktiske årsaker ikke har mulighet til å reise bort. Det er ikke økonomien som er den viktigste grunnen til å være hjemme i ferien. Om lag en fjerdedel oppgav økonomiske grunner til ikke å reise på ferie.

Mens økonomi og arbeid er viktige hindringer for ferieaktivitet blant de ikke-reisende unge, er andre forhold mer utslagsgivende for at de eldre ikke reiser på ferie. For 67–79-åringene er det nær halvparten som oppgir helsesvikt som årsak. Mange eldre opplever feriereiser som slitsomme og nesten halvparten av de ikke-reisende eldre oppgav i 1986 at de foretrekker å være hjemme.

Mange er sammen med slekt og venner i ferien

Ferien gir anledning til å vedlikeholde sosiale kontakter, både ved å reise sammen med familie og venner og ved å dra på besøk til venner og slektninger.

Bare én av ti drog uten reisefølge på årets lengste

Figur 9.14
Andelen personer i ulike alders- og inntektsgrupper som var på ferietur. 1986. Prosent
Percentage of persons in various age and income groups who made a holiday trip. 1986

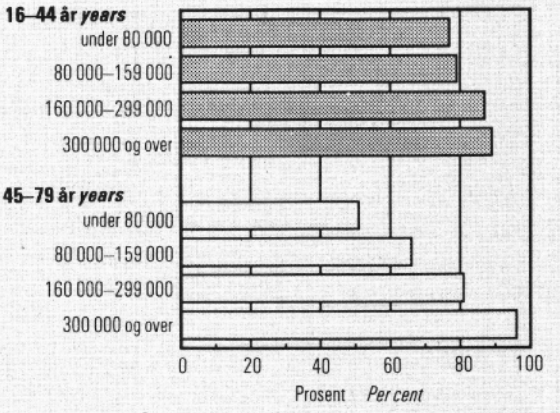

Kilde: NOS Ferieundersøkelsen
Source: NOS Holiday Survey

ferietur i 1986. I alt sju av ti reiste sammen med andre i husholdningen.

Selv om det nå i lengre tid er blitt mindre vanlig å besøke slekt og venner i ferien, så er ferien fremdeles en viktig anledning til å opprettholde bånd til slekt og venner. Feriene er for mange den eneste perioden hvor de kan være sammen med slektninger.

Det er vanlig å overnatte hos slekt og venner i ferien. I alt 29 prosent bodde hovedsakelig hos slekt og venner på den lengste ferieturen og 35 prosent på den nest lengste ferieturen 1986. De som var på ferie i Norge, bodde 40 prosent av tiden hos slekt og venner.

Bil og telt taper terreng

Økningen i utenlandsreiser på 1980-tallet har ført til at det er blitt mer vanlig å bruke fly i ferien. En av fem benyttet fly til feriestedet på hovedturen sommeren 1986. Likevel er bil det vanligste framkomstmiddelet i ferien – to tredjedeler av de reisende brukte bil.

Bilen blir brukt litt mindre til ferieformål nå enn i 1980. Derimot blir bilen brukt stadig mer for å komme til og fra de daglige fritidsaktiviteter og for å besøke slekt og venner.

Figur 9.15
Kjørte kilometer med bil pr. år etter reisens formål. Gjennomsnitt pr. person 1980 og 1987
Kilometers travelled by car by purpose of journey. Average per person per year. 1980 and 1987

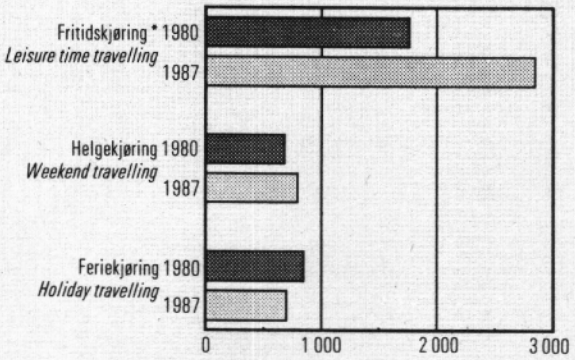

* Kjøring til og fra friluftsområde, idretts- og organisasjonsaktivitet, besøk hos slekt og kjente
* *Travelling to and from recreation area, sports and organizational activity, visiting relatives and friends*

Kilde: NOS Samferdselsstatistikk
Source: NOS Transport and Communication Statistics

Økningen i utenlandsreiser har også ført til at det er blitt mer vanlig å overnatte på hotell og pensjonat. I 1970 overnattet bare 11 prosent av de ferierende på hotell mot 25 prosent i 1986. Færre enn tidligere drar på campingferie eller bor hos slekt og venner.

Selv om en stadig større andel av befolkningen etter hvert eier egen hytte, er det stadig færre som ferierer på hytta. Det ser ut til at hytte benyttes mer til helgeturer og mindre til ferie.

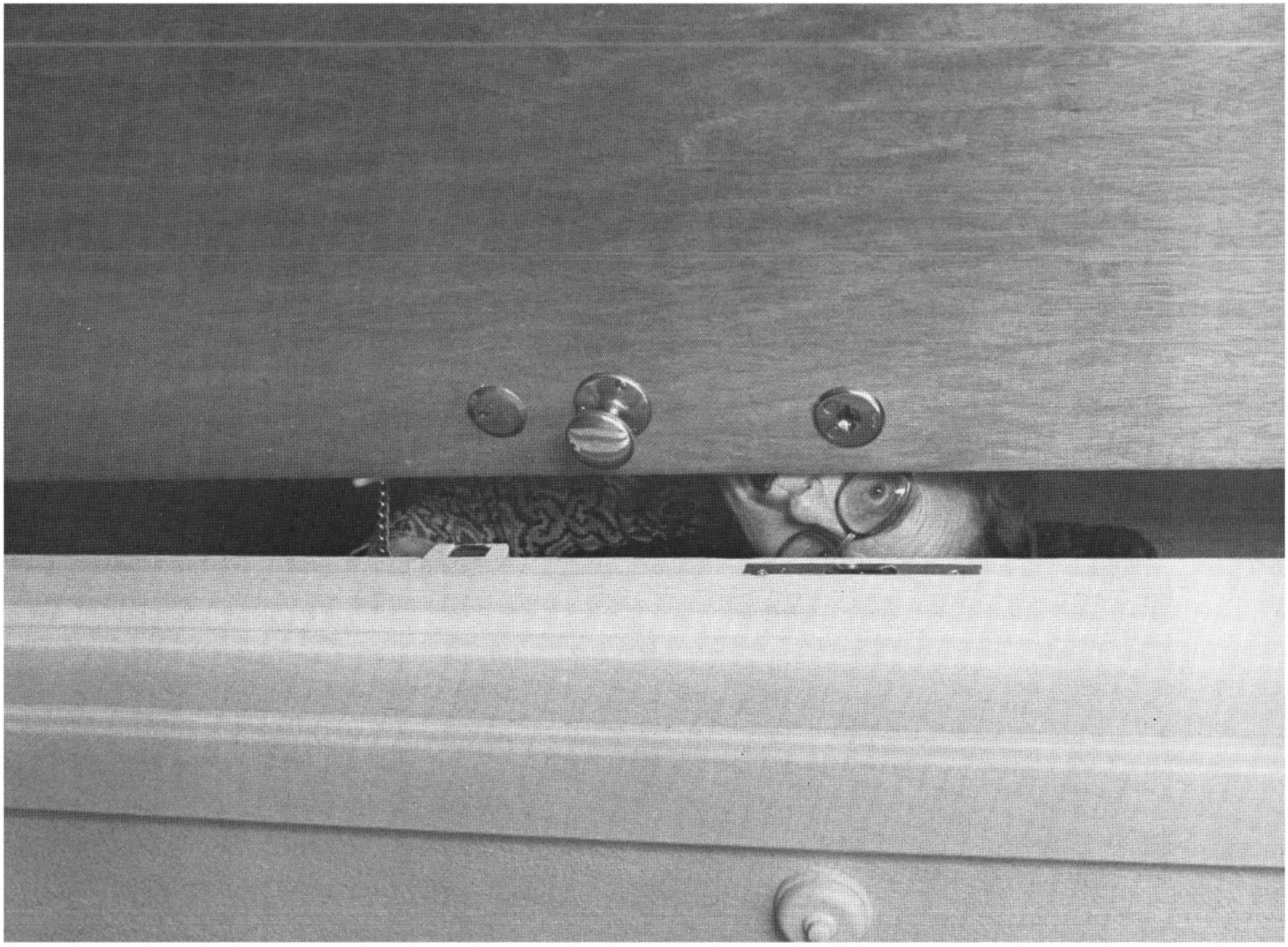

Berit Otnes

10. Kriminalitet og konflikt

KRIMINALITET OG LEVEKÅR

Kriminalitet – en trussel mot vår trygghet

Opplevelsen av trygghet er en mindre håndfast side ved befolkningens velferd enn andre sider ved levekårene – som f.eks. helse, boforhold osv. Trygghet lar seg heller ikke belyse gjennom et enkelt velferdsmål. Den omfatter alle menneskelige forbindelser: Sikkerheten i arbeidet, for boligen og for helsen. Høy kriminalitet betyr at store grupper av befolkningen er utsatt for urettmessige overgrep og på den måten får sin velferd redusert. Kriminaliteten har først og fremst negative konsekvenser for ofrene. Men den medfører også store kostnader for samfunnet og for lovbryterne selv, hvis de blir tatt og straffet. Kriminaliteten eller den opplevde risikoen for å bli utsatt for en forbrytelse, skaper dessuten utrygghet for mange, og for noen en angst som kan hemme livsutfoldelsen.

Det er et paradoks at samtidig med en utbygging av velferdsordninger, en høyning av utdanningsnivået i befolkningen og en bedring av folks levekår generelt, så øker kriminaliteten. Kriminalitet kan være en følge av opplevelsen av relativ fattigdom og grad av ulikhet i samfunnet. Men det er ikke grunnlag for å si at økningen i kriminaliteten de siste 30 årene skyldes en økt ulikhet i folks levekår. Det må altså være andre trekk ved samfunnsutviklingen som ligger til grunn. Det har blant annet vært hevdet at den uformelle sosiale kontrollen er blitt svekket. Dette betyr at risikoen for å bli oppdaget og gjenkjent når en begår lovbrudd, er blitt mindre, mens fristelsene og mulighetene til å begå lovbrudd øker i takt med velstandsutviklingen.

Registrert og skjult kriminalitet

Den offisielle statistikken bygger på oppgaver over lovbrudd som blir registrert av politiet. Det er denne som i stor grad ligger til grunn for dette kapitlet. Registrering av lovbrudd er avhengig av at publikum anmelder forholdet, eller at politiet selv oppdager handlingen. En handling må bli oppdaget og bli oppfattet som kriminell, og de som blir utsatt for den, må vurdere den som alvorlig nok til å gå til politiet og anmelde forholdet. De må oppleve politiet som den rette hjelpeinstans, og deres forhold til utøveren må være slik at det ikke hindrer dem i å anmelde vedkommende. Den delen av den faktiske kriminaliteten som ikke blir registrert, blir ofte omtalt som skjult kriminalitet eller kriminalstatistikkens mørketall.

Offerundersøkelser basert på intervjuundersøkelser fanger opp mer av den faktiske kriminaliteten, men resultatene er avhengige av svarpersonenes hukommelse og vilje til å fortelle om lovbrudd de har vært utsatt for. En annen svakhet ved offerundersøkelsene slik de har vært gjennomført i Norge, er at de bare registrerer lovbrudd mot privatpersoner, ikke mot forretninger og institusjoner. Ut fra hensynet til trygghet som en viktig faktor for vår velferd, har vi vært mest opptatt av kriminalitet som rammer personer og personlig eiendom. En mer alvorlig innvending mot ensidig å bygge på offerundersøkelser er at de bare har vært utført for noen få

typer av forbrytelser – etter 1981 bare for voldsforbrytelser.

For at et lovbrudd skal bli anmeldt til politiet, kan vi generelt si at anmelderen må oppleve at det er mer å vinne enn å tape ved å gå til politiet. En betingelse for å få en stjålet gjenstand erstattet fra forsikringsselskapet er at tyveriet er anmeldt. Omfanget av tyveriforsikringer i befolkningen får derfor stor innvirkning på anmeldelsespraksisen. Det tyveriforsikrede offer vil ha en klar egeninteresse i å anmelde et tyveri. Et eksempel i en annen retning er voldtekt. Den som er blitt voldtatt, vil ofte la være å anmelde fordi dette kan være en tilleggsbelastning til selve lovbruddet. Som et tredje eksempel vil familietilknytning og nært vennskap mellom offer og gjerningsmann ofte være til hinder for å anmelde et kriminelt forhold. I noen tilfelle hindrer frykt for gjengjeldelse at overgrep blir anmeldt. I slike tilfelle er det usikkert om ofrene mener de har egeninteresse i anmeldelse.

Det er imidlertid ikke grunn til å tro at dette vil føre til drastiske endringer i den registrerte kriminaliteten fra år til år. Mer rimelig vil det være å se den registrerte kriminaliteten som en relativt stabil del av den totale kriminaliteten. Med de forbehold som er nevnt, vil vi derfor gå ut fra at endringer i den registrerte kriminaliteten avspeiler endringer i den faktiske kriminaliteten.

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV KRIMINALITETEN

Den registrerte kriminaliteten øker

Kriminalitet kan defineres som brudd på lover som har straffebestemmelser. Lovbruddene inndeles i forbrytelser og forseelser. Lovbrudd med maksimumsstraff på over tre måneders fengsel regnes som forbrytelser, og lovbrudd med lavere strafferamme regnes som forseelser.

Vi har lagt hovedvekten på å beskrive forbrytelsene, blant annet fordi statistikken over forseelser ikke gir godt nok grunnlag til å beskrive verken omfanget av eller utviklingen over tid for denne typen lovbrudd. Fartsovertredelser, promillekjøring, smugling og fyllebråk er eksempler på forseelser.

Statistikken over forbrytelser etterforsket av politiet

Tabell 10.1
Forbrytelser etterforsket av politiet. 1958–1986
Number of crimes investigated by the police. 1958–1986

	1958	1970	1980	1986	Prosentvis økning 1980–86 *Per cent increase 1980–86*
Ialt *Total*	35 985	63 820	121 565	164 890	36
Voldsforbrytelser *Violence*	2 020	3 257	4 306	5 780	34
Sedelighetsforbrytelser *Sexual offences*	922	1 048	725	1 245	72
Vinningsforbrytelser *Offences against property*	27 824	51 125	100 238	136 880	37
Andre forbrytelser *Other offences*	5 219	8 390	16 296	20 985	29

Kilde: NOS Kriminalstatistikk
Source: NOS Criminal Statistics

går tilbake til slutten av 1950-tallet. I 1958 ble 36 000 forbrytelser etterforsket. Det tilsvarte ti forbrytelser pr. 1 000 innbyggere. I 1986 var tallet på etterforskede forbrytelser mer enn fire og en halv gang så stort – 165 000, og utgjorde 40 forbrytelser pr. 1 000 innbyggere. I tillegg skjer det et ukjent antall overgrep som ikke blir oppdaget eller anmeldt. På en gjennomsnittsdag i 1958 ble politiet ferdig med etterforskningen av fem–seks voldsforbrytelser, to–tre sedelighetsforbrytelser, 76 vinningsforbrytelser og 14 andre forbrytelser. På en tilsvarende dag i 1986 gjorde politiet seg ferdig med 16 voldsforbrytelser, tre sedelighetsforbrytelser, 365 vinningsforbrytelser og 57 andre forbrytelser.

Fire av fem registrerte lovbrudd er vinningsforbrytelser

De fleste lovbrudd er vinningsforbrytelser, og de har dominert i hele perioden. Økningen i tallet på etterforskede forbrytelser 1958–1986 skyldes i første rekke denne lovbruddstypen. De absolutte tall for volds- og sedelighetsforbrytelser har ikke endret seg særlig i perioden, mens antallet forbrytelser ellers har økt sterkt. Andre forbrytelser er bl.a. skadeverk, allmennfarlige forbrytelser og forbrytelser mot alminnelig or-

Figur 10.1
Forbrytelser etterforsket av politiet pr. 1 000 innbyggere. 1958–1986
Crimes investigated by the police per 1 000 inhabitants. 1958–1986

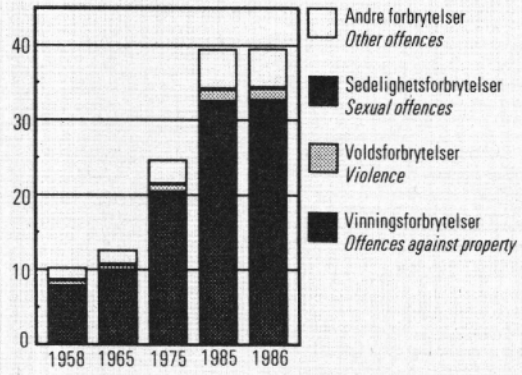

Kilde: NOS Kriminalstatistikk
Source: NOS Criminal Statistics

den og fred (innbrudd). Narkotikaforbrytelser, dvs. bruk og omsetning av narkotika, er inkludert i gruppen andre forbrytelser.

Fra 1980 til 1986 økte den samlede kriminaliteten med 36 prosent. Den prosentvise økningen var størst for sedelighetsforbrytelser og minst for andre forbrytelser. Vinningsforbrytelsene har økt mer enn voldsforbrytelsene.

Tyveri blir oftest anmeldt til politiet

Det har hele tiden vært atskillig større risiko for å bli utsatt for en vinningsforbrytelse enn for en volds- eller sedelighetsforbrytelse. Men det er store forskjeller i anmeldelsespraksis for ulike typer forbrytelser.

Av dem som hadde vært utsatt for vold i 1981, anmeldte bare seks prosent saken til politiet (Olaussen 1982). Blant dem som hadde vært utsatt for skadeverk, meldte 31 prosent saken til politiet, og av dem som hadde vært utsatt for tyveri, 48 prosent. Nyere undersøkelser viser samme tendens (Olaussen 1987). Dette viser at den skjulte kriminaliteten er størst for voldsforbrytelser og minst for vinningsforbrytelser. Forskjellen i risiko for å bli utsatt for de ulike typer forbrytelser er altså ikke så stor som den forskjellen tallet for registrerte forbrytelser gir inntrykk av.

Hvorfor var det så mange som lot være å anmelde det lovbruddet de hadde vært utsatt for? Begrunnelsen var svært ofte at lovbruddet var for bagatellmessig til å gå til politiet med. Men det er grunn til å tro at legemskrenkelser som f.eks. hustrumishandling sjelden blir anmeldt. Offerets toleransegrense er høyere når forholdet mellom offer og gjerningsmann er nært.

UTVIKLING I ULIKE TYPER FORBRYTELSER

Kriminalitet omfatter handlinger som i svært ulik grad truer befolkningens trygghet. Grovt ran, ærekrenkelser og narkotikaomsetning er eksempler på kriminelle handlinger. Konsekvensene for ofrene er imidlertid svært ulike. Mens grovt ran som regel forbindes med en sterkt negativ opplevelse, vil ikke dette alltid være tilfelle med narkotikaomsetning sett fra brukerens/offerets synsvinkel. Mens risikoen for voldtekt i sterk grad reduserer en gruppes trygghet, innebærer tap av materielle verdier ofte en opprettelig skade som ofte ikke i samme grad vil sette spor etter seg.

Forbrytelser er ikke handlinger som innebærer én bestemt type trussel mot trygghet. Derfor er det vanskelig å bruke totaltall for registrerte forbrytelser som mål i en oversikt over utviklingen i befolkningens velferd. De kriminelle handlinger bør heller splittes opp i ulike grupper. Vi ser på følgende hovedkategorier: Vinnings-, volds-, sedelighets- og andre forbrytelser.

Storparten av de registrerte forbrytelsene er tyverier

Tyverier utgjorde 75 prosent av alle forbrytelser i 1986 og 72 prosent i 1970. Målt i antall saker er tyverier den type forbrytelser som økte mest i årene 1970–1986. Grove og simple tyverier og brukstyveri av motorkjøretøy er de vanligste vinningsforbrytelser. Til sammen stod disse for 90 prosent av alle vinningsforbrytelser i 1986. De viktigste andre vinningsforbrytelsene er heleri, bedrageri, underslag, utpressing og ran.

Grove tyverier omfatter tyverier der lovbryteren må forsere en hindring, f.eks. bryte opp en dør eller knuse et vindu. Det blir også regnet som grovt tyveri

å stjele noe fra en person på offentlig sted, eller hvis det som blir stjålet, overstiger en viss verdi. I 1986 ble det registrert 66 000 grove tyverier. Det er 49 prosent av alle vinningsforbrytelsene. Dette betyr 16 grove tyverier pr. 1 000 innbyggere. I 1970 var det 20 000 grove tyverier, dvs. 40 prosent av alle vinningsforbrytelser. Det er i første rekke grove tyverier som har økt innen gruppen vinningsforbrytelser.

En av hundre familier er utsatt for tyveri fra boligen

Grove tyverier er det lovbrudd som hyppigst blir registrert i Norge. De aller fleste grove tyverier finner sted fra forretninger, bedrifter, kontorer og lagre. Steder med lett omsettbare varer eller med større kontantbeholdninger er mer utsatt enn andre. En noe mindre del av de grove tyveriene skjer fra biler, og deretter kommer slike tyverier som skjer fra leiligheter og privathus. Det ble registrert seks grove tyverier fra leilighet og privathus (inklusive hytter) pr. 1 000 familier i 1986. Tyveri fra beboelseshus er et lovbrudd som skaper angst og utrygghet også i de tilfellene der lovbryteren kommer seg inn uten å bryte opp dører eller vinduer, dvs. simpelt tyveri. Mange er redde for innbrudd. I en undersøkelse i tre norske politidistrikt svarte fire av ti at de var redde for innbrudd i boligen når de var bortreist (Olaussen 1987). I alt ble det registrert ni slike tyverier pr. 1 000 familier i 1986. Omtrent én av hundre familier ble altså utsatt for et tyveri fra sin bolig eller hytte og anmeldte dette til politiet.

Risikoen for å bli utsatt for tyveri er ikke jevnt fordelt i befolkningen. Mest utsatt er de som har større verdier i hjemmet, og de som har boliger som ligger slik til at lovbruddet ikke er forbundet med altfor stor risiko. Undersøkelsen om offer for lovbrudd i 1981 viste at de som var bosatt i Oslo og hadde relativt god inntekt, i større grad enn andre risikerte å bli utsatt for tyveri. Personer som var bosatt i byer, og som hadde relativt god inntekt og utdannelse, anmeldte også tyverier hyppigere enn andre (Olaussen 1982).

Ran er også et lovbrudd som skaper utrygghet i deler av befolkningen. I 1986 utgjorde ran 0,4 prosent av alle vinningsforbrytelser (604 av 136 880). Sett i forhold til alle etterforskede forbrytelser i 1986 utgjorde ran og grove ran 0,3 prosent. Ran har utgjort den samme andel av alle forbrytelser i hele perioden 1970–1986.

Figur 10.2
Vinningsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986
Offences against property investigated by the police. 1970–1986

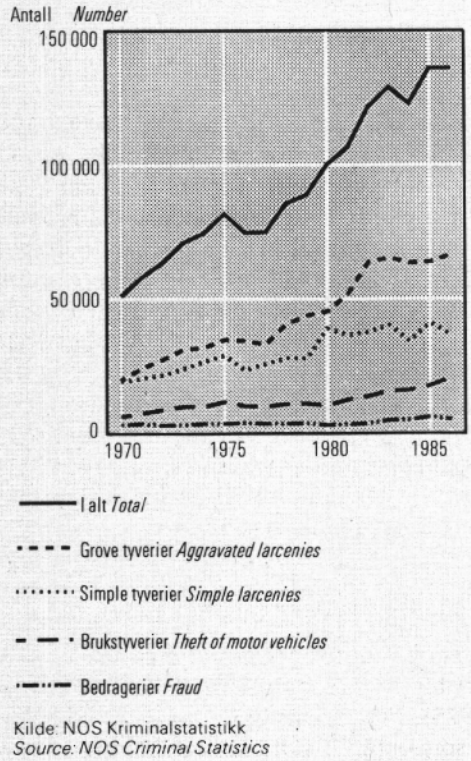

Kilde: NOS Kriminalstatistikk
Source: NOS Criminal Statistics

Økning i registrerte voldsforbrytelser – de alvorligste øker mest

Voldsforbrytelser utgjorde i 1986 fire prosent (5 780) av forbrytelsene i alt. (Skadeverk er her *ikke* regnet som voldsforbrytelse, i motsetning til NOS Kriminalstatistikk, som inkluderer skadeverk i hovedgruppen voldsforbrytelser.) Det gir litt over én registrert voldsforbrytelse pr. 1 000 innbyggere. Over 70 prosent av alle voldsforbrytelser er legemsfornærmelser, dvs. legemskrenkelser som fører til liten eller ingen skade, eller som

ikke har til hensikt å skade offeret. Dette lovbruddet utgjorde en mindre andel av alle voldsforbrytelser i 1980 enn i 1970, da det utgjorde 84 prosent. Legemsbeskadigelsenes andel av alle voldsforbrytelser har derimot økt fra vel 10 prosent i 1970 til 20 prosent i 1986. Legemsbeskadigelse omfatter legemskrenkelse som både har til hensikt å skade offeret, og som faktisk påfører offeret skade av et visst omfang eller varighet. De viktigste andre voldforbrytelsene er vold mot offentlige tjenestemenn, drap og uaktsomme drap og legemsbeskadigelser. Drap omfattet knapt én prosent (37) av alle voldsforbrytelser i 1986. I forhold til alle forbrytelser utgjorde disse lovbruddene 0,2 promille. Tallet på drap har likevel økt, fra gjennomsnittlig 11 drap pr. år i perioden 1957–1972, til gjennomsnittlig 32 pr. år i årene etter 1972. I den siste femårsperioden (1982–1986) var det i gjennomsnitt 40 drap pr. år. Den registrerte voldskriminaliteten har økt i samme takt som den totale kriminaliteten, men det er altså en tendens til at de alvorlige voldshandlingene øker mer enn de mer bagatellmessige legemsfornærmelsene.

Figur 10.3
Voldsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986
Offences of violence investigated by the police. 1970–1986

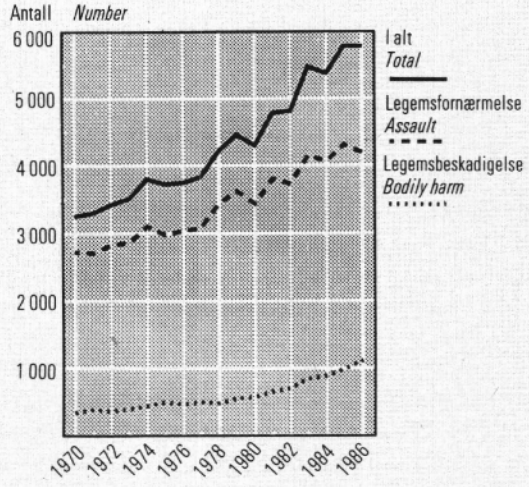

Kilde: NOS Kriminalstatistikk
Source: NOS Criminal Statistics

Offerundersøkelsene tyder ikke på endring i risikoen for å bli utsatt for voldsforbrytelser i 1980-årene

I 1970-årene viste offerundersøkelser en økning i risikoen for å bli utsatt for trusler og legemskrenkelser (Hauge 1975). Det var særlig de minst alvorlige lovbruddene som økte, f.eks. trusler og hindring av bevegelsesfrihet. Dette kan kanskje tolkes som et uttrykk for at det skjedde endringer i folks oppfatninger av hvilke handlinger som er trusler eller legemskrenkelser i den perioden.

Undersøkelser om utbredelsen av legemskrenkelser ble foretatt i 1981, 1983 og 1987. I 1987 hadde om lag 165 000 personer eller fem prosent av befolkningen i alderen 16–79 år vært utsatt for vold eller trusler om vold (Levekårsundersøkelsen 1987). Dette er omtrent den samme andelen som ved undersøkelsene i 1981 og 1983 (Olaussen 1982, Levekårsundersøkelsen 1983).

Oppfatningen av hva som er en voldsforbrytelse, kan være forskjellig i ulike befolkningsgrupper. Den vil også variere med stedet og situasjonen for voldshandlingen. Det er f.eks. trolig at legemskrenkelser innen familien i liten grad blir anmeldt. Folk flest har lettere for å definere overgrep fra en fremmed som voldsforbrytelse enn om en man kjenner godt skulle begå samme handling. Når både offer og gjerningsmann har vært beruset, eller der det er uklart hvem som er den fornærmede, vil politiet ofte behandle en anmeldelse for legemsfornærmelse som en forseelse etter løsgjengerloven. Slike voldshandlinger blir derfor ikke registrert i statistikken for forbrytelser, men blir tatt med i statistikken over forseelser.

Det er vanskelig å si om økningen i voldsforbrytelsen er uttrykk for en reell oppgang eller for hyppigere anmeldelser. Når tallet på registrerte voldsforbrytelser har økt, samtidig som det har skjedd en forskyvning mot mer alvorlige overgrep, må vi kunne si at samfunnet er blitt mer voldspreget i løpet av 1980-årene.

Voldsofre og gjerningsmenn kjenner ofte hverandre

Voldsforbrytelser skiller seg fra vinningsforbrytelser med hensyn til hvilke grupper i befolkningen som er

mest utsatt, og hvem det er som begår forbrytelsene. Ved alvorlige former for vold har ofte både offer og gjerningsmann lav sosial status, og ofte kjenner de hverandre. Siden ofre som kjenner gjerningsmannen er mindre tilbøyelig til å anmelde overgrepet enn andre, er det rimelig å tro at den skjulte kriminaliteten er relativt høy for denne typen forbrytelser.

Voldsforbrytelsene er blant de forbrytelsene som skaper størst utrygghet, særlig blant eldre menn og blant kvinner i alle aldere. Omfanget av de registrerte voldsforbrytelsene er beskjedent. Det er mer frykten for å bli utsatt for vold enn den faktiske risikoen for å bli offer for en voldsforbrytelse som skaper angst og utrygghet.

To av tre voldsofre fikk ikke synlige merker eller skader

Fortsatt er de fleste voldstilfellene mindre alvorlige. I 1987 oppgav ett av tre voldsofre at de hadde vært utsatt for vold som etterlot synlig merke eller skade. Fra Levekårsundersøkelsen i 1983 vet vi at omtrent ett av sju voldsofre har vært utsatt for vold som var så alvorlig at skaden måtte behandles av lege eller tannlege.

Noen personer er særlig utsatt for vold. Over halvparten av dem som ble utsatt for vold i 1987, hadde vært utsatt for mer enn ett tilfelle av vold det siste året. Om lag hvert tiende voldsoffer hadde opplevd så mye som ti tilfeller av vold det siste året.

Mange er redde for å gå ute alene

Redsel for å bli utsatt for vold reduserer velferden for dem som opplever angsten. Dette gjelder uansett om frykten er rasjonelt begrunnet i sannsynligheten for å bli utsatt for voldshandlinger, eller om det er en mer irrasjonell angst som ikke står i rimelig forhold til risikoen. Både i 1983 og 1987 svarte om lag åtte prosent ja på dette spørsmålet: «Har De den siste tiden vært urolig for å bli utsatt for vold eller trusler når De går ute alene her på stedet?»

Omtrent én av ti personer er altså mer eller mindre urolige for å gå ute alene på bostedet. Det er store forskjeller mellom menn og kvinner og mellom unge og eldre. I 1987 var én av sju kvinner engstelige for å gå ute alene, mens dette bare gjaldt én av førti menn. Både blant menn og kvinner var de yngste og de eldste mer engstelige for vold enn mellomgenerasjonen, og de eldste var mer engstelig enn de yngste. Blant kvinner i alderen 67–79 år var én av fire urolige for vold når de gikk ute alene.

Hvor realistisk er angsten?

Andelen engstelige er over dobbelt så stor blant dem som selv har vært utsatt for voldshandlinger siste år enn blant dem som ikke har vært utsatt. Fordi så få blir offer for en voldshandling, er likevel de aller fleste av dem som er redde for å gå ute alene, personer som ikke har vært utsatt for vold siste år. Selv om ikke angsten for voldshandlinger er direkte knyttet til egne erfaringer, kan den likevel bygge på en realistisk oppfatning av risikoen for den gruppen en tilhører. Det er liten sammenheng mellom hvor utsatt en faktisk er for vold og utbredelsen av angst i forskjellige grupper av befolkningen.

Figur 10.4
Angst for vold og faktisk vold i ulike grupper. 1987. Prosent
Fear of violence and actual violence within some groups. 1987. Per cent

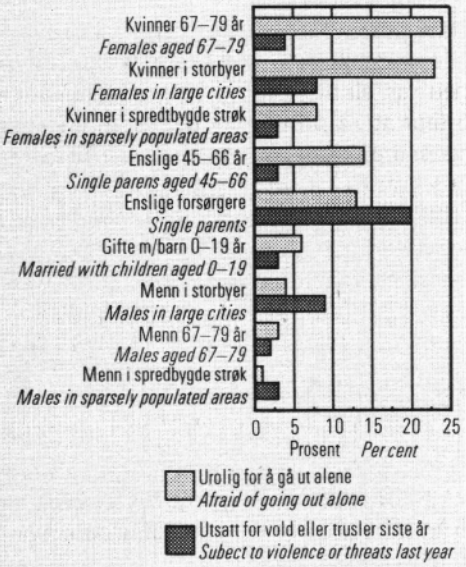

Kilde: Levekårsundersøkelsen
Source: Level of Living Survey

Menn er, med unntak av de aller eldste, mer utsatt for vold enn deres angst tilsier. Det samme gjelder enslige forsørgere, som stort sett er kvinner. Dette kan ha sammenheng med at de enslige forsørgerne i større grad enn andre har vært utsatt for vold i hjemmet, mens de ikke har noe større grunn enn andre kvinner til å være redde for vold når de går ute alene.

I de fleste andre grupper, og særlig blant eldre kvinner og eldre enslige, er angsten for vold mer utbredt enn risikoen skulle tilsi. En forklaring på dette kan være at kvinner og eldre menn er mer forsvarsløse enn unge og middelaldrende menn. En annen forklaring kan være at de har mindre kontakt med den gruppen som mulige gjerningsmenn tilhører. I sju av åtte tilfeller er gjerningsutøveren en mann under 40 år.

Pressens behandling av voldssaker kan øke angsten. Store sensasjonsoppslag med opprivende detaljer kan virke angstskapende for mange, spesielt blant dem som er sosialt isolerte med få muligheter til å snakke med andre og få mer realistiske inntrykk av hvor farlig det er f.eks. å ferdes ute etter mørkets frambrudd. Akkurat hvor stor virkning massemedienes framstilling av voldssaker har for angst, er vanskelig å fastslå, men det er påvist at avisoppslag virker inn på folks oppfatning av voldsrisiko (Rød Larsen 1978).

Vi har hevdet at angst for å bli utsatt for vold i seg selv er et onde, realistisk eller ikke. Urealistisk frykt kan få reelle konsekvenser, f.eks. at folk ikke tør gå ut, og dermed kan bli mer isolert. En svensk undersøkelse fra 1985 fant at 12 prosent av dem som ble spurt hadde latt være å gå ut om kvelden en eller flere ganger det siste året av frykt for å bli utsatt for vold eller sjikane (Statistiska centralbyrån, Rättsstatistisk årsbok 1987). Tilsvarende opplysninger for Norge finnes ikke, men trolig skiller ikke forholdene her seg vesentlig fra de svenske.

Økning i registrerte sedelighetsforbrytelser

Sedelighetsforbrytelser utgjorde mindre enn én prosent (1 245) av alle registrerte forbrytelser i 1986. Dette innebærer 0,3 registrerte sedelighetsforbrytelser pr. 1 000 innbyggere.

Blant sedelighetsforbrytelsene er krenkelse av ærbarhet ved utuktig atferd, f.eks. blotting, den vanligste forbrytelsen. Denne kategorien utgjør 31 prosent av alle sedelighetsforbrytelser. Voldtekt utgjør 20 prosent, utuktig omgang med mindreårige (samleie og liknende) utgjør 17 prosent, og utuktig handling (seksuell beføling) med barn under 16 år utgjør 11 prosent. Sammenliknet med tallene for 1980 har alle typer sedelighetsforbrytelser økt. Tallet på voldtekter og krenkelse av ærbarheten har økt mest. Det var dobbelt så mange registrerte voldtekter og hele fem ganger så mange incestsaker i 1986 som i 1980.

Totalt sank antallet sedelighetsforbrytelser i perioden 1958–1980. Dette kan ha vært en reell nedgang, men det kan også være uttrykk for at en har latt være å anmelde slike forbrytelser på grunn av mer liberale holdninger.

Figur 10.5
Sedelighetsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986
Sexual offences investigated by the police. 1970–1986

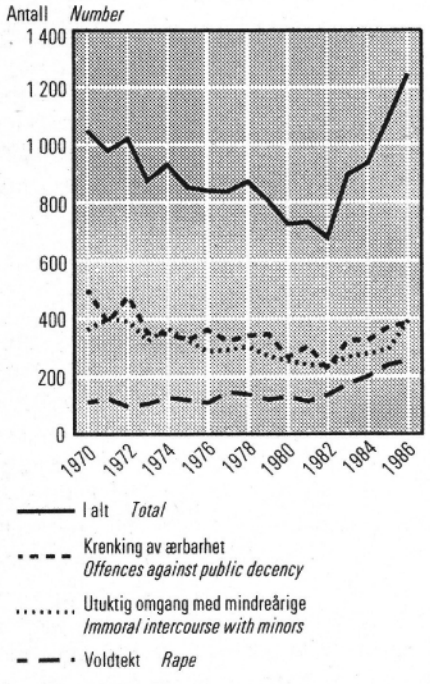

Kilde: NOS Kriminalstatistikk
Source: NOS Criminal Statistics

På samme måte kan økningen i sedelighetsforbrytelsene i 1980-årene være reell, men antakelig henger den mer sammen med den økte oppmerksomheten omkring voldtekt og seksuelle overgrep mot barn: Det var trolig en større del av slike handlinger som ble anmeldt og registrert i midten av 1980-årene enn ti år tidligere.

Skadeverk utgjør over halvparten av andre registrerte forbrytelser

Andre forbrytelser omfatter skadeverk, narkotikaforbrytelser og forbrytelser mot den alminnelige orden og fred. I denne gruppen inngår også forbrytelser mot noen andre lover enn straffeloven. Andre forbrytelser utgjorde 13 prosent av alle forbrytelser i 1986. Dette utgjør fem lovbrudd pr. 1 000 innbyggere.

Andre forbrytelser har økt etter 1958. Økningen skyldes særlig skadeverk, forbrytelser mot den alminnelige orden og fred og narkotikaforbrytelser, dvs. besittelse og omsetning av narkotika. Skadeverk utgjorde 30 prosent av andre forbrytelser i 1970, og 56 prosent i 1986. De tilsvarende tallene for forbrytelser mot den alminnelige orden og fred er 27 prosent og 24 prosent. Denne kategorien omfatter i hovedsak innbrudd der utbyttet mangler. Narkotikaforbrytelser utgjorde fem prosent av andre forbrytelser i 1970 og 22 prosent i 1986. Narkotikaforbrytelser omfatter her både forbrytelser mot lov om legemidler og gifter, som ikke inngår i straffeloven, og de mest alvorlige narkotikaforbrytelsene som blir rammet av straffelovens kapittel om allmennfarlige forbrytelser.

Har registrerte narkotikaforbrytelser økt mer enn den faktiske bruk av narkotiske stoffer?

Den registrerte narkotikakriminaliteten i Norge økte jevnt fra 1970 til og med 1974. Deretter var det nedgang noen år. Først i 1980 passerte tallet på etterforskede narkotikaforbrytelser nivået fra 1974.

Etter en liten nedgang fra 1981 til 1982 har antallet registrerte narkotikaforbrytelser fortsatt å øke, men fra 1985 til 1986 var det igjen en liten nedgang. I 1986 ble det avsluttet etterforskning for 4 583 narkotikaforbrytelser, eller tre prosent av alle forbrytelser.

De mest alvorlige narkotikaforbrytelsene, brudd på narkotikabestemmelsene i straffeloven – også kalt «proffparagrafen», ble først skilt ut som egen gruppe i statistikken i 1976. Tallet på slike saker holdt seg stabilt på om lag 50 saker pr. år fram til 1981. I årene 1982 og 1983 var tallet på saker etter «proffparagrafen» noe høyere. I 1984 ble det gjennomført en lovendring. Bruk av narkotika gikk over fra å være en forseelse til å bli en forbrytelse. Samtidig ble straffebestemmelsene om omsetning av små mengder narkotiske stoffer overført fra lov om legemidler og gifter til straffelovens kapittel om allmennfarlige forbrytelser, paragraf 162. Fra samme tidspunkt ble det innført et skille mellom «vanlige» og grove narkotikaforbrytelser, og strafferammen ble utvidet fra 15 til 21 års fengsel. Disse endringene gjør det vanskelig å si om utviklingen i registrert kriminalitet samsvarer med utviklingen i faktisk kriminalitet.

I motsetning til f.eks. tyveri er det sjelden at en narkotikaforbrytelse har noe offer som har interesse av å anmelde forbrytelsen til politiet. Hvor mange narkotikaforbrytelser som blir registrert, har derfor sammenheng med politiets egen aktivitet i spaning og etterforskning. Dessuten er skillet mellom narkotikaforbrytelse etter straffeloven og etter legemiddelloven uklart, og det har endret seg i perioden. Politiet har tommelfingerregler for hvor mye stoff en siktet kan ha på seg uten at det regnes som besittelse av narkotika og som en forbrytelse etter straffeloven. Før 1984, da bruk av narkotika var en forseelse, ble det ikke ført statistikk over slike forseelser for seg, men de ble tatt med i den summariske statistikken over reaksjoner for forseelser. Vi kan derfor ikke uten videre gå ut fra at variasjoner i den registrerte kriminaliteten over tid gjenspeiler tilsvarende endringer i den faktiske kriminaliteten.

Statens institutt for alkoholforskning (SIFA) har siden 1968 gjennomført utvalgsundersøkelser blant Oslo-ungdom i alderen 15–20 år. På spørsmål om de noen gang har brukt marihuana eller hasjisj, har om lag 20 prosent svart ja hvert år fra 1972 og fram til 1987.

Dette tyder altså ikke på noen økning i den faktiske narkotikakriminaliteten. Målet har imidlertid visse svakheter: Det viser ikke narkotikabruk blant personer over 20 år, og det gir ikke noen fullstendig oversikt over hvor ofte eller hvor mye narkotika som blir brukt. Det er sannsynlig at mange av de mest utsatte ikke fanges opp fordi de ikke har fast bopel, eller fordi de lar være å svare på slike spørreskjemaundersøkelser. Det

kan derfor ikke utelukkes at det kan skje en økning i narkotikamisbruket uten at det fanges opp av utvalgsundersøkelser av denne typen.

Samtidig har det skjedd en kraftig utbygging av narkotikaberedskapen i politi og tollvesen. Narkotikaseksjonen ved Oslo politikammer, som ble opprettet i 1965 med to–tre stillinger, økte sitt personale fra 59 stillinger i 1980 til 90 stillinger i 1981. Økt innsats fra politiet fører til at den registrerte kriminaliteten øker, selv om den faktiske kriminaliteten er den samme.

Narkotikamisbrukeren – offer og gjerningsutøver i samme person

I motsetning til de fleste andre forbrytelser er det vanskelig å skille klart mellom hvem som er gjerningsutøvere og hvem som er ofre for narkotikakriminalitet. Siden bruk og kjøp av narkotika også er straffbare handlinger, blir narkotikaselgere sjelden anmeldt av brukere. Svært mange av dem som blir siktet for omsetning av narkotika, er selv brukere. De som er gjerningsutøvere i én situasjon, er ofre i en annen. Dette er dokumentert for de 350 personene som i perioden 1968 til høsten 1980 fikk dom etter straffelovens paragraf 162 – «proffparagrafen». De fleste av disse – omtrent ni av ti – er eller har vært stoffmisbrukere (Bødal 1982). Få, om noen, av dem som har vært dømt etter paragraf 162, likner den populære forestillingen om den profesjonelle narkotikaforbryteren – den mektige bakmannen som tjener formuer på narkotikaomsetning uten selv å bruke narkotika. Flertallet av de dømte narkotikaselgerne har hatt en gradvis utvikling fra stoffmisbrukere til selgere.

Fram til midten av 1960-årene fantes det ikke nevneverdig narkotikakriminalitet i Norge, og heller ingen stoffbruksmiljøer. Nettopp fordi rusmidler som marihuana, hasjisj, amfetamin, heroin og LSD har vært nye og ukjente, har de fått svært mye omtale i massemedia. Alkoholmisbruk, som ødelegger liv og helse for langt flere, får forholdsvis lite omtale. De store oppslagene i pressen har utvilsomt skapt engstelse, særlig blant foreldre til tenåringer, men det finnes ingen norske undersøkelser som viser hvor mange som opplever narkotikaomsetningen som en trussel mot sin egen eller barnas trygghet og sikkerhet. Svenske undersøkelser viser at vel 40 prosent av foreldre med barn i alderen 10–20 år er redde for at barna deres skal havne i en gjeng som bruker alkohol, narkotika eller som sniffer.

Figur 10.6
Andre forbrytelser etterforsket av politiet etter art. 1970–1986
Others offences investigated by police. 1970–1986

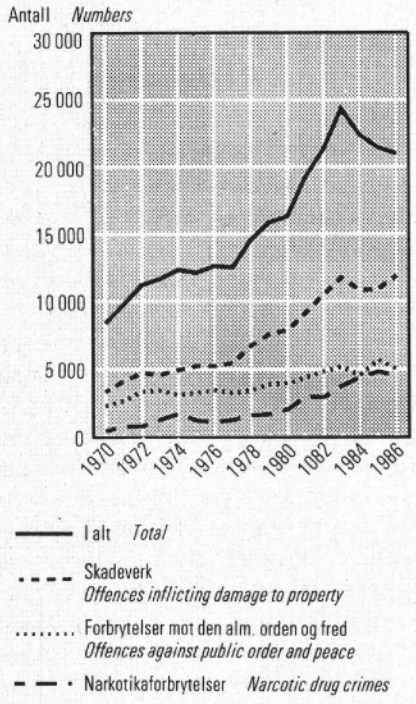

Kilde NOS Kriminalstatistikk
Source: Criminal Statistics

Uklar årsakssammenheng mellom narkotikamisbruk og økt kriminalitet

Det har vært hevdet at de fleste som siktes for tyverier i den norske hovedstaden, er narkomane. De stjeler og selger tyvegodset for å få penger til narkotika. Dette er ikke dokumentert gjennom systematiske undersøkelser, og kan heller ikke belyses direkte ved hjelp av den offisielle kriminalstatistikken. Statistikken over reaksjoner (straff) for forbrytelser viser imidlertid at for landet under ett var en av fem som ble dømt for forbrytelser

i 1986, tiltalt for en narkotikaforbrytelse. De siktedes forhold til narkotika blir ikke registrert i statistikken. Mens tallet på tyverier ble mer enn fordoblet fra 1970 til 1981, har tallet på oppklarte tyverier bare økt med 35 prosent. Tallet på tyverier i alt ble nesten fordoblet i perioden 1958–1969. I gjennomsnitt var altså den prosentvise, årlige økningen i tallet på tyverier nesten like stor i 12-årsperioden før narkotikamisbruk ble et problem i Norge som den har vært det i 12-årsperioden etter 1968/69. Ut fra dette må det kunne sies at narkotikamisbruk bare er én av mange faktorer når en skal forklare den økte kriminaliteten i Norge.

KRIMINALITET SOM SÆRLIG RAMMER KVINNER OG BARN

Familievold rammer kvinner, barn og eldre

Offerundersøkelser viser at kvinner og menn er omtrent like utsatt for å bli offer for voldsforbrytelser, tyveri og skadeverk. Noen typer vold rammer imidlertid kvinner og barn i langt større utstrekning enn menn. Dette gjelder særlig familievold, dvs. vold mellom ektefeller/samboere eller mellom foreldre og barn og alle typer seksuelle overgrep. Både i 1983 og i tidligere undersøkelser finner vi at langt flere kvinner enn menn oppgir en person de har et mer varig forhold til som gjerningsmann (ektefelle, slektning, venn, nabo, arbeidskamerat). I alt 30 prosent av de kvinnelige voldsofrene og bare 6 prosent av de mannlige oppgir at gjerningsmannen tilhørte denne kategorien (Levekårsundersøkelsen 1983, Olaussen 1982). Offerundersøkelser viser også at offentlige steder var det mest vanlige åstedet både for menn og kvinner, mens private hjem var det nest viktigste åstedet for kvinnene, og steder som barer, restauranter og danselokaler var det nest viktigste åstedet for mennene.

Nordhus og Vogt fant at bare 13 prosent av alle legebehandlede voldstilfeller i Bergen i en 18-månedersperiode i 1974–75 var kvinner. Mindre enn ti prosent av de legebehandlede voldstilfellene gjaldt familievold (Nordhus og Vogt 1981). Blant ofrene for familievold var imidlertid 80 prosent av ofrene kvinner.

Oppmerksomheten omkring vold i ekteskap og samlivsforhold har økt. Likevel synes de fleste kvinner som blir utsatt for trusler og legemskrenkelser fra sin partner, i det lengste å unngå å fortelle åpent om problemet. Det gjelder så vel overfor helsepersonell som overfor familie og omgangskrets eller en fremmed intervjuer. På denne bakgrunn kan vi trygt regne med at andelen kvinner som oppgir at de har vært utsatt for vold fra nåværende eller tidligere ektefelle/samboer, er et minimumstall. I 1983 hadde 0,6 prosent av kvinnene, dvs. om lag 10 000 kvinner, vært utsatt for og var villig til å vedstå seg vold fra samlivspartner (Levekårsundersøkelsen 1983).

Familievold blir sjelden anmeldt, spesielt når offer og gjerningsmann fortsatt er gift eller bor sammen. Blir politiet tilkalt i forbindelse med familievold, registreres tilfellet oftest i vaktjournalene som «husbråk». Kvinnene kvier seg for å anmelde ektefellen fordi de er følelsesmessig eller økonomisk avhengige av mannen, eller fordi de frykter at han skal hevne seg. Politiet opplever ofte at kvinnen trekker anmeldelsen tilbake, og ofte er det vanskelig å bevise legemskrenkelser. Vold mot kvinner begått av ektemann/samboer er derfor en type lovbrudd som er sterkt underrepresentert i statistikken over registrert kriminalitet. (Fra og med desember 1987 er straffeloven endret. Når en legemskrenkelse har rammet den skyldiges ektefelle, samboer, barn eller foreldre, blir det nå offentlig påtale av lovbruddet, selv om offeret trekker anmeldelsen tilbake.)

Kriminalstatistikken viser ikke hvor mange av de registrerte voldsforbrytelsene som gjelder vold mellom familiemedlemmer. Det er foretatt en undersøkelse på grunnlag av Oslo-politiets saksdokumenter i 1981, 1983 og 1984, begrenset til vold mot kvinner utført av samboer eller ektefelle. Disse tilfellene utgjorde åtte–ni prosent av alle anmeldte voldsforbrytelser i Oslo (Aslaksrud og Bødal 1986).

Utbyggingen av krisesentre for mishandlede kvinner har medvirket til å gjøre vold mot kvinner i familien mer synlig. I 1987 var det 50 krisesentre. De fleste av dem tar imot kvinner fra flere kommuner, som er med på å drive sentrene og støtte dem økonomisk. Over 80 prosent av befolkningen bor i kommuner som har et krisesentertilbud. I takt med utbyggingen av dette tilbudet har det vært en økning i tallet på telefonhenvendelser og kvinner og barn som har overnattet i krisesentre. Telefonhenvendelsene til krisesentrene økte fra 9 000 i 1982 til vel 12 000 i 1985, og tallet på overnat-

tinger økte fra 1 270 til 2 300 i samme periode (Høigård og Balvig 1988). Dette trenger ikke bety at mishandling av kvinner er blitt mer utbredt, men det er i alle fall lettere for ofrene å få hjelp.

En av seks har vært utsatt for seksuelle overgrep før fylte 18 år

Offerundersøkelsene omfatter ikke barn. I 1985 ble det imidlertid gjennomført en utvalgsundersøkelse der et tverrsnitt av befolkningen ble spurt om de hadde vært utsatt for seksuelle overgrep i vid betydning før fylte 18 år (Sætre m.fl. 1986). 16 prosent svarte ja, 14 prosent av mennene og 19 prosent av kvinnene. Tallene er noe usikre, blant annet fordi frafallet var stort. Men om det riktige tallet er 10 eller 20 prosent, er det likevel en betydelig andel av befolkningen som har opplevd seksuelle overgrep i barndommen og ungdomsårene. Sett på bakgrunn av de psykiske og psykosomatiske problemene som ofrene for seksuelle overgrep i barndommen får (Sætre m.fl. 1986), er dette et meget alvorlig levekårsproblem. Særlig alvorlig er konsekvensene når overgriperen er barnets far eller stefar. I over 80 prosent av tilfellene av overgrep mot gutter og i over 90 prosent av overgrepene mot jenter er overgriperen en mann eller eldre gutt.

I de siste årene har incest og andre former for seksuelle overgrep mot barn fått stor oppmerksomhet gjennom skjønnlitteratur, radio- og TV-program og avisene. Dette har trolig gjort det litt lettere for barn som blir utsatt for overgrep, å si fra om det og å bli trodd. Tallet på politianmeldte incestsaker har økt fra under ti pr. år i 1980–1984 til 28 i 1985 og 53 i 1986. Det har også vært en økning i politianmeldelser av andre typer seksuelle overgrep mot barn (se figur 10.5). Trolig er økningen mer et resultat av at problemene er blitt synliggjort, enn at antall seksuelle overgrep mot barn faktisk har økt.

Angsten for voldtekt rammer alle kvinner

Voldtekt er en type lovbrudd som nesten utelukkende rammer kvinner og som bare begås av menn. Bare få av voldtektene blir meldt til politiet. En svensk utredning utført for Justitiedepartementets sexualbrottskomité anslår at bare én av 16 voldtekter blir anmeldt (SOU 1982:6). Anmeldelse fører ofte til en nærgående utbretting av offerets privatliv. I en rettssak skal som kjent tvil komme tiltalte til gode, og offerets fortid, seksualliv og oppførsel i situasjonen blir viktig både for gjerningsmannens forsvarer og for den som skal prøve å legge fram bevis for at det dreier seg om en voldtekt. Over halvparten av anmeldte voldtekter blir henlagt på grunn av bevisets stilling. En undersøkelse av saksdokumentene i alle voldtektsaker i 1972 viste at andelen som blir henlagt på grunn av manglende bevis, er størst i de sakene der det er et nært forhold mellom offer og gjerningsmann. Sjansen til å bli trodd ved en politianmeldelse av voldtekt er størst når anmeldelsen kommer umiddelbart etter voldtekten, og når offeret har ytre tegn på at hun har satt seg fysisk til motverge (Lykkjen 1976).

Dersom det svenske anslaget ovenfor har gyldighet også for Norge, vil det si at det hvert år er om lag 4 000 voldtekter her i landet. Indirekte rammer voldtektstilfellene alle kvinner. Fordi det skaper angst, er voldtekt en handling som bidrar til å forverre kvinners levekår.

Prostituerte er særlig utsatt for vold

De prostituerte er en gruppe kvinner som er særlig utsatt for vold. Både rapporten fra Oslo barnevernskontors forsøksvirksomhet blant barne- og ungdomsprostituerte 1979–1981 og den svenske prostitusjonsutredningen viser at vold fra kunder er et nesten daglig innslag i de prostituertes liv (Finstad m.fl. 1981). De har små muligheter til å beskytte seg mot vold fra kundene og har antakelig dårlig rettsbeskyttelse i slike saker.

LOVBRYTERNE

Høyest kriminalitet i aldersgruppen 18–20 år

Statistikken over etterforskede forbrytelser viser at om lag 11 prosent av dem som siktes for forbrytelser, er kvinner. Både blant kvinner og menn er det aldersgruppene mellom 18 og 20 år som hyppigst blir siktet for forbrytelser. Tre pr. 1 000 kvinner og 24 pr. 1 000 menn i denne aldersgruppen ble siktet i 1986.

Det har skjedd en svak forskyvning i aldersfordelin-

gen blant de siktede i løpet av 1970- og 1980-årene: en større andel av de siktede var i aldersgruppene mellom 15 og 30 år i 1986 enn i 1970. I 1970 var det flest siktede blant 15-åringene, i 1986 blant 19-åringene.

De unge kommer i kontakt med reaksjonsapparat (politi, retts- og fengselsvesen) hyppigere enn andre aldersgrupper. En forklaring kan være at de unge faktisk begår flere lovbrudd enn eldre. Men det kan også være at straffeloven og reaksjonsapparatet er redskap som er bedre egnet til å oppdage og forfølge den type lovbrudd som unge mennesker begår. Siktelsene mot 14–20-åringer er i større grad enn for eldre aldersgrupper konsentrert om tyveri. Ungdom som blir pågrepet for lovbrudd, har også gjennomgående mindre muligheter enn voksne til å gjøre opp for seg privat og hindre at lovbruddet blir anmeldt.

En del forbrytelser utenom straffeloven er vanskelige å oppdage uten ved omfattende og tidkrevende kontrolltiltak. Dette dreier seg i stor grad om lovbrudd som eldre, mer etablerte borgere kan begå i kraft av sin posisjon i samfunnet. En omlegging av prosedyren for oppfølging av f.eks. skattesvindel, valutatransaksjoner eller boligsvindel kan ha stor innvirkning på aldersfordelingen blant siktede.

Høyere kriminalitet blant tenåringer med avbrutt skolegang

De som kommer til kort i forhold til skole og arbeidsliv har særlig høy kriminalitet. Blant unge menn under 20 år var kriminaliteten i 1981 tre ganger så høy blant dem som hadde sluttet skolen, som blant dem som fortsatt var skoleelever. I aldersgruppene over 20 år finner vi tilsvarende eller enda større forskjeller mellom dem som har ungdomsskole som høyeste fullførte utdanning, og dem som har fullført utdanning på gymnasnivå eller høyere.

I voksen alder kan manglende tilknytning til arbeidslivet føre til kriminalitet – og omvendt

Blant tenåringer spiller tilknytning til arbeidslivet liten rolle: En relativt liten andel er yrkesaktive, og de fleste som arbeider har få arbeidstimer pr. år. I denne aldersgruppen er det også liten forskjell i kriminaliteten blant yrkesaktive og ikke-yrkesaktive. For de litt eldre har yrkesaktivitet stor betydning. I alderen 30–39 år er kriminaliteten mer enn ti ganger høyere blant ikke-yrkesaktive enn blant yrkesaktive.

Størst kriminalitet blant dem som faller utenfor både skolen og arbeidslivet

Kriminaliteten er aller høyest blant dem som verken er yrkesaktive eller under utdanning. I 1980 var i alt 26 000 unge menn mellom 16 og 29 år i denne situasjonen. Hele 6 prosent av dem ble straffet for forbrytelser i 1981. Den tilsvarende andel for alle menn i denne aldersgruppen var under to prosent. Blant menn som var under utdanning eller i arbeid, var kriminaliteten lavere for 20–29-åringene enn for 16–19-åringene. Dette vi-

Figur 10.7
Kriminalitet blant unge menn med og uten tilknytning til skole og arbeidsliv. Straffede pr. 1 000 menn. 1981
Crime rates among young men with different educational and economic activities. Convicts per 1000 men. 1981

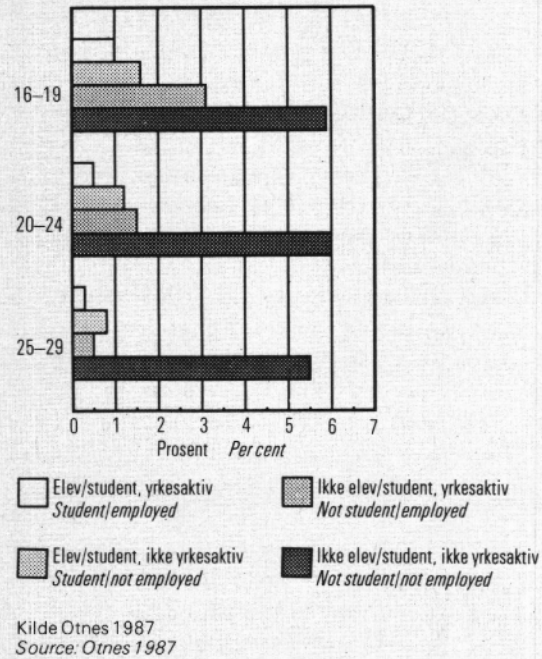

Kilde Otnes 1987
Source: Otnes 1987

ser at kriminaliteten avtar med alderen for menn med tilknytning til arbeidslivet eller utdanningssystemet. Blant de aller dårligst stilte – de som verken var under utdanning eller i arbeid – var kriminaliteten imidlertid like høy i aldersgruppen 20–29 år som i aldersgruppen 16–19 år.

Fire av ti siktede begår nye forbrytelser

Det å bli siktet for en forbrytelse kan være et uttrykk for sosial mistilpasning, et symptom på alvorlige problemer både for lovbryterne og deres miljø. Samtidig kan denne kontakten med reaksjonsapparatet få konsekvenser som reduserer velferden for lovbryterne. De blir stemplet som forbrytere og kan oppleve at familie, venner, arbeidsgivere og arbeidskamerater tar avstand fra dem og støter dem ut av fellesskapet. I en slik situasjon er sjansen for å begå nye forbrytelser stor. Av alle som ble siktet for forbrytelser i 1981, begikk 41 prosent en eller flere forbrytelser i løpet av de tre neste årene. Tilbakefallsprosenten har økt i den perioden som dekkes av statistikken over forbrytelser. Av dem som ble siktet for forbrytelser i 1957, begikk 23 prosent nye forbrytelser i de følgende tre årene. Tilbakefallsprosenten er nesten dobbelt så stor for menn som for kvinner.

ØKONOMISK KRIMINALITET

Økonomisk kriminalitet blir ofte definert som «straffbare handlinger begått i tilknytning til utøvelse av næringsvirksomhet». Begrepet blir imidlertid brukt verken i straffeloven eller i annen lovgivning. Likevel er dette et område som politikere og myndigheter ønsker å satse mer på, blant annet fordi konsekvensene av slike forbrytelser indirekte rammer store grupper. Det antas også at folks respekt for loven svekkes når småtyver blir tatt og straffet, mens forretningsdrivende som kan være skyldige i økonomiske misligheter i millionklassen, har større muligheter for å gå fri.

Forbrytelser mot det offentlige rammer hele samfunnet

I 1986 ble det registrert 94 forbrytelser mot pris- og rasjoneringsloven og mot lovene om merverdiavgift og investeringsavgift, eller 0,1 prosent av alle etterforskede forbrytelser.

Tallet på registrerte lovbrudd av denne typen var langt høyere i slutten av 1970-årene (omkring 500 forbrytelser). Årsaken er først og fremst en endring i lov om merverdiavgift i juni 1983. Ren unnlatelse av å betale skyldig merverdiavgift er ikke lenger straffbart. Det har også vært en viss nedgang i registrerte forbrytelser mot pris- og rasjoneringsloven og mot lov om investeringsavgift.

Fordi mange av disse forbrytelsene rammer det offentlige, og ikke en enkelt person eller gruppe, kan sjansen for å bli oppdaget og anmeldt være mindre ved slike lovbrudd enn ved mer tradisjonelle lovbrudd. Det er derfor grunn til å anta at den skjulte kriminaliteten er stor på dette området.

Den økonomiske kriminaliteten kan ha store konsekvenser, f.eks. er det anslått at den «svarte sektor» medfører et årlig inntektsbortfall for staten i størrelsesorden 10–15 milliarder kroner (Eriksen 1987). Det forekommer dessuten misbruk av offentlige subsidie- og garantiordninger. Men også private blir utsatt for økonomisk kriminalitet, som næringsdrivende, ansatte eller forbrukere.

Skatte- og avgiftsunndragelser har utilsiktede og uønskede omfordelingsvirkninger. Stortingets fordelingspolitikk blir undergravd og folks misnøye med praksis i skatteinnkrevingen øker når enkelte grupper med store inntekter både har store muligheter til lovlige skattereduserende tiltak og til ulovlige skatteunndragelser.

Fordi lovverket ikke skiller ut økonomisk kriminalitet som egne lovbruddstyper, lar det seg vanskelig gjøre å få fram klare tall for registrert kriminalitet av denne typen. Det finnes heller ingen norske undersøkelser om den faktiske økonomiske kriminaliteten, men en svensk undersøkelse av et større antall konkursbo viste at det forelå mistanke om straffbare forhold i 75 prosent av boene (Magnusson 1985).

Miljøkriminalitet: Mange bedrifter overskrider tillatte utslipp

Miljøkriminalitet omfatter ulovlig utslipp eller lagring av miljøskadelige stoff, ulovlig jakt på truede dyrearter og ulovlig import av farlige produkter. Overtredelser

av forurensningslovgivningen forekommer i mange næringer, f.eks. landbruk, fiske og skipsfart, men det er først og fremst industrien som blir kontrollert av myndighetene, og som blir omtalt her. Også miljøkriminaliteten kan betraktes som en type økonomisk kriminalitet fordi den oftest forekommer i tilknytning til næringsvirksomhet.

Miljøkriminalitet kan i noen tilfelle få andre og langt mer alvorlige konsekvenser for levekårene til store grupper enn økonomisk kriminalitet i vanlig forstand. Imidlertid skyldes det aller meste av våre alvorlige forurensningsproblemer fullt lovlig virksomhet. Selv om det har vært lover med straffebestemmelser på dette området siden 1970, er forurensningsloven forholdsvis ny (vedtatt i 1981, trådte i kraft fra oktober 1983), og det var først sommeren 1986 at det ble opprettet en egen kontrollseksjon i Statens forurensningstilsyn (SFT). Tidligere ble kontrollen utført av industriseksjonene i SFT, som fortsatt står for halvparten av kontrollene. De fleste overtredelser av forurensningslovgivningen er uaktsomme, men forsettlige overtredelser forekommer også. For eksempel kan det på kort sikt virke mer lønnsomt for en bedrift å ta risikoen på en bot for ulovlig utslipp enn å betale for nødvendige renseanlegg e.l.

Statens forurensningstilsyn (SFT) fant ved sine inspeksjoner i 1986 og 1987 at om lag halvparten av bedriftene hadde hatt en eller annen form for overtredelse, f.eks. større utslipp enn de hadde tillatelse til. Ved om lag ti prosent av de kontrollerte bedriftene ble overtredelsene ansett som grove, men ikke alle disse sakene ble politianmeldt. Noen overskridelser, særlig akutte utslipp, blir oppdaget og anmeldt av andre enn SFT. I alt ble omtrent 20 overtredelser anmeldt til politiet både i 1986 og 1987, og tall for første halvår i 1988 tyder på et tilsvarende resultat også for 1988. Den økte kontrollen har hittil ikke ført til færre overtredelser av forurensningsloven.

KONFLIKTER I SAMFUNNET

Kriminalitet som uttrykk for konflikt med samfunnet

Høy kriminalitet kan være et tegn på at mange er i konflikt med samfunnet. Når den registrerte kriminaliteten er høy, betyr det dessuten at det formelle kontrollapparatet, dvs. politi og rettsvesen og andre offentlige kontrollinstanser (f.eks. tollvesenet), er godt utbygd. Den uformelle sosiale kontrollen er svekket i moderne bymiljø, der få kjenner hverandre og er i stand til eller interessert i å utøve gjensidig kontroll. Økningen i kriminaliteten har vært særlig sterk for tyverier og andre vinningsforbrytelser. Dette kan ses som en indikator på at det først og fremst er penger og materielle goder som er viktig i vårt samfunn – så viktig at ganske mange er villige til å bryte lover for å skaffe seg disse godene. De som bryter lovene oftest og på måter som gjør at de har stor sjanse til å bli oppdaget, er de gruppene som kommer til kort i forhold til skole og arbeidsliv. De mangler muligheten til å skaffe seg de materielle godene som gir status på lovlig måte.

Rettsvesenet behandler også sivile (ikke-kriminelle) konflikter

Rettsvesenet avgjør om skyld er bevist og utmåler straff for dem som er funnet skyldig. Men rettsvesenet behandler også en mengde andre konflikter, kalt sivile saker. Dette kan f.eks. være saker som gjelder separasjon, skilsmisse, barnefordeling eller samværsrett. Andre saker kan gjelde løsøre eller fast eiendom, husleie og erstatninger. Sakene er oftest mellom to private parter, men stat eller kommune kan også være part.

I 1986 ble omtrent 200 000 sivile saker behandlet. De fleste blir avgjort i forliksrådene. Herreds- og byrettene behandlet 17 000 saker i 1986. Saksmengden i denne rettsinstansen har nesten blitt fordoblet siden 1960. Økningen har vært størst de siste ti årene. Dette kan ses som et tegn på at det oppstår stadig flere konflikter som er slik at en ikke oppnår enighet uten inngrep fra en tredje part.

Flere skilsmisser, men færre skilsmissesaker i retten

I skilsmisse- og separasjonssaker har det imidlertid vært en annen tendens de siste ti årene. Tallet på skilsmisser og separasjoner har økt, mens det er blitt stadig færre slike saker som avgjøres i retten. Mens 17 prosent av alle skilsmisse- og separasjonssaker i 1977 ble behandlet i retten, var den tilsvarende andelen i 1986 åtte pro-

sent. Samtidig utgjør spørsmålene om bidragsplikt og foreldremyndighet nå en mindre andel enn tidligere i ekteskapssakene der partene har barn. Når spørsmålet om foreldremyndighet behandles, ender det dessuten med forlik i en større andel av sakene enn tidligere, og det blir stadig mer vanlig med delt foreldremyndighet (Holmøy 1988). Dette tyder på at oppløsning av ekteskap er mindre konfliktfylt nå enn tidligere.

Litteratur

Aga, Synnøva (1987): *Det kjønnsdelte utdanningssystem. Hvordan fungerer de yrkesrettede linjene i videregående skole?* Oslo.

Album, Dag *(1988):* «Menn i kvinneyrker tjener dårlig». *Samfunnsspeilet* nr. 2.

Arbeidsdirektoratet (1986): *Ungdomsundersøkelsen 1985.*

Aslakrud, Anne-Marie og Kåre Bødal (1986): *Politianmeldt kvinnemishandling.* Stensil, Justisdepartementet.

Berg, Lisbeth og Per Olaf Aamodt (1987): *Tid til studier. Studenters bruk av tid på forskjellige aktiviteter en uke i mars 1985.* NAVFs utredningsinstitutt.

Brunstad, Rolf, Tom Colbjørnsen og Tor Rødseth (red.)(1981): *Sysselsettingen i søkelyset.* Universitetsforlaget.

Byfuglien, Jan (1988): «Avfolkes distrikts-Norge?» *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Bødal, Kåre (1982): *350 Narkoselgere.* Universitetsforlaget.

Ellingsæter, Anne Lise (1987): *Ulikhet i arbeidstidsmønstre.* Vedlegg 2 i NOU 1987:9B.

Ellingsæter, Anne Lise og Gunvor Iversen (1984): *Endringer i kvinners arbeidsmarkedstilpasninger.* Samfunnsøkonomiske studier nr. 55. Statistisk sentralbyrå.

Elstad, Jon Ivar (1984): *Levekår – sammenheng og helhet.* Rapport INAS.

Eriksen, Morten (1987): «Økonomisk kriminalitet – spredte synspunkter på forebygging». I Bjørn Stordrange (red.): *Forbrytelse og straff.* Universitetsforlaget.

Europarådet (1988): *Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe.*

Finstad, Liv, Lita Fougner, Vivi-Lill Holter (1981): *Oslo-prosjektet.* Barnevernskontoret i Oslo.

Grue, Lars (1988): *Ønske det, ville det, men gjøre det... En undersøkelse av rekrutteringspotensialet til førskolelærerutdanningen.* NAVFs utredningsinstitutt.

Gulbrandsen, Ole (1988): *Husholdningsutviklingen på 1980-tallet.* NBI.

Halvorsen, Knut, Odd Bakken og Per Fugelli (1986): *Arbeidsløs i velferdsstaten.* Universitetsforlaget.

Hammervold, Randi (1988): *Helsetjenesten i kommunene.* NIS Rapport 3/88

Hanisch, Ted, Helge Halvorsen og Gunvor Strømsheim (red.)(1980): *Marked for arbeid.* Universitetsforlaget.

Hansen, Nordli Marianne (1986): «Sosiale utdanningsforskjeller». *Tidsskrift for samfunnsforskning,* vol. 26.

Haraldsen, Gustav (1988): «Bilder, lyd og tekst i satellittalderen». *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Hauge, Ragnar (1975): «Offer for lovbrudd». *Tidsskrift for samfunnsforskning,* vol. 16.

Herigstad, Helge (1986): *Inntekt og offentlege ytingar.* Rapporter 88/2. Statistisk sentralbyrå.

Hernæs, Erik (1986): *Framskriving av befolkningens utdanning.* Samfunnsøkonomiske studier nr. 60. Statistisk sentralbyrå.

Hjorthol, Randi og Marika Kolbenstvedt (1988): *Virkninger av luftforurensning på folks dagligliv, helse og trivsel. Resultater fra en intervjuundersøkelse i Drammen.* Transportøkonomisk institutt, Oslo.

Holmøy, Jon (1988): «Flere skilsmisser, færre stridigheter». *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Høigård, Cecilie og Flemming Balvig (1988): *Kriminalitet og straff i tall og tekst.* Universitetsforlaget.

Haavaldsrud, Magnus og Hanna Hartvigsen Hamran (red.) (1983): *Utdanning og likhetsidealer.* Oslo.

Innstilling fra et utvalg nedsatt av Studentsamskipnaden (1982): *Investering i kunnskap. Studentøkonomi og utdanningspolitikk.* Oslo.

Iversen, Gunvor m.fl. (1987): «Levekår i Norge. Ulikhet, stabilitet og helhet». *Tidsskrift for samfunnsforskning,* vol. 28.

Iversen, Gunvor (1986): *Arbeidsmarkedstilpasninger blant ektepar.* Rapporter 86/3. Statistisk sentralbyrå.

Jensen, An-Magritt og Lars B. Kristofersen (1988): «Barn og foreldre. Familieformer i åttiåra». *Samfunnsspeilet* nr. 2.

Kravdal, Øystein og Helge Brunborg (1986): *Barnetall blant norske kvinner. En paritetsanalyse på grunnlag av registerdata.* Rapporter 86/27. Statistisk sentralbyrå.

Kravdal, Øystein og Turid Noack (1988): *Skilsmisser i Norge 1965–1985. En demografisk analyse.* Rapporter 88/6. Statistisk sentralbyrå.

Kristiansen, Jan Erik og Bjørg Moen (1988): «Enslig, men ikke alene». *Samfunnsspeilet* nr. 2.

Kristofersen, Lars B. (1986): *Dødelighet blant yrkesaktive.* Samfunnsøkonomiske studier nr. 62. Statistisk sentralbyrå.

Kolbenstvedt, Marika (1988): *Trafikk og miljø på Vålerenga/Gamlebyen i Oslo. Noen foreløpige resultater fra intervjuundersøkelsen.* Transportøkonomisk institutt, Oslo.

Larsen, Knut Arild (1986): *Hindringer for full sysselsetting.* Universitetsforlaget.

Larsen, Knut Arild (1988): *Høyere utdanning og arbeidsmarkedet 1970–2010.* Oslo.

Lingsom, Susan og Anne Lise Ellingsæter (1983): *Arbeid, fritid og samvær.* Statistiske analyser 49. Statistisk sentralbyrå.

Ljones, Olav og Kjetil Sørlie (1985): «'Befolkningens forsørgelsesbyrde' – en framskriving av den yrkespassive og yrkesaktive befolkning». *Økonomiske analyser* nr. 6. Statistisk sentralbyrå.

Lykkjen, Asta M. (1976): *Voldtekt.* Pax forlag.

Magnusson, Dan (1985): *Företakskonkurser och ekonomisk brottslighet.* BRÅ forskning, 1985:1.

Nordhus, Gunnar og Edvard Vogt (1981): *Volden og dens ofre.* Cappelens forlag.

Nordisk statistisk årsbok 1987.

Nordlund, Sturla (1986): Artikkel i *Kvinnoforskning kring rusmedel 2.* NAD publikasjon nr. 14.

Nordhaug, Odd (1984): «Voksenopplæring og ulikhet». *Tidsskrift for samfunnsforskning,* vol. 24.

Norges Industriforbund (1986): *Økt kunnskap og kompetanse.* Studiehefte nr. 68.

NOU 1988:21: *Norsk økonomi i forandring.*

NOU 1988:24: *Inntektsdannelsen i Norge.*

NOU 1977:2: *Uførepensjon og samfunnsstruktur.*

NOU 1987:9A: *Arbeidstidsreformer.*

NOU 1987:9B: *Vedlegg for Arbeidstidsutvalgets utredning.*

NOU 1986:23: *Livslang læring.*

NOU 1988:28: *Med viten og vilje.* Innstilling fra Universitets- og høyskoleutvalget.

Olaussen, Leif Petter (1982): «Selvrapportert utsatthet for kriminalitet». *Nordisk tidsskrift for kriminalvitenskap,* årgang 69, nr.4.

Olaussen, Leif Petter (1987): *Folks utsatthet og angst for kriminalitet, bruk av sikringstiltak og holdninger til politiet og politiets prioriteringer.* Stensil, Justisdepartementet.

Otnes, Berit (1987): «Kriminalitet og straff i ulike livsfaser». *Samfunnsspeilet* nr. 1.

Repstad, Pål (1978): *Har trygd – ønsker arbeid.* Rapport nr. 2, Rogalandsforskning.

Røed Larsen, Terje (1978): *Voldsbølgen. Myter og realiteter.* Institutt for rettssosiologi, Stensil nr. 18.

Severeide, Paul Inge (1988): «Utdanningsvalg og utdanningsveger». *Samfunnsspeilet* nr. 1.

SOU (1982:6): *Valdtäkt och andra sexuella övergrepp: betänkande.* 1977 års sexualbrottskommitté. Liber/allmänna förlaget.

Statistiska centralbyrån: *Rättsstatistisk årsbok 1987.*

Statistisk sentralbyrå: *Kommunehelsetjenesten.* Årsstatistikk for 1987. Rapport 88/29.

Statistisk sentralbyrå: *NOS Arbeidsmarkedstatistikk 1972–1986.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Barnehagestatistikk 1987.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Befolkningsstatistikk.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Byggearealstatistikk.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Dødsårsaker 1986.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Ferieundersøkelsene.*

Statistisk sentralbyrå: *NOS Folke- og boligtelling 1980.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Folkemengdens bevegelse.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Forbruksundersøkelsene.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Fruktbarhetsundersøkelse 1977.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Helseinstitusjoner 1986.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Helsestatistikk.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Helseundersøkelsene 1975 og 1985.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Inntektsundersøkelsene.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Kriminalstatistikk 1980–1986.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Kulturstatistikk.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Levekårsundersøkelsene 1980, 1983, 1987.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Lønnsstatistikk.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Nasjonalregnskap.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Offentlige sektors finanser.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Regional dødelighet 1976–1980.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Samferdselsstatistikk.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Sivilrettsstatistikk 1986.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Sosialstatistikk.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Statistisk årbok.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Tidsnyttingsundersøkelsen 1971/72–1980/81.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Utdanningsstatistikk, Grunnskoler, 1970–1988.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Utdanningsstatistikk, Universiteter og høyskoler, 1979–1986.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Utdanningsstatistikk, Videregående skoler, 1970–1986.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Valgundersøkelsene 1981 og 1985.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Veitrafikkulykker.*
Statistisk sentralbyrå: *NOS Voksenopplæringsundersøkelsen 1983.* Rapport 88/29.

Stjernø, Steinar (1985): *Den moderne fattigdommen.* Universitetsforlaget.
St.meld. nr. 12 (1988–89): *Folketrygdens økonomi og pensjonssystem.*
St.meld. nr. 19 (1986–87): *Tillegg til St.meld. nr. 66 om høgre utdanning.*
St.meld. nr. 36 (1987–88): *Om tilbakebetaling av utdanningslån.*
St.meld. nr. 66 (1984–85): *Om høgre utdanning.*
St.meld. nr. 72 (1980–81): *Om lov om voksenopplæring.*
Sætre, Marianne m.fl. (1986): *Tvang til seksualitet – en undersøkelse av seksuelle overgrep mot barn.* Universitetsforlaget.
Sørlie, Kjetil og Inger Texmon (1988): «Økte fødselstall i byene». *Samfunnsspeilet* nr. 1.
Torp, Hege (red.) (1988): *Når godene skal deles.* Fordelingsvirkninger av offentlige tiltak. Ad Notam forlag.
Vassenden, Kåre (1988): «Hvor mange utlendinger er det i Norge?» *Samfunnsspeilet* nr. 3.
Vibe, Nils (1988): *Arbeidsreiser i Oslo-regionen. Hva bestemmer valg av transportmåte?* Transportøkonomisk institutt, Oslo.
Aaberge, Rolf og Tom Wennemo (1988): *Inntektsulikhet i Norge 1973–1985.* Rapport 88/15. Statistisk sentralbyrå.
Aamodt, Per Olaf (1982): *Utdanning og sosial bakgrunn.* Samfunnsøkonomiske studier nr. 51. Statistisk sentralbyrå.
Aamodt, Per Olaf (1986): *Belastning eller berikelse? Yrkesaktivitet, omsorgsansvar og studenttillitsverv blant universitetsstudenter.* NAVFs utredningsinstitutt.

Detaljert innholdsregister

1. LEVEKÅR I NORGE

Side

INNLEDNING
Sosialt utsyn beskriver levekårene i Norge 9
Hva er levekår? 9
Hvordan måler vi folks levekår? 9
Levekårsbekrivelser kan omfatte mer enn beskrivelsen av enkeltpersoners levekår 9
Ikke alle forskjeller er et problem 10
Levekår og livsstil 10
Sosialt utsyn bygger på tre hovedprinsipper 10
Innholdet i *Sosialt utsyn* 10

ØKONOMISKE RAMMER FOR VELFERDSPOLITIKKEN
Økonomisk utvikling i Norge 11

NOEN UTFORDRINGER FOR VELFERDSPOLITIKKEN
Mindre tid igjen til ulønnet omsorgsarbeid 12
Det blir flere av de eldste 12
Økt sentralisering av bosetningen 13
Nye folkegrupper i Norge 13

MARKEDSKREFTER PÅVIRKER FORDELING AV LEVEKÅR
Sterk vekst i sysselsettingen 13
Dyre boliger og store lån for de nyetablerte 14

DET OFFENTLIGES ROLLE I VELFERDSFORDELINGEN
Omfordeling kan skje gjennom ulike tiltak 14
Det offentliges utgifter til ulike formål 15
Noen fordelingsvirkninger av offentlige tiltak ... 16
Økt oppslutning om velferdsstaten 16
Fra velferdsstat til velferdskommuner 16
Åpning for kommersialisering i velferds-produksjonen 17

SAMLEDE LEVEKÅR: HAR ULIKHETEN BLITT MINDRE?
Fra enkeltmål til samlemål 17
Indekser for ulike levekårsområder 18
Fra indekser til samlemål 19
Materiell standard og aktivitet er forbedret fra 1980 til 1987 20
Folk med dårlig helse har ofte dårligere levekår også på andre områder 21
Betydelig forbedring i samlede levekår fra 1980 til 1987 21
Kvinner hadde dårligere levekår enn menn både i 1980 og 1987 22
Arbeidere og funksjonærer: Utjamning i dårlige, men ikke i gode levekår 22
Eldre enslige har dårligst levekår 23
Størst forbedringer i levekår blant yngre? 24
Eldre har dårlige levekår på områder der endringene skjer langsomt 24
Dårligere levekår – varige eller midlertidige? 24

2. BEFOLKNING

BEFOLKNING OG LEVEKÅR
Befolkning og velferd 27
Sammensetningen av befolkningen er viktig for planleggingen 27

FOLKETALL OG FOLKETILVEKST
Internasjonalt perspektiv 27
Lav befolkningsvekst 29
Antall dødsfall øker lite 29
Større innvandring 29
Folketallsutvikling i framtiden 29

FØDSELSTALL OG FRUKTBARHET
Fødselstallene har økt de siste årene 31
Fruktbarheten er fortsatt lav 31
Flere kvinner får færre barn 31
Kvinner i alderen 25–29 år har høyest fruktbarhet 32
Antallet aborter øker for unge kvinner uten barn 32
Fødselstallene øker i byene 32

FLYTTINGER TIL OG FRA UTLANDET
Nordmenn og europeere flytter mest til og fra Norge 33
Økning i antall asylsøkere 33
Flyttestrømmene går mellom Norge og Europa/USA 34

BEFOLKNINGENS SAMMENSETTING
Menn og kvinner i befolkningen 34
124 000 med utenlandsk statsborgerskap 34
Befolkningen eldes 35
Det blir flere av de eldste 36
Fortsatt vekst i den yrkesaktive del av befolkningen 36
Barn og unge utgjør en stadig mindre andel av befolkningen 37
En ugunstig befolkningsutvikling? 37

REGIONALE TREKK VED BEFOLKNINGSUTVIKLINGEN
Økning i antallet innenlandske flyttinger 37
Framtidig regional ubalanse? 38
Fruktbarhetsnedgangen gjør fraflyttingsområdene mer sårbare 38
Sentralisering av bosettingen 39
Bidrar innvandringen til sentraliseringen? 40

HUSHOLDNINGER OG FAMILIER
Vekst i antall husholdninger 40
Husholdningsstørrelsen avtar fortsatt 40
De aller fleste husholdninger omfatter bare én familie 41
Antall barnefamilier endrer seg lite 42
Enslig og gammel – et kvinneproblem 42

ETABLERING AV FAMILIER
Andelen som lever i parforhold er ikke endret 42
21 000 giftermål i året 43
Samliv uten vigsel er den vanligste samlivsformen blant unge 44
Regionale forskjeller i valg av samlivsform 44
Flere får barn uten å være gift 45

FAMILIEOPPLØSNING
Antall skilsmisser er doblet de siste 15 årene 45
Antall barn som opplever en skilsmisse har økt .. 45

BARNS FAMILIEFORHOLD
83 prosent av norske barn bor sammen med begge foreldrene 46
Vanligst blant storbybarn å bo sammen med bare én av foreldrene 46

3. HELSE

HELSE OG LEVEKÅR
Hvordan måler vi helsetilstanden? 49

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV BEFOLKNINGENS HELSETILSTAND
Middellevetiden øker mest for kvinner 50
Dødeligheten for menn over 50 år er større nå enn i 1950 50
Spedbarnsdødeligheten har avtatt mindre i Norge enn i andre nordiske land 50
Hjerte- og karsykdom og kreft er årsak til tre fjerdedeler av dødsfallene blant 30–69-åringene 51

Halvparten av befolkningen har langvarige sykefelle 51
Langvarig sykdom er vanligst blant kvinner 52
Sykdommer i muskler og skjelett øker blant kvinner 53
Menns dødelighet av hjerte- og karsykdommer er større på 1980-tallet enn på 1950-tallet 53
Sykeligheten av hjerte- og karlidelser er størst blant kvinner 54
Ingen endring i utbredelsen av nervøse lidelser .. 54
Kreftdødeligheten har økt for menn, ikke for kvinner 55
AIDS – usikker utvikling 56
Tre av fire dødsfall blant unge menn skyldes voldsom død 56
100 000 personer ble utsatt for arbeidsulykker i 1985 57
Nedsatt funksjonsevne er en av de viktigste konsekvenser av sykdom 57
En tredjedel av de eldre trenger hjelp i det daglige 58

ULIKHETER I HELSE
Høy dødelighet i Finnmark 58
Risikoen for å få kreft er størst i Oslo 59
Størst dødelighet blant sjøfolk og hotell- og restaurantarbeidere 59
Minst sykelighet blant høyere funksjonærer 60

HELSE OG LIVSSTIL
Stadig færre menn røyker 60
Alkoholforbruket er stabilt 60
Kostholdet endrer seg langsomt 62

RESSURSER I HELSETJENESTEN
Realvekst i det vi bruker til helseformål 62
En av ti yrkesaktive er sysselsatt i helsesektoren . 62
Sterk økning i antallet sykehjemsplasser må til for å holde tritt med det økte antall eldre 63
Flere behandles tross færre plasser i somatiske sykehus 63
Sterkest økning i helsepersonell utenfor institusjon 63
Færrest innbyggere pr. lege i Finnmark og Oslo . 64
Hjemmehjelp og hjemmesykepleie er best utbygd i Nord-Norge 64

BRUK AV HELSETJENESTEN
13 millioner legekontakter pr. år ved sykdom 65
Færrest legekontakter på Sør- og Vestlandet 66
Reisetiden til legekontor er blitt redusert 66
Det er færrest i Nord-Norge som har fast lege ... 66

4. UTDANNING

UTDANNING OG LEVEKÅR
Utdanning er et gode for samfunnet og for den enkelte 69
Er utdanning like viktig i dag som før? 70

RESSURSER TIL UTDANNINGSFORMÅL
Over 80 000 lærere 70
Et utdanningssystem i krise? 71
Krav om økt satsing på skolen 71
Myndighetene vil øke antall studieplasser i høyere utdanning 71

NOEN VIKTIGE UTVIKLINGSTREKK
Utdanningssystemet 72
Befolkningens utdanningsnivå øker 73
Større andeler av årskullene i utdanning 74
Gjennomsnittsalderen blant studenter har økt ... 74
Økende andel kvinner tar utdanning 75
Den tradisjonelle linjedelingen består 75
Stabile geografiske forskjeller i utdanning 77
Framskriving fram mot år 2000: Færre elever i videregående skole, vekst i høyere utdanning ... 78

MER OM ULIKHET I UTDANNING
Bare en fjerdedel går rett gjennom videregående skoler 78
Hvorfor ulike elevstrømmer? 79
Utdanningsstrømmene etter videregående skole 79
Lavere studiefrekvens på 1980-tallet 79
Jenter og gutter har ulikt utdanningsmønster 80
Høgskolefylker – universitetsfylker 81
Elever fra de høyeste sosialgruppene er overrepresentert i høyere utdanning 81
Sosialgruppene har ulike elevstrømmer 82
Ulikhetene skjerpes gjennom utdanningssystemet 82

Rekrutteringen til høgskoler varierer lite med sosial bakgrunn 83
Kvinner fra de høyeste sosialgruppene velger mer utradisjonelt 83
Har sammenhengen mellom sosial bakgrunn og utdanning endret seg over tid? 84
Hvorfor finner vi ulikheter etter sosial bakgrunn? 84

STUDIEFINANSIERING
Misnøye med studiefinansieringsordningen 84
Flere deltidsstudenter 85
Studiefinansieringsordningen kan påvirke utdanningsvalg 85

VOKSENOPPLÆRING
Ressurser til voksenopplæring 85
Ingen vekst i voksenopplæring på 1980-tallet ... 86
Voksenopplæring minker ikke utdanningskløften 86

UTDANNING OG ANDRE LEVEKÅRSGODER
Utdanning og lønn 87
Utdanning og arbeidsplassforhold 88

5. ARBEID

ARBEID OG LEVEKÅR
Arbeid gir økonomisk og sosial velferd 91

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN PÅ ARBEIDSMARKEDET
Økt sysselsetting blant kvinner 91
Førtidspensjonering av eldre menn 93
Kortere arbeidstid? 93
Stagnasjon i offentlig sektor 94
Svingninger i arbeidsløsheten 94

ØKNINGEN I KVINNERS YRKES-AKTIVITET
Flere småbarnsmødre i jobb 94
Få kvinner i mannsyrker 95
Bedre kvalifikasjoner og bedre jobb-muligheter 96
Flere barnehager, men få fritidshjem 97

ULIKHETER I ARBEIDSTID
Flere kvinner arbeider heltid 97
Færre yngre kvinner på deltid 97
Deltidsarbeid er blitt mer permanent 98
Menn arbeider overtid 98
Overtid er oftest pålagt av arbeidsgiver 98
Barnefamilienes arbeidstid 99
Småbarnsfedre arbeider mye 99
Ubekvem arbeidstid og skiftordninger 100

FAGORGANISERING OG ARBEIDSMILJØ
Arbeidstid betyr mest for fagforenings-medlemskap 100
Lavere funksjonærer er lite aktive i foreninger ... 100
Fysisk belastende arbeidsmiljø det vanligste 101
Menn har oftere dårlig fysisk arbeidsmiljø 102
Kvinner har noe oftere organisatoriske arbeids-miljøproblemer enn menn 102
Ufaglærte arbeidere har dårligst arbeidsmiljø ... 102

REGIONALE ULIKHETER
Ny sentraliseringsbølge i 1980-årene 103
Endringer i næringsstrukturen 103
Regionale utviklingstrekk på arbeids-markedet 104

PROBLEMER PÅ ARBEIDSMARKEDET
Arbeidsløshet og mangel på arbeidskraft 105
Tiltak mot arbeidsløshet 105
Færre unge i jobb 106
Høyest arbeidsløshet blant kvinner 106
Konsekvenser av arbeidsløshet 106
Førtidspensjonering av eldre 107
Deltidsansatte er ofte undersysselsatt 108

6. INNTEKT OG FORBRUK

ØKONOMI OG LEVEKÅR
Inntekt og formue er viktige i en fordelings-politikk 111
Privat økonomi påvirker deltaking i samfunnet og sosial status 111
Økonomiske ressurser er mer enn inntekt og formue 112

HOVEDTREKK VED INNTEKTS-UTVIKLINGEN
Arbeidsmarkedet fordeler 80 prosent av husholdningenes inntekter ... 112
Sterk vekst i kapitalinntekter og i gjeldsrenter ... 113
Økning i gjeldsrenter førte til svak vekst i disponibel inntekt ... 114
Hvor stor var inntektsøkningen fra 1982 til 1986? ... 114
Inntekt etter skatt økte mest for barnefamiliene ... 115
Sterk økning i gjeldsrenter blant enslige og yngre par uten barn ... 115
Hvordan kan vi sammenlikne levestandard for ulike typer husholdninger? ... 116
Par uten barn har høyest levestandard ... 116
Ulikheten i inntektsfordelingen er den samme som før ... 116

LØNN
Reallønnsvekst fra 1983 til 1986 ... 118
Størst reallønnsvekst blant funksjonærer i forretningsmessig tjenesteyting ... 118
Svak utjamning mellom kvinners og menns lønn 119

FRYNSEGODER
Flere har fått muligheter for lån fra arbeidsgiver . 120
Menn i ledende stilling i det private næringsliv har flest frynsegoder ... 120

FATTIGDOM
Ni prosent av befolkningen har ofte økonomiske problemer ... 121
Sosialhjelpen er femdoblet fra 1980 til 1987 ... 121

FORBRUK
Husholdningene brukte mer enn de tjente i 1986 og 1987 ... 122
Hva vi bruker penger til, er ofte avhengig av tidligere valg ... 122
Hva bruker vi inntekten til? ... 122
Store endringer i forbruket siden 1958 ... 124
Boligutgiftene har økt sterkest i de senere årene . 124
Utgifter til bilkjøp har gått kraftig opp de siste årene ... 125
Husholdninger med bil bruker like mye til bil som til bolig ... 125
Yngre enslige bruker halvparten til bolig og transport ... 126
Bolig tar størst andel av forbruket blant enslige .. 126
Enslige kvinner og menn bruker like mye, men prioriterer forskjellig ... 126
Bare pensjonister bruker mer til mat enn til bil ... 127
Også offentlig forbruk er viktig for den private velferden ... 128
Fra 1984 til 1986 økte det private forbruket langt sterkere enn det offentlige ... 128
Husholdninger med store barn mottar mest av offentlige tjenester ... 128

FORMUE
Formuesopplysninger er beheftet med mangler .. 129
Sterk økning i husholdningenes gjeld ... 130
Ti prosent av husholdningene disponerer halvparten av formuen ... 130
Barnefamilier hadde i gjennomsnitt 420 000 kroner i gjeld i 1986 ... 131
Størst bruttofinanskapital blant eldre par uten barn ... 131
Stadig flere eier sin egen bolig ... 131
Mer enn hver femte husholdning har to eller flere biler ... 131

7. BOFORHOLD

BOFORHOLD OG LEVEKÅR
Boligen er ramme om vårt dagligliv ... 133
Boligens omgivelser er blitt viktigere ... 133
Kravene til hva som er en god bolig varierer ... 133
Boligpolitikken står sentralt ... 133
Behovet for rimelige boliger er økende ... 134

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV BOFORHOLDENE
Det bygges færre, men større boliger ... 134
Færre bor trangt ... 135
Høyere boligstandard ... 136
Biltrafikken har økt på 1980-tallet ... 136
Mange skades og drepes i trafikken ... 136
Små endringer i miljøbelastninger ... 137

Mange bruker en vesentlig andel av inntektene på boligen ... 137
Økte boutgifter ... 137

BOFORHOLD I ULIKE BOSTEDSSTRØK
De fleste nordmenn bor i småhus og er selveiere – uansett hvor de bor i landet ... 138
Boligstandarden er gjennomgående høy uansett hvor vi bor ... 139
Trangboddhet er ikke lenger et storbyproblem ... 139
Miljøbelastninger er i stor grad et byfenomen ... 139
Biltrafikken har stor betydning for bomiljøet i tettbygde strøk ... 140
Folk i storbyer har lengst daglig arbeidsreise, men få er ukependlere ... 140
Det er dyrest å bo i storbyene ... 141
Servicetilbudet for de eldre er dårligst i spredtbygde strøk ... 141
Barn i mellomstore byer har dårligst lekemiljø ... 142

BOFORHOLD I ULIKE FAMILIEFASER
Jo mer etablert en er i familielivet, jo mer etablert er en på boligmarkedet ... 143
Enslige forsørgere har dårligst boligstandard ... 143
En av fem småbarnsfamilier bodde trangt i 1987 144
Enslige forsørgere har størst miljøbelastninger ... 144
Yngre enslige har lengst arbeidsreiser ... 144
Enslige bruker forholdsvis mest på å bo ... 145

8. SOSIAL KONTAKT

FELLESSKAP OG VELFERD
Sosial kontakt og fellesskap er et velferdsgode ... 147
Sosial kontakt og fellesskap i velferdsstaten ... 147

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN
Ingen endringer i kontakten med familiemedlemmer ... 148
Økt kontakt med venner ... 149
Flere deltar i organisasjoner og foreninger ... 149
Ingen store endringer i menns og kvinners kontaktmønster ... 150
Vennskap og sosial kontakt blant kolleger ... 150

FORSKJELLER MELLOM BY OG LAND
Mindre kontakt med naboer og familie i storbyer 150

FAMILIEFASE OG SOSIAL KONTAKT
Kontakten med familien opprettholdes hele livet 151
Kontakten med venner avtar med årene ... 152

SKILSMISSE OG SOSIAL KONTAKT
Skilte og separerte er oftere enn andre uten venner på bostedet ... 152
Normalisering av skilsmisse ... 153

BARN FORMIDLER KONTAKT MELLOM VOKSNE ... 153

SOSIAL ISOLASJON
Bare et fåtall er isolert ... 154
Eldre – og særlig minstepensjonistene – er ofte isolert ... 155

SOSIAL KONTAKT SOM ØKONOMISK OG PRAKTISK RESSURS
Sosiale nettverk og markedet ... 156
Barnetilsyn og omsorgstjenester utveksles mellom slektninger ... 156
De fleste utveksler tjenester med naboer ... 156
Både slektninger, naboer og venner gir praktisk hjelp ... 157
Ikke alle kan få praktisk hjelp fra fagfolk ... 157

9. FRITID OG FERIE

FRITID OG LEVEKÅR
Avgrensninger av fritiden ... 161
Et utvidet kulturbegrep ... 161
Fritid – et mål både på levekår og livsstil ... 162

MATERIELLE RAMMER FOR FRITIDEN
Vekst i kulturbudsjettene ... 162
Mer penger til idrett og ungdomsarbeid ... 162
Tilgang til offentlige kulturinstitusjoner ... 163
Husholdningenes fritidsutgifter har økt i takt med forbruket ellers ... 163
Økningen i fritidsutgifter skyldes økning i reiser og restaurantbesøk ... 163
Store endringer i medietilbudet ... 164

OMFANG OG BRUK AV FRITIDEN: HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN
Daglig fritid ... 165
Sosialt samvær har en like bred plass i fritiden som før ... 165
Færre er fysisk aktive ... 165
Små endringer i bruken av kulturtilbud ... 166
Flere leser bøker ... 166
Vi bruker noe mer tid til massemedier ... 167
Små endringer i organisasjonsaktivitet ... 167
Norge har den korteste lønnede ferie i Norden ... 167
Flere ferieturer som varer i færre dager ... 168

ORGANISERINGEN AV FRITIDEN
Mange må arbeide utenom vanlig arbeidstid ... 168
Oppstykket daglig fritid er særlig et problem for småbarnsforeldre ... 169
Pensjonister synes ofte at fritiden faller lang ... 169

FRITIDSAKTIVITETER
Idrett, kultur og friluftsliv er de viktigste fritidsaktivitetene ... 169
Yngre kvinner er blitt mer fysisk aktive ... 170
Økt kulturell aktivitet blant kvinner ... 170
Unge deltar oftest i underholdningsaktiviteter ... 171
Færre går ofte på kino ... 171

MEDIEBRUK
De som ser mest på fjernsyn, ser minst på satellittkanaler ... 172
Barn og unge ser minst på TV ... 172
Småbarnsforeldre ser mye på TV ... 172
Eldre hører mye på radio ... 172
Satellitt-TV har ført til større likhet i fjernsynsseing mellom by og land ... 173
Fjernsynsseing påvirker ikke lesevanene ... 174
Økte forskjeller i medietilbudet mellom by og land ... 174

ORGANISASJONSDELTAKING
Yngre menn og eldre kvinner deltar mest i organisasjonslivet ... 174
Foreldre med skolebarn er mest aktive ... 175
Gardbrukere og fiskere deltar mest i frivillige organisasjoner ... 175
Politiske partier: Flest medlemmer blant de eldste, størst aktivitet blant de yngste medlemmer ... 175
Gardbrukere og fiskere er oftest medlemmer av politiske partier ... 176

FERIE
Selvstendig næringsdrivende reiser sjeldnest på ferie ... 176
Størst forskjeller i ferieaktivitet mellom dem som bor i byen og på landet ... 176
Eldre reiser mer enn før ... 176
Unge reiser mye uansett inntekt ... 176
De som er hjemme i ferien ... 177
Mange er sammen med slekt og venner i ferien ... 177
Bil og telt taper terreng ... 177

10. KRIMINALITET OG KONFLIKT

KRIMINALITET OG LEVEKÅR
Kriminalitet – en trussel mot vår trygghet ... 181
Registrert og skjult kriminalitet ... 181

HOVEDTREKK I UTVIKLINGEN AV KRIMINALITETEN
Den registrerte kriminaliteten øker ... 182
Fire av fem registrerte lovbrudd er vinningsforbrytelser ... 182
Tyveri blir oftest anmeldt til politiet ... 183

UTVIKLING I ULIKE TYPER FORBRYTELSER
Storparten av de registrerte forbrytelsene er tyverier ... 183
En av hundre familier er utsatt for tyveri fra boligen ... 184
Økning i registrerte voldsforbrytelser – de alvorligste øker mest ... 184
Offerundersøkelsene tyder ikke på endring i risikoen for å bli utsatt for voldsforbrytelser i 1980-årene ... 185
Voldsofre og gjerningsmenn kjenner ofte hverandre ... 185
To av tre voldsofre fikk ikke synlige merker eller skader ... 186
Mange er redde for å gå ute alene ... 186
Hvor realistisk er angsten? ... 186

Økning i registrerte sedelighetsforbrytelser 187
Skadeverk utgjør over halvparten av andre registrerte forbrytelser 188
Har registrerte narkotikaforbrytelser økt mer enn den faktiske bruk av narkotiske stoffer? 188
Narkotikamisbrukeren – offer og gjerningsutøver i samme person 189
Uklar årsakssammenheng mellom narkotikamisbruk og økt kriminalitet 189

KRIMINALITET SOM SÆRLIG RAMMER KVINNER OG BARN
Familievold rammer kvinner, barn og eldre 190
En av seks har vært utsatt for seksuelle overgrep før fylte 18 år 191
Angsten for voldtekt rammer alle kvinner 191
Prostituerte er særlig utsatt for vold 191

LOVBRYTERNE
Høyest kriminalitet i aldersgruppen 18–20 år 191
Høyere kriminalitet blant tenåringer med avbrutt skolegang 192
I voksen alder kan manglende tilknytning til arbeidslivet føre til kriminalitet – og omvendt ... 192
Størst kriminalitet blant dem som faller utenfor både skolen og arbeidslivet 192
Fire av ti siktede begår nye forbrytelser 193

ØKONOMISK KRIMINALITET
Forbrytelser mot det offentlige rammer hele samfunnet 193
Miljøkriminalitet: Mange bedrifter overskrider tillatte utslipp 193

KONFLIKTER I SAMFUNNET
Kriminalitet som uttrykk for konflikt med samfunnet 194
Rettsvesenet behandler også sivile (ikke-kriminelle) konflikter 194
Flere skilsmisser, men færre skilsmissesaker i retten 194

Detailed table of contents

1. LEVEL OF LIVING IN NORWAY

Page

INTRODUCTION

Social Survey describes living conditions in Norway 9
How do we define level of living? 9
How do we measure level of living? 9
Descriptions of level of living may include more than individual living conditions 9
Not all individual differences constitute a welfare problem 10
Level of living and life-style 10
Social Survey is based on three main principles ... 10
The contents of *Social Survey* 10

ECONOMIC CONTEXT OF WELFARE POLITICS IN NORWAY

Economic development in Norway 11

SOME CHALLENGES TO WELFARE POLITICS

Less time for unpaid care 12
Increasing number of old people 12
Increasing centralization of population 13
New ethnic groups in Norway 13

MARKET FORCES INFLUENCE THE WELFARE DISTRIBUTION

Substantial increase in number of employed persons 13
High housing expenditure for newcomers in the housing market 14

THE ROLE OF GOVERNMENT IN WELFARE DISTRIBUTION

Redistribution through different measures 14
General government expenditure for various purposes 15
Distributional consequences of general government spending 16
Increasing support for the welfare state 16
From welfare state to welfare municipalities 16
Opening up for commercialization of welfare production 17

OVERALL LIVING CONDITIONS: HAS INEQUALITY DECREASED?

From single measures to overall measures 17
Indices of various components of welfare 18
From indices to overall measures 19
Material standard and activity have improved from 1980 to 1987 20
Persons with poor health have often bad living conditions 21
Major improvements in overall living conditions from 1980 to 1987 21
More women than men had bad living conditions in 1980 and 1987 22
Workers and salaried employees: more equality in bad, but not in good living conditions 22
Bad living conditions most common among older, single persons 23
Greatest improvement in living conditions among young persons? 24

Elderly persons have bad living conditions on slowly changing welfare components 24
Bad living conditions – lasting or temporary state? 24

2. POPULATION

POPULATION AND LEVEL OF LIVING
Population and living conditions 27
Population structure is important for planning ... 27

POPULATION AND POPULATION GROWTH
International perspective 27
Population grows slowly 29
Small increase in number of deaths 29
Increased net in-migration 29
Future population changes 29

NUMBER OF BIRTHS AND FERTILITY
Number of births has increased during the last years 31
Fertility is still low 31
More women get fewer children 31
Women aged 25–29 have the highest fertility ... 32
Number of abortions increases for young childless women 32
Increasing number of births in urban areas 32

IN- AND OUT-MIGRATION
Most migraters to and from Norway are Norwegians and Europeans 33
Increased number of applications for asylum 33
Migration mainly between Norway and Europe/USA 34

POPULATION STRUCTURE
Males and females in the population 34
124 000 foreign citizens 34
An aging population 35
Growing number of the oldest 36
Continued growth in the economically active age groups 36
Decreasing proportion of children and youth ... 37
An unfavourable population structure? 37

REGIONAL DEVELOPMENT OF POPULATION
Increasing number of internal migrations 37
Future imbalance between regions? 38
The fertility decline makes the regions of out-migration more vulnerable 38
Increased urbanization 39
Does net in-migration contribute to centralization? 40

HOUSEHOLDS AND FAMILIES
Growing number of households 40
The size of households is still decreasing 40
Most households consist of one family only 41
Unchanged number of families with children 42
Single and old – a problem for women 42

FAMILY BUILDING
The total number of couples has not changed 42
21 000 marriages contracted per year 43
Non-marital cohabitation more common than marriage among young persons 44
Regional differences in marriage and cohabitation 44
More children born out of wedlock 45

FAMILY DISSOLUTION
Number of divorces has doubled during the last 15 years 45
Number of children experiencing divorces has increased 45

FAMILY SITUATION OF CHILDREN
83 per cent of Norwegian children are living with both parents 46
Most common in large cities that children live with one parent 46

3. HEALTH

HEALTH AND LEVEL OF LIVING
How to measure health? 49

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF HEALTH
Highest increase in life expectancy for women ... 50
Higher mortality now than in 1950 among men aged 50 and over ... 50
Smaller decrease in infant mortality in Norway than in other Nordic countries ... 50
Cardiovascular diseases and cancer cause three fourths of the deaths in the age group 30–69 years ... 51
Half the population has chronic diseases ... 51
Chronic diseases are most common among women ... 52
Diseases of the musculoskeletal system increase among women ... 53
Higher mortality from cardiovascular diseases among men in the 1980s than in the 1950s ... 53
Morbidity from cardiovascular diseases highest among women ... 54
Stability in prevalence of nervous conditions ... 54
Mortality from cancer has increased for men, but not for women ... 55
AIDS – uncertain development ... 56
Three out of four deaths among young men are violent deaths ... 56
100 000 persons injured at work in 1985 ... 57
Disability is one of the most important consequences of illness ... 57
One third of the elderly needs help with activities of daily living ... 58

INEQUALITIES IN HEALTH
High mortality in Finnmark ... 58
The risk of cancer is highest in Oslo ... 59
Highest mortality among sailors and hotel and restaurant workers ... 59
Lowest morbidity among higher salaried employees ... 60

HEALTH AND LIFESTYLE
Smoking among men is declining ... 60
Stable alcohol consumption ... 60
Diet changes slowly ... 62

RESOURCES FOR THE HEALTH SERVICES
Growth in real spending on health ... 62
One out of ten economically active is employed in the health sector ... 62
A large increase in number of beds in nursing homes is necessary to keep pace with the growing number of elderly persons ... 63
More persons are treated in somatic hospitals ... 63
Largest increase in personnel in primary health care ... 63
Fewest inhabitants per physician in Finnmark and Oslo ... 64
Northern Norway has the best home-help and home nursing services ... 64

USE OF THE HEALTH SERVICES
13 million contacts with physicians per year because of illness ... 65
Fewest contacts with physicians in Southern and Western Norway ... 66
Travelling time to physician office has decreased 66
Few persons in Northern Norway have a family doctor ... 66

4. EDUCATION

EDUCATION AND LEVEL OF LIVING
Education benefits society as well as the individual ... 69
Does education «pay» as much as before? ... 70

RESOURCES FOR EDUCATIONAL PURPOSES
More than 80 000 teachers ... 70
An educational system in crisis? ... 71
Demand for increased resources for educational purposes ... 71
The government plans to increase the capacity in higher education ... 71

MAIN TRENDS IN EDUCATION
The educational system ... 72
Educational level is increasing ... 73
Increasing proportion of young persons in education ... 74
Average age of students has increased ... 74
Increasing proportion of women in education ... 75

Men and women still choose different lines of education 75
Stable geographical inequalities in education 77
Prognosis towards the year 2000: Fewer pupils in upper secondary school, growth in higher education 78

INEQUALITIES IN EDUCATION
Only one fourth goes straight through upper secondary school 78
Why different paths of education? 79
The paths of education after upper secondary school 79
Lower proportion of young people take higher education in the 1980s 79
Men and women follow different paths of education 80
College counties – university counties 81
Pupils from higher social classes are over-represented in higher education 81
Paths of education vary with social class 82
Social inequalities are accentuated through the educational system 82
The recruitment to college varies slightly with social background 83
Women from higher social classes choose more untraditional lines of education 83
Has the relation between social background and education changed over time? 84
Why do we find social inequalities in education? 84

STUDY FINANCING
Dissatification with the system of study financing 84
More part-time students 85
The system of study financing can influence the choice of education 85

ADULT EDUCATION
Resources for adult education 85
No growth in adult education in the 1980s 86
Adult education does not reduce educational inequalities 86

EDUCATION AND OTHER ASPECTS OF LEVEL OF LIVING
Education and wages 87
Education and working conditions 88

5. EMPLOYMENT

EMPLOYMENT AND LEVEL OF LIVING
Employment is the basis of material and social welfare 91

MAIN TRENDS IN THE LABOUR MARKET
Increased female labour force participation 91
Early retirement of elderly men 93
Shorter working hours? 93
Labour force demand in public sector has levelled off 94
Fluctuations in unemployment 94

INCREASED FEMALE LABOUR FORCE PARTICIPATION
More mothers of small children are employed ... 94
Few women in male occupations 95
Better qualifications and better job opportunities 96
More kindergartens, but few leisure-time centra . 97

WORKING HOURS
More women are full-time employed 97
Few young women work part-time 97
Part-time employment has become more permanent 98
Men work overtime 98
Overtime are usually imposed by employer 98
Working hours for families with children 99
Fathers of small children have long working hours 99
Inconvenient working hours and shift working .. 100

TRADE UNIONS AND WORKING ENVIRONMENT
Working hours influence the membership of trade unions 100
Lower salaried employees are least active in trade unions 100
Poor physical working conditions are common .. 101

Men have the poorest physical working conditions 102
Women are more often exposed to poor organizational working conditions than men 102
Unskilled workers have the poorest working conditions 102

REGIONAL DIFFERENCES
New wave of centralization in the 1980s 103
Changes in the industrial structure 103
Regional development of the labour market 104

PROBLEMS OF THE LABOUR MARKET
Unemployment and shortage of labour 105
Measures against unemployment 105
Fewer young persons are employed 106
Level of unemployment is highest among women 106
Consequences of unemployment 106
Early retirement of elderly 107
Part-time employed are often underemployed ... 108

6. INCOME AND CONSUMPTION

HOUSEHOLD ECONOMY AND LEVEL OF LIVING
Income and wealth are important elements in the distribution policy 111
Private economy affects participation in society and social status 111
Economic resources include more than income and wealth 112

MAIN TRENDS IN INCOME DEVELOPMENT
The labour market distributes 80 per cent of the income of the households 112
Large increases in income from capital and in interests paid 113
Increase in interests paid caused a slow growth in available income 114
How much did income increase from 1982 to 1986? 114
Highest increase in interests paid among families with children 115
Large increase in interests paid among single persons and younger couples without children .. 115
How to compare standard of living for various types of households? 116
Couples without children have the highest standard of living 116
The inequality in the distribution of income has not changed 116

WAGES AND SALARIES
Growth in real wages and salaries from 1983 to 1986 118
Largest growth in real salaries among employees in business services 118
Slightly decreasing differences between wages of men and women 119

FRINGE BENEFITS
More employees may obtain loans from their employers 120
Male leaders in the private sector have most fringe benefits 120

POVERTY
Nine per cent of the population have frequent economic problems 121
Economic social care has increased fivefold from 1980 to 1987 121

CONSUMPTION
Households consumed more than they earned in 1986 and 1987 122
How we spend our money often depends on choices already made 122
On what do we spend our income? 122
Large changes in consumption since 1958 124
Housing expenditure has increased most during the last years 124
Large increase in purchase of cars 125
Car owners spend as much on cars as on housing 125
Younger single persons spend half of their total consumption expenditure on housing and transport 126
The percentage of total consumption expenditure used for housing is largest among single-person households 126

Single women and men have the same consumption expenditure, but different priorities ... 126
Only pensioners spend more on food than on car 127
General government consumption is also important for private welfare 128
Private consumption increased much more than general government consumption from 1984 to 1986 128
Households with older children receive the highest value of public services 128

WEALTH
Data on wealth has shortcomings 129
Large increase in interests paid by households ... 130
Ten per cent of the households dispose one half of the total wealth 130
Families with children had on the average 420 000 kroner in debts in 1986 131
Highest gross financial capital among elderly couples without children 131
The percentage of houseowners is increasing 131
More than one out of five households has two or more cars 131

7. HOUSING

HOUSING AND LEVEL OF LIVING
The dwelling is the setting of our daily life 133
Increasing concern with the housing environment 133
What is a good dwelling? 133
Housing policy is important 133
Increasing need for less expensive dwellings 134

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF HOUSING
Fewer, but larger dwellings 134
Fewer live in crowded dwellings 135
Housing standard has improved 135
Road traffic has increased in the 1980s 136
Many injured and killed in traffic 136
Small changes in environmental nuisances 137
Many households spend a considerable proportion of their income on housing 137
Increased housing expenditure 137

HOUSING CONDITIONS IN DIFFERENT AREAS OF RESIDENCE
Most Norwegians live in one-dwelling buildings and own their dwelling 138
Housing standard is high both in urban and rural areas 139
Crowded dwellings are no longer an urban problem 139
Environmental nuisances are mainly an urban problem 139
Road traffic greatly influences the environment in urban areas 140
Persons living in large cities have longer daily travelling time to work, but few are week-commuters 140
Highest housing expenditures in the large cities . 141
Old persons in rural areas most often lack various types of service 141
Children in towns often lack safe playgrounds ... 142

HOUSING CONDITIONS IN DIFFERENT FAMILY PHASES
The more established you are in family life, the more established on the housing market 143
Single parents have the lowest housing standard 143
One out of five families with small children lived in a crowded dwelling in 1987 144
Single parents are most often exposed to noise and pollution 144
Young, single persons have the longest travelling time to work 144
Single persons spend proportionally most on housing 145

8. SOCIAL RELATIONS

SOCIAL RELATIONS AND LEVEL OF LIVING
Social relations are important for welfare 147
Social relations in the welfare state 147

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL RELATIONS
No change in contact with family and relatives .. 148
Increase in contact with friends 149

More persons participate in organizations 149
Unchanged sex differences in social relations 150
Friendship and social relations at work 150

URBAN – RURAL DIFFERENCES
Less contact with neighbours and family in large cities 150

FAMILY PHASE AND SOCIAL RELATIONS
Contact with relatives is maintained over the lifecourse 151
Contact with friends decreases over the lifecourse 152

DIVORCE AND SOCIAL RELATIONS
Divorced persons are more often without friends where they live 152
Normalization of divorce 153

CHILDREN BRING ABOUT CONTACT AMONG ADULTS 153

SOCIAL ISOLATION
Few persons are socially isolated 154
Older people are often socially isolated 155

ECONOMIC AND PRACTICAL ASPECTS OF SOCIAL RELATIONS
Social networks and the market 156
Unpaid care is exchanged among relatives 156
Most persons exchange services with neighbours 156
Both relatives, neighbours and friends give practical assistance 157
Not everyone has the prossibility of professional assistance 157

9. LEISURE AND VACATIONS

LEISURE AND LEVEL OF LIVING
How to define leisure? 161
An expanded concept of culture 161
Leisure – an indicator of level of living and life-style 162

MATERIAL RESOURCES FOR LEISURE
Growth in budgets for cultural purposes 162
More money for sports and youth activities 162
Access to public cultural institutions 163
Same increase in expenditure for recreation as in total consumption expenditure 163
The increase in expenditure for recreation is due to increased expenditure for transport and restaurants 163
Changing media situation 164

MAIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LEISURE
Daily leisure 165
Social life is still an important part of leisure 165
Fewer persons are physically active 166
Small changes in cultural activity 166
More persons read books 166
Increased mass media consumption 167
Small changes in organizational activities 167
Norway has the shortest holiday of the Nordic countries 167
More holiday trips of shorter duration 168

THE STRUCTURE OF LEISURE
Many people work outside usual working hours 168
Discontinuous daily leisure is a problem for parents of small children 169
Many pensioners feel that they have too much leisure 169

LEISURE ACTIVITIES
Sports, culture and outdoor recreation are the most important leisure activities 169
Younger women have become more physically active 170
Increased cultural activity among women 170
Younger persons participate most often in entertainment activities 171
Fewer persons go often to the cinema 171

MEDIA CONSUMPTION
Those who watch television most, do not choose satellite channels 172
Least television consumption among young people 172

Parents of small children often watch television .. 172
Elderly people often listen to the radio 172
Satellite television has reduced regional differences in TV-consumption 173
Watching television does not influence reading habits 174
Increased regional differences in the media situation 174

PARTICIPATION IN ORGANIZATIONS
Younger men and older women participate most in organizations 174
Parents with school children are the most active . 175
Farmers and fishermen participate most in organizations 175
Political parties: Old persons are most often members, young members are most often active 175
Farmers and fishermen are most often members of political parties 176

VACATIONS
Holiday trips least common among self-employed 176
Greatest differences in holiday activities between persons living in urban and rural areas .. 176
Elderly persons travel more than before 176
Young people travel, no matter what their income is 176
Persons who spend their holidays at home 177
We often spend time with friends and relatives during holidays 177
Decreasing importance of car and tent 177

10. CRIME AND CONFLICT

CRIME AND LEVEL OF LIVING
Crime – a threat to our security 181
Recorded and hidden crime 181

MAIN TRENDS IN CRIME DEVELOPMENT
Recorded crime is increasing 182
Four out of five recorded crimes are offences against property 182
Thefts are most often reported to the police 183

DEVELOPMENT IN VARIOUS TYPES OF OFFENCES
Most of the recorded offences are thefts 183
One out of one hundred families experiences theft from their home 184
Recorded violent crimes are increasing – the more serious increase most 184
Victim surveys show no change in risk of exposure to violent crimes during the 1980s 185
Victims and offenders of violent crimes often know each other 185
Two out of three victims of violence did not get bruises or injuries 186
Many persons are afraid of walking outdoors alone 186
How well-founded is the anxiety? 186
Recorded sexual crimes are increasing 187
Damage to property constitutes more than half of other recorded offences 188
Have drug offences increased more than actual illegal use of drugs? 188
The drug addict – both victim and offender 189
Ambiguous causal relation between drug abuse and increasing crime 189

CRIME VICTIMIZING WOMEN AND CHILDREN
Women, children and the elderly are the victims of violence within the family 190
One out of six has been exposed to sexual abuse before the age of 18 191
Fear of rape intimidates all women 191
Prostitutes are particularly exposed to violence . 191

OFFENDERS
Persons aged 18 to 20 have the highest crime rates 191
Highest crime rates among school drop-out teenagers 192
Among adults unemployment can lead to crime – and vice versa 192
Highest crime rates among those who are out of school and out of work 192
Four out of ten charged with crimes commit new offences 193

CORPORATE CRIME
Illegal tax evasions and other offences against public authorities inflict harm on the whole community 193
Crimes against the environment: Many industries exceed the allowed outlets of industrial waste 193

CONFLICTS IN SOCIETY
Crime as an expression of conflict with society .. 194
The judicial system also deals with civil (non-criminal) conflicts 194
An increasing number of divorces, but fewer divorce cases in the courts 194

Figurregister

Side

1. LEVEKÅR I NORGE

1.1 Offentlige utgifter etter formål. 1987. Prosent ... 15
1.2 Samlede levekår for menn og kvinner. 1980 og 1987. Prosent ... 22
1.3 Samlede levekår for yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1980 og 1987. Prosent ... 22
1.4 Samlede levekår for personer i ulike familiefaser. 1980 og 1987. Prosent ... 23

2. BEFOLKNING

2.1 Levendefødte, døde og flyttinger til og fra utlandet. 1920–1987 ... 28
2.2 Levendefødte og døde. Registrert 1987. Framskrevet 1990–2050 ... 30
2.3 Folketall registrert 1970–1987 og framskrevet med ulike innvandringsalternativer 1990–2050 ... 31
2.4 Samlet fruktbarhetstall. 1960–1987 ... 31
2.5 Fruktbarhetsrater i ulike aldersgrupper. 1972–1987. Fødsler pr. 1 000 kvinner ... 32
2.6 Samlet fruktbarhetstall i fylkene. 1971–75 og 1986 ... 33
2.7 Utenlandske statsborgere etter statsborgerskap. 1.1.1988. Prosent ... 34
2.8 Personer født i utlandet i to grupper for fødeland. 1920–1987. Prosent ... 35
2.9 Folkemengden etter kjønn og alder. 1.1.1988 ... 35
2.10 Folkemengden etter kjønn og alder i 2025. Framskrevet ... 35
2.11 Antall eldre 65 år og over. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025 ... 36
2.12 Antall personer 20–64 år. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025 ... 36
2.13 Antall barn og unge 0–19 år. Registrert 1987 og framskrevet 1990–2025 ... 37
2.14 Nettoflyttestrømmer mellom landsdeler ... 38
2.15 Flytterater for menn og kvinner 1987. Flyttinger pr. 1 000 innbyggere ... 39
2.16 Privathusholdninger etter størrelse. 1985. Prosent ... 41
2.17 Privathusholdninger etter størrelse i ulike landsdeler. 1985. Prosent ... 41
2.18 Barnefamilier etter familietype. 1974–1987. Prosent ... 42
2.19 Samlivsforhold blant kvinner 18–44 år. 1977–1987. Prosent ... 43
2.20 Giftermålsrater for ugifte menn og kvinner. 1966–70 og 1987. Vigde pr. 1 000 ugifte ... 43
2.21 Ugifte samboende menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980–1987. Prosent ... 44

3. HELSE

3.1 Dødelighet blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1951–1985. Døde pr. 100 000 innbyggere pr. år ... 50

3.2 Spedbarnsdødelighet i nordiske land. 1961– 1985. Døde under ett år pr. 1 000 levendefødte 51
3.3 Dødsårsaker blant menn og kvinner 30–69 år. 1951–55 og 1981–85. Prosent 51
3.4 Andelen personer i ulike aldersgrupper med langvarig sykdom. 1975 og 1985. Prosent 52
3.5 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med sykdommer i muskler og skjelett. 1985. Prosent 53
3.6 Dødelighet av hjerte- og karsykdommer blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1951– 1985. Døde pr. 100 000 innbyggere 53
3.7 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med hjerte- og karsykdommer. 1975 og 1985. Prosent 54
3.8 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper med nervøse lidelser. 1985. Prosent 55
3.9 Dødelighet av ondartede svulster blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1985. Døde pr. 100 000 innbyggere pr. år 55
3.10 Dødelighet av voldsomme dødsfall blant menn og kvinner 1961–1985. Døde pr. million innbyggere pr. år 56
3.11 Regional dødelighet blant menn og kvinner. Standardiserte rater. 1981–85. Hele landet = 100 58
3.12 Dødelighet 1970–1980 blant utvalgte grupper yrkesaktive menn 20–69 år i 1970. Standardiserte rater. Alle yrkesaktive menn = 100 59
3.13 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er dagligrøykere. 1976 og 1986. Prosent 61
3.14 Alkoholkonsum blant menn og kvinner. 1973, 1979 og 1985. Liter ren alkohol pr. år 61
3.15 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som hadde drukket alkohol siste år. 1985. Prosent 62
3.16 Antallet plasser i ulike typer helseinstitusjoner. 1975, 1980 og 1986 63

4. UTDANNING

4.1 Offentlige utgifter til utdanning etter formål. 1986. Prosent 70
4.2 Skisse av det norske utdanningssystemet . 72
4.3 Høyeste fullførte utdanning for menn og kvinner 16 år og over. 1950–1985. Prosent 73
4.4 Høyeste fullførte utdanning i ulike aldersgrupper. 1985. Prosent 74
4.5 Andelen unge i utdanning. 1964–1986. Prosent 74
4.6 Andelen menn og kvinner i ulike årskull i utdanning. 1986. Prosent 75
4.7 Kvinneandelen i videregående skoler og universitet og høgskoler. 1950–1986. Prosent 75
4.8a Elever i videregående skoler med ulike studieretninger etter kjønn. 1976 og 1986. Prosent 76
4.8b Studenter med høgskoler og universiteter med ulike fagfelt etter kjønn. 1976 og 1986. Prosent 76
4.9 Andelen studenter i aldersgruppen 19–24 år ved universiteter og høgskoler i ulike fylker. 1.10.1986. Prosent 77
4.10 Høyeste påbegynte utdanning blant menn og kvinner fem år etter avsluttet allmennfaglig studieretning. 1974 og 1980. Prosent 80
4.11 Grunnskolekullet 1980 etter høyeste påbegynte utdanning 1980–1985. Menn og kvinner i ulike sosialgrupper. Prosent 81
4.12 Studieretning i videregående skole blant menn og kvinner i ulike sosialgrupper. Grunnskolekullet 1980. Prosent 82
4.13 Elever i ulike sosialgrupper som avsluttet videregående kurs II allmennfaglig studieretning 1980, etter høyeste påbegynte utdanning 1980–1985. Prosent 83
4.14 Valg av fagfelt 1980–1985 blant kvinner i ulike sosialgrupper. Kvinner som avsluttet videregående kurs II i 1980. Prosent 83
4.15 Andelen menn og kvinner på ulike utdanningsnivåer som deltok i voksenopplæring 1982/83. Prosent 86
4.16 Andelen menn og kvinner i ulike alders-

grupper som deltok i voksenopplæring 1982/83. Prosent 86
4.17 Timelønn for menn og kvinner med ulikt utdanningsnivå. 1987. Prosent 87
4.18 Antall arbeidsmiljøbelastninger blant menn og kvinner med ulikt utdanningsnivå. 1987. Prosent 88

5. ARBEID
5.1 Andelen menn og kvinner i alderen 20–66 år som er sysselsatt. 1972–1987. Prosent 92
5.2 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er sysselsatt. 1977, 1982 og 1987. Prosent 95
5.3 Andelen kvinner og menn i noen utvalgte yrkesgrupper. 1987. Prosent 96
5.4 Gjennomsnittlig arbeidstid pr. uke for alle samboende/gifte menn og kvinner i ulike familiefaser. 1980 og 1987. Timer 98
5.5 Andel sysselsatte menn og kvinner med ulike arbeidsmiljøproblemer. 1987. Prosent 102
5.6 Andelen sysselsatte blant menn og kvinner i alderen 25–59 år i ulike regioner. 1987. Prosent 105
5.7 Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i prosent av arbeidsstyrken. 1980–1987 107
5.8 Andelen kortidsledige og langtidsledige blant arbeidssøkere. 1980–1987. Prosent . 107

6. INNTEKT OG FORBRUK
6.1 Gjennomsnittlig disponibel inntekt pr. forbruksenhet i ulike inntektsklasser. 1982, 1984 og 1986. 1986-kroner 117
6.2 Gjennomsnittlig reallønn pr. årsverk. 1979–1987 118
6.3 Andelen ansatte med ulike frynsegoder. 1987. Prosent 120
6.4 Gjennomsnittlig antall frynsegoder blant menn og kvinner i over- og underordnede stillinger i offentlig og privat sektor. 1987 121
6.5 Sosialhjelpsstønadstilfelle pr. 1 000 personer i ulike aldersgrupper. 1980 og 1987 ... 121
6.6 Forbruksutgift pr. innbygger i faste priser. 1958, 1973 og 1986/87. 1987-kroner 124
6.7 Utgifter til reiser og transport 1973–1987. 1987-kroner 125
6.8 Forbruksutgifter i ulike husholdningstyper. 1986/87. Prosent 126
6.9 Utgifter til bil og transport ellers i ulike typer husholdninger. 1986/87 127
6.10 Formuesregnskap for ulike husholdningstyper. 1986 131

7. BOFORHOLD
7.1 Fullførte leiligheter etter bygningstype. 1980–1987 134
7.2 Fullførte leiligheter etter antall rom. 1980 og 1987. Prosent 135
7.3 Andelen personer som bor trangt, normalt romslig og svært romslig. 1980–1987. Prosent 135
7.4 Boutgifter 1977/79–1986/87. Andel av total forbruksutgift. Prosent 138

8. SOSIAL KONTAKT
8.1 Andelen personer med ulike familiekontakter. 1980–1987. Prosent 148
8.2 Andelen personer som har venner og hyppig kontakt med venner. 1980–1987. Prosent 149
8.3 Andelen som er medlemmer og aktive i organisasjoner. 1980–1987. Prosent 149
8.4 Andelen personer i ulike familiefaser med kontakt med familie og venner. 1987. Prosent 152
8.5 Kontakter i lokalmiljøet for personer med og uten barn. 1987. Prosent 154
8.6 Andelen personer som kjenner ulike fagfolk og har fått ulike typer faglig hjelp siste år. 1983. Prosent 158

9. FRITID OG FERIE
9.1 Andel av kommunenes driftsutgifter pr. innbygger som gikk til ulike kulturformål. 1985. Prosent 163
9.2 Andel av personer med ulike typer hjemme-elektronikk. 1980–1988. Prosent 164
9.3 Andel av personer med ulike radio- og fjernsynstilbud. 1980–1988. Prosent 164

9.4a Hyppigheten av lengre fotturer og skiturer i løpet av ett år. 1980–1987. Prosent 165
9.4b Hyppigheten av mosjons- og idrettsaktiviteter i løpet av ett år. 1980–1987. Prosent 166
9.5 Besøkstall for ulike kulturinstitusjoner. 1980–1987 166
9.6 Andelen aktive og passive medlemmer i ulike foreningstyper. 1980 og 1987. Prosent 167
9.7 Gjennomsnittlig antall ferieturdager i Norge og utlandet pr. person. 1970–1986. 168
9.8 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært kulturelt aktive siste år. 1983 og 1987. Prosent 170
9.9 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har lest bøker siste år. 1980–1987. Prosent 171
9.10 Tid brukt til bilde-, lyd- og tekstmedier. 1980 og 1987. Minutter 173
9.11 Fjernsynsseing, radiolytting og lesing i ulike aldersgrupper. 1987. Minutter 173
9.12 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er aktive og passive medlemmer i frivillige organisasjoner. 1987. Prosent 174
9.13 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er aktive og passive i politiske partier. 1987. Prosent 175
9.14 Andelen personer i ulike alders- og inntektsgrupper som var på ferietur. 1986. Prosent 177
9.15 Kjørte kilometer med bil pr. år etter reisens formål. Gjennomsnitt pr. person. 1980 og 1987 178

10. KRIMINALITET

10.1 Forbrytelser etterforsket av politiet pr. 1 000 innbyggere. 1958–1986 183
10.2 Vinningsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986 184
10.3 Voldsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986 185
10.4 Angst for vold og faktisk vold i ulike grupper. 1987. Prosent 186
10.5 Sedelighetsforbrytelser etterforsket av politiet. 1970–1986 187
10.6 Andre forbrytelser etterforsket av politiet etter art. 1970–1986 189
10.7 Kriminalitet blant unge menn med og uten tilknytning til skole og arbeidsliv. Straffet pr. 1 000 menn. 1981 192

Index of figures

Page

1. LEVEL OF LIVING IN NORWAY

1.1 Public expenditure by purpose. 1987. Per cent 15
1.2 Overall living conditions for males and females. 1980 and 1987. Per cent 22
1.3 Overall living conditions for economically active persons in different socio-economic groups. 1980 and 1987. Per cent 22
1.4 Overall living conditions for persons in different family phases. 1980 and 1987. Per cent 23

2. POPULATION

2.1 Live births, deaths, immigration and emigration. 1920–1987 28
2.2 Live births and deaths. Registered 1987. Projected 1990–2050 30
2.3 Population registered 1970–1987 and projected 1990–2050 31
2.4 Total fertility rate. 1960–1987 31
2.5 Age-specific fertility rates. 1972–1987. Births per 1 000 women 32
2.6 Total fertility rate. Counties. 1971–75 and 1986 33
2.7 Foreign citizens by citizenship. 1 Jan. 1988. Per cent 34
2.8 Persons born abroad by region of birth. 1920–1987. Per cent 35
2.9 Population by sex and age. 1 Jan. 1988 35
2.10 Population by sex and age in 2025. Projected 35
2.11 Number of persons aged 65 and over. Registered 1987 and projected 1990–2025 .. 36
2.12 Number of persons aged 20–64. Registered 1987 and projected 1990–2025 36
2.13 Number of persons aged 0–19. Registered 1987 and projected 1990–2025 37
2.14 Net migration streams between regions .. 38
2.15 Migration rates for males and females 1987. Migration per 1 000 population 39
2.16 Private households by size. 1985. Per cent. 41
2.17 Private households by size in different regions. 1985. Per cent 41
2.18 Families with children by type of family. 1974–1987. Per cent 42
2.19 Females aged 18–44 by marital status. 1977–1987. Per cent 43
2.20 Age-specific marriage rates for unmarried males and females. 1960–70 and 1987. Marriages contracted per 1 000 unmarried. 43
2.21 Males and females in unmarried cohabitation. Different age groups. 1980–1987. Per cent 44

3. HEALTH

3.1 Sex and age specific death rates. 1951–1985. Deaths per 100 000 population per year 50
3.2 Infant mortality rates in Nordic countries. 1961–1985. Deaths under one year per 1 000 live births 51

3.3 Deaths from different causes among males and females aged 30–69. 1951–55 and 1981–85. Per cent 51
3.4 Percentage of persons in different age groups with chronic illness. 1975 and 1985 52
3.5 Percentage of males and females in different age groups with musculoskeletal diseases. 1985 53
3.6 Sex and age specific death rates from cardiovascular diseases. 1951–1985. Deaths per 100 000 population per year 53
3.7 Percentage of males and females in different age groups with cardiovascular diseases. 1975 and 1985 54
3.8 Percentage of males and females in different age groups with nervous conditions. 1985 55
3.9 Sex and age specific death rates from malignant neoplasms. 1985. Deaths per 100 000 population per year 55
3.10 Sex specific death rates for violent deaths 1961–1985. Deaths per million population per year 56
3.11 Sex specific regional mortality. Standardized rates. The whole country = 100 58
3.12 Mortality 1970–1980 in specific groups of economically active males aged 20–69 in 1970. Standardized rates. All economically active males = 100 59
3.13 Percentage of males and females in different age groups who are daily smokers. 1976 and 1986 61
3.14 Consumption of alcohol among males and females. 1973, 1979 and 1985. Litre of pure alcohol per year 61
3.15 Percentage of males and females in different age groups who had used alcohol last year. 1985 62
3.16 Number of beds in different types of health institutions. 1975, 1980 and 1986 63

4. EDUCATION

4.1 Public expenses for education by purpose. 1986. Per cent 70
4.2 Chart of the Norwegian educational system 72
4.3 Length of highest education for males and females 16 years and more. 1950–1985. Per cent 73
4.4 Level of highest education in different age groups. 1985. Per cent 74
4.5 Percentage of young people in education. 1964–1986 74
4.6 Percentage of males and females in different cohorts in education. 1986 75
4.7 Percentage of females receiving education at secondary level and universities and colleges. 1950–1986 75
4.8a Pupils in secondary school with various areas of study, by sex. 1976 and 1986. Per cent 76
4.8b Students at colleges and universities with various areas of study, by sex. 1976 and 1986. Per cent 76
4.9 Percentage students in the age group 19–24 years in different counties. 1 Oct. 1986 77
4.10 Highest education started five years after completed general secondary education among males and females. 1974 and 1980. Per cent 80
4.11 Primary school cohort 1980 by highest education started 1980–1985. Males and females in different social groups. Per cent. 81
4.12 Area of study in secondary school among males and females in different social groups. Primary school cohort 1980. Per cent 82
4.13 Pupils in different social groups who completed secondary school, general subjects, in 1980 by highest education started 1980–1985. Per cent 83
4.14 Choice of area of study 1980–1985 among females in different social groups. Females who completed secondary school 1980. Per cent 83
4.15 Percentage of males and females with different educational levels who participated in adult education 1982/83 86
4.16 Percentage of males and females in diffe-

rent age groups who participated in adult education 1982/83 86
4.17 Hourly wage among males and females with different educational levels. 1987. Kroner 87
4.18 Number of work environment problems among males and females with different education levels. 1987. Per cent 88

5. EMPLOYMENT
5.1 Percentage employed among males and females aged 20–66. 1972–1987 92
5.2 Percentage employed among males and females in various age groups. 1977, 1982 and 1987 95
5.3 Percentage males and females in some selected occupations. 1987 96
5.4 Average weekly working hours among married males and females in different family phases. 1980 and 1987. Hours 98
5.5 Percentage of employed males and females with different working conditions. 1987 .. 102
5.6 Percentage employed among males and females aged 25–59 in various regions. 1987 105
5.7 Unemployed persons as percentage of persons in the labour force. 1980–1987 ... 107
5.8 Percentage short-time and long-time unemployed among the unemployed. 1980–1987 107

6. INCOME AND CONSUMPTION
6.1 Average available income per unit of consumption in various income classes. 1982, 1984 and 1986 117
6.2 Average earnings per man-year. 1979–1987 118
6.3 Percentage of employees with various fringe benefits. 1987 120
6.4 Average number of fringe benefits for males and females in superior and subordinate positions in public and private sector. 1987 121
6.5 Cases of social care per 1 000 persons in various age groups. 1980 and 1987 121
6.6 Consumption expenditure per inhabitant in fixed prices. 1958, 1973 and 1986/87. .. 124
6.7 Consumption expenditure in various types of households. 1986/87. Per cent 125
6.8 Transport expenditure 1973–1987. In 1987 prices 126
6.9 Expenditure for cars and other transport in various types of households. 1986/87 127
6.10 Account of property for various types of households. 1986 131

7. HOUSING
7.1 Dwelling units completed by type of building. 1980–1987 134
7.2 Dwelling units completed by number of rooms. 1980 and 1987. Per cent 135
7.3 Percentage of persons who live in crowded dwelling, normally spacious and very spacious dwelling. 1980–1987 135
7.4 Housing expenditure 1977/79–1986/87. Percentage of total consumption expenditure 138

8. SOCIAL RELATIONS
8.1 Percentage with different types of family contact. 1980–1987 148
8.2 Percentage who have friends and frequent contact with friends. 1980–1987 149
8.3 Percentage of persons who are members of and active in organizations. 1980–1987 149
8.4 Percentage of persons in various family phases with contact with family and friends. 1987 152
8.5 Contacts in the local community among persons with and without children. 1987. Per cent 154
8.6 Percentage of persons who know various types of professional people and percentage who have received professional help last year. 1983 158

9. LEISURE AND VACATION
9.1 Percentage of current expenditure per inhabitant for cultural purposes in municipalities. 1985 163

9.2 Percentage of persons with various types of home-electronics. 1980–1988 164
9.3 Percentage of persons with access to various types of radio and television. 1980–1988 164
9.4a Frequency of long hikes and skiing tours during last year. 1980–1987. Per cent 165
9.4b Frequency of sports activities during last year. 1980–1987. Per cent 166
9.5 Number of visits to various cultural institutions. 1980–1987 166
9.6 Percentage active and passive members of various types of organizations. 1980 and 1987 167
9.7 Average number of days on holiday in Norway and abroad per person. 1970–1986 168
9.8 Percentage of males and females in various age groups who have been culturally active during the last year. 1983 and 1987 170
9.9 Percentage of males and females in various age groups who have read books during the last year. 1980–1987 171
9.10 Time used on pictorial, sound and text media. 1980 and 1987. Minutes 173
9.11 Television viewing, radio listening and reading in various age groups. 1987. Minutes 173
9.12 Percentage of males and females in various age groups who are active and passive members of voluntary organizations. 1987 174
9.13 Percentage of males and females in various age groups who are active and passive members of a political party. 1987 175
9.14 Percentage of persons in various age and income groups who made a holiday trip. 1986 177
9.15 Kilometres travelled by car, by purpose of journey. Average per person per year. 1980 and 1987 178

10. CRIME AND CONFLICT

10.1 Crimes investigated by the police per 1 000 inhabitants. 1958–1986 183
10.2 Offences against property investigated by the police. 1970–1986 184
10.3 Offences of violence investigated by the police. 1970–1986 185
10.4 Fear of violence and actual violence within some groups. 1987. Per cent 186
10.5 Sexual offences investigated by the police. 1970–1986 187
10.6 Other offences investigated by the police. 1970–1986 189
10.7 Crime rates among young men with different educational and economic activities. Convicts per 1 000 men. 1981 192

Tabellregister

Side

1. LEVEKÅR I NORGE

1.1 Andel med god og dårlig situasjon på ulike levekårsområder. 1980 og 1987. Prosent . 21
1.2 Stabiliteten i dårlige levekår 1980–1987 .. 25

2. BEFOLKNING

2.1 Noen sentrale befolkningsmål for utvalgte land. 1986 29
2.2 Folketilvekst, fødsels- og innvandringsoverskudd 30
2.3 Aborter 1980–1987 32
2.4 Folketall og folketilvekst i ulike deler av landet 40
2.5 Oppløste ekteskap 45

3. HELSE

3.1 Andelen i ulike yrkesgrupper som var utsatt for arbeidsulykke og gjennomsnittlig fraværsdager på grunn av ulykke siste 12 måneder. 1980 og 1985 57
3.2 Andelen personer i ulike landsdeler med hjerte- og karsykdommer. 1975 og 1985. Prosent 59
3.3 Andelen yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper som har langvarig sykdom og sykdom med betydelige konsekvenser. 1987. Prosent 60
3.4 Personell i kommunalhelsetjenesten. Innbyggere pr. årsverk. Fylke. 1987 64
3.5 Bruk av noen helsetjenester på grunn av sykdom. 1975 og 1985. Kontakter pr. år .. 65

5. ARBEID

5.1 Sysselsatte menn og kvinner og gjennomsnittlig arbeidstid 92
5.2 Andelen heltids husmødre i ulike aldersgrupper. 1972–87. Prosent 93
5.3 Sysselsatte etter næring 94
5.4 Andelen gifte kvinner som er i arbeidsstyrken, i grupper for yngste barns alder og antall barn. 1980 og 1987. Prosent 95
5.5 Sysselsatte menn og kvinner etter sosioøkonomisk status. 1987. Prosent 96
5.6 Sysselsatte menn og kvinner etter ukentlig arbeidstid. 1980 og 1987. Prosent 98
5.7 Andelen sysselsatte foreldre med lang ukentlig arbeidstid. 1987. Prosent 99
5.8 Sysselsatte etter arbeidstidens plassering. 1987. Prosent 99
5.9 Arbeidstidens plassering blant ansatte i ulike grupper. 1987. Prosent 100
5.10 Medlemskap og aktivitet i fag- eller næringsorganisasjon blant yrkesaktive menn og kvinner. 1987. Prosent 101
5.11 Medlemskap og aktivitet i fag- eller næringsorganisasjon blant yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1987. Prosent . 101
5.12 Arbeidsmiljøproblemer blant yrkesaktive i ulike sosioøkonomiske grupper. 1987. Prosent 103
5.13 Sysselsatte i ulike regioner etter næring 1980 og 1987. Prosent 104
5.14 Antall sysselsatte i ulike regioner 104

5.15 Andelen menn og kvinner i alderen 55–70 år som er sysselsatte. 1977 og 1987. Prosent 108
5.16 Sysselsatte i ulike aldersgrupper etter sosioøkonomisk status. 1987. Prosent 108

6. INNTEKT OG FORBRUK
6.1 Inntektsregnskap for private husholdninger. 1982 og 1986. 1986–kroner 113
6.2 Inntekt, inntekt etter skatt og disponibel inntekt. 1982, 1984 og 1986. 1986-kroner. 114
6.3 Disponibel inntekt og inntekt etter skatt. 1986. Prosentvis endring 1982–1986 115
6.4 Inntekt etter skatt og disponibel inntekt for ulike typer husholdninger regnet pr. forbruksenhet. 1986 117
6.5 Beregnet årslønn for enkelte grupper av helårs- og heltidsansatte menn og kvinner. Reallønnsutviklingen 1979–1987 119
6.6 Utgift pr. husholdning og pr. person til utvalgte varer og tjenester. 1986/1987. Kroner 123
6.7 Forbruksutgifter for aleneboende menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1983/85. Prosent 127
6.8 Disponibel inntekt og verdi av offentlige tjenester for ulike husholdningstyper. 1982. Kroner 129
6.9 Husholdningenes formue. 1982, 1984 og 1986 130

7. BOFORHOLD
7.1 Andelen personer med lav boligstandard. 1980– 1987. Prosent 136
7.2 Andelen personer som er utsatt for ulike former for miljøbelastninger. 1980–1987. Prosent 137
7.3 Boforhold i ulike bostedsstrøk. 1987. Prosent 139
7.4 Miljøbelastninger og reisetid til arbeid i ulike bostedsstrøk. 1987 140
7.5 Boutgifter og boutgiftsandel for husholdninger i ulike bostedsstrøk. 1986/87 141
7.6 Tilgang til ulike typer service for personer 67–79 år i ulike bostedsstrøk. 1987. Prosent 141
7.7 Barns lekeområder i ulike bostedsstrøk. 1987 142
7.8 Boforhold i ulike familiefaser. 1987. Prosent 143
7.9 Miljøbelastninger og reisetid i ulike familiefaser. 1987 144
7.10 Boutgifter og boutgiftsandel for husholdninger i ulike husholdningstyper. 1986/87 145

8. SOSIAL KONTAKT
8.1 Andelen menn og kvinner med ulike typer kontakt. 1980–1987. Prosent 150
8.2 Andelen personer i ulike bostedsstrøk med ulike typer kontakt. 1987. Prosent 151
8.3 Andelen ugifte, gifte/samboende og separerte/skilte 35–66 år som har gode venner på bostedet. 1980–1987. Prosent 152
8.4 Andelen gifte/samboende og separerte/skilte fedre og mødre som har kontakt med egne barn over 15 år ukentlig eller oftere. 1980–1987. Prosent 153
8.5 Kontakt med familie og venner. 1987. Prosent 155
8.6 Andelen i ulike grupper med liten sosial kontakt. 1987. Prosent 155
8.7 Utveksling av ulike tjenester med naboer. 1983. Prosent 157
8.8 Andelen personer som har mulighet for å få og som har fått praktisk hjelp med store arbeider siste år. 1983. Prosent 157

9. FRITID OG FERIE
9.1 Statlige, fylkeskommunale og kommunale bruttoutgifter til kulturformål i 1980 og 1985 162
9.2 Andelen av menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært på lengre fottur eller skitur, og som har mosjonert siste året. 1980 og 1987. Prosent 170
9.3 Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som har vært på idrettsarrangementer, dans og kino i løpet av ett år. 1980 og 1987. Prosent 172

10. KRIMINALITET
10.1 Forbrytelser etterforsket av politiet. 1958–1986 182

Index of Tables

1. LEVEL OF LIVING IN NORWAY

1.1 Percentage with good and bad situation on different components of level of living. 1980 and 1987 21

1.2 Stability of bad living conditions 1980–1987 25

2. POPULATION

2.1 Some central population indicators for selected countries. 1986 29

2.2 Population growth, natural increase and net in-migration 30

2.3 Abortions 1980–1987 32

2.4 Population size and population growth by region 40

2.5 Marriages dissolved 45

3. HEALTH

3.1 Percentage in different occupational groups who were injured at work and average number of days absent because of accidents during the last 12 months. 1980 and 1985 57

3.2 Percentage of persons in different regions with cardiovascular diseases. 1975 and 1985 59

3.3 Percentage of economically active persons in different socio-economic groups with chronic illness and with chronic illness with major consequences. 1987 60

3.4 Personell in municipal health service. Inhabitants per man-year. County. 1987 64

3.5 Utilization of some health services because of illness. 1975 and 1985. Contacts per year 65

5. EMPLOYMENT

5.1 Employed males and females and average working hours 92

5.2 Percentage full-time housewives in various age groups. 1972–87 93

5.3 Employed persons by industry 94

5.4 Percentage of married females in the labour force in groups for age of youngest child and number of children. 1980 and 1987 95

5.5 Employed males and females by socio-economic status. 1987. Per cent 96

5.6 Employed males and females by weekly working hours. 1980 and 1987. Per cent .. 98

5.7 Percentage of employed parents with long weekly working hours. 1987 99

5.8 Employed persons by hours of work. 1987. Per cent 99

5.9 Work schedules among various groups of employees. Per cent 100

5.10 Union membership and activity among employed males and females. 1987. Per cent 101

5.11 Union membership and activity among

employed persons in different socio-economic groups. 1987. Per cent 101
5.12 Working conditions among employed persons in different socio-economic groups 1987. Per cent 103
5.13 Employed persons in different regions by industry. 1980 and 1987. Per cent 104
5.14 Number of employed persons in different regions 104
5.15 Percentage employed among males and females aged 55–70. 1977 and 1987 108
5.16 Employed persons in vaious age groups by socioeconomic status. 1987. Per cent ... 108

6. INCOME AND CONSUMPTION
6.1 Income accounts for private households. 1982 and 1986 113
6.2 Income, income after tax and available income. 1982, 1984 and 1986 114
6.3 Available income and income after taxes. 1986. Per cent change. 1982–1986 115
6.4 Income after taxes and available income for various types of households calculated per unit of consumption. 1986 117
6.5 Estimated yearly earnings for some groups of full-time employed males and females. Development of earnings. 1979–1987 119
6.6 Consumption expenditure per household and per person for selected goods and services. 1986/1987 123
6.7 Consumption expenditure for single males and females in various age groups. 1983/1985. Per cent 127
6.8 Disposable income and value of public services in various types of households. 1982. Kroner 129
6.9 Household property. 1982, 1984 and 1986 130

7. HOUSING
7.1 Percentage of persons with low housing standard. 1980–1987 136
7.2 Percentage of persons who are exposed to various types of environmental nuisances. 1980–1987 137
7.3 Dwelling conditions in different areas of residence. 1987. Per cent 139
7.4 Environmental nuisances and travelling time to work in different areas of residence. 1987 140
7.5 Housing expenditure for households in different areas of residence. 1986/87 141
7.6 Access to various types of service among persons aged 67–79 in various areas of residence. 1987. Per cent 141
7.7 Children's playgrounds in different areas of residence. 1987 142
7.8 Dwelling conditions in different family phases. 1987. Per cent 143
7.9 Environmental nuisances and travelling time to work in different family phases. 1987 144
7.10 Housing expenditure for different types of households. 1986/87 145

8. SOCIAL RELATIONS
8.1 Percentage of males and females with various types of contact. 1980–1987 150
8.2 Percentage of persons in various areas of residence with various types of contact. 1987 151
8.3 Percentage of unmarried, married/cohabiting couples and separated/divorced aged 35–66 who have good friends at their place of residence. 1980–1987 152
8.4 Percentage of unmarried, married/cohabiting couples and separated/divorced fathers and mothers who have at least weekly contact with children 15 years or older. 1980–1987 153
8.5 Contact with family and friends. 1987. Per cent 155
8.6 Percentage in various groups with limited social contact. 1987 155
8.7 Exchange of services among neighbours. 1983. Per cent 157
8.8 Percentage of persons who may receive and who actually have received help with extensive work last year. 1983 157

9. LEISURE AND VACATIONS

9.1 Central government, county council and municipal expenditure for cultural purpose in 1980 and 1987 162

9.2 Percentage of males and females in various age groups who went on long hikes or skiing tours and who have taken exercise during the last year. 1980 and 1987 170

9.3 Percentage of males and females in various age groups who visited sport events, went to disco and to cinema during last years. 1980 and 1987 172

10. CRIME AND CONFLICT

10.1 Number of crimes investigated by police. 1958–1986 182

Pris kr. 125,00
Publikasjonen utgis i kommisjon hos H. Aschehoug & Co. og Universitetsforlaget, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere.

SSB
Statistisk sentralbyrå

ISBN 82-537-2776-3
ISSN 0801-3845